

TARTALOM

Historiográfia

- Stefan Berger – Chris Lorenz (szerk.): A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben. 2. rész.
(*Káli Róbert – Törő László Dávid*) 3
- V. V. Alekszejev (szerk.): A történettudomány potenciáljának időszerűvé tétele (*Suhajda Szabolcs*) 11
- Tibor Berta – Zsuzsanna Csikós (szerk.): A hispanisztika Közép-Európában
(*Gregosits Gábor*) 15

Művelődés- és eszmetörténet

- Gyanendra Pandey: Az előítélet története – Indiában és az Egyesült Államokban (*Fodor Mihályné*) 21

Fejezetek Közép-, Kelet- és Délkelet-európa történetéből

- Olekszandr Dzembasz: A nevickei vár (*Mihók Richárd*) 29
- Johannes Feichtinger – Gary B. Cohen (szerk.): Megérteni a multikulturalizmust. A közép-európai Habsburg-tapasztalat (*Zádorvölgyi Zita*) 33
- A. Grebenarov – G. Georgiev (szerk.): A harmadik balkáni háború
(*Demeter Gábor*) 41
- Je. Je. Jugyin: II. Miklós császár az orosz arisztokrácia felfogásában (1894–1914) (*Kurunczi Jenő*) 44
- Alberto Becherelli és Martina Bitunjac: A Független Horvát Állam két monográfiája (*Hamerli Petra*) 50

Ókor

- Ralf von den Hoff – Wilfried Stroh – Martin Zimmermann: Emlékezés Augustusra (*Gesztelyi Tamás*) 58

Középkor

Tavo Burat: Fra Dolcino, a „szabadító” eretnek (*Madarász Imre*) 66

Kora újkor

Heiner Lück – Enno Bünz – stb. (szerk.): A Wittenbergi Egyetem
(1486–1547) (*Móré Tünde*) 68

Joseph Borg – Horatio Caesar Roger Vella: Barlanglakók szerződésai
(*Takács Levente*) 74

Robert B. Pickering (szerk.): Békeérmek – hatalmi viszonyok a korai
Amerikában (*Vraukó Tamás*) 77

Jelenkor

Alan Kramer: Az első világháború legújabb historiográfiája
(*Gyarmati Enikő*) 81

Hope Hamilton: Áldozat a sztyeppén (*Bognár István*) 95

George Loving: Egy vadászbombázó pilóta a koreai háborúban
(*B. Stenge Csaba*) 100

Giuseppe Mammarella: Húsz év olasz történelem, 1992–2012 (*Kun Tibor*) 103

Walter Wüllenweber: A társadalomellenesek: ahogyan a felső és az alsó
réteg tönkreteszi a hazánkat – ki húz ebből hasznot? (*Eperjesi Zoltán*) 116

HISTORIOGRÁFIA

A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben. II. rész

A *Guy P. Marchal* által írt, Svájcra szóló tanulmány többről szól, mint csupán a célországáról, ugyanis a német, francia, belga és a luxemburgi területek történeti munkái között pozicionálja a többnyelvű állam nemzeti történetét. Alapvető elem a régi (*Alte Eidgenossenschaft*) és az új konföderáció (*Bund*) közötti kontinuitás, illetve hol az egyikkel, hol a másikkal szemben vagy éppen amellettt történő érvelés. A *Corpus Helveticum* vagy a régi konföderáció a XIII. századtól 13 szuverén *Ort* szövetségével jött létre, amelyek fölött a *Konföderációs Gyűlés* hozott bizonyos döntéseket. Ezt *ancien régime*-ként foghatjuk fel, amelyet csak úgy, mint a franciáknál, egy forradalmi hadsereg tüntetett el. 50 évnyi viaskodás után a szuverenitás kérdésében a mérleg nyelve a már 22 kanton és a *Bund* között az utóbbi felé dőlt el, aminek köszönhetően Svájc alapvetően más berendezkedést nyert. Ezen alapvető törésvonalak mentén lehet kiemelni különböző írókat a tanulmányból. *Johannes von Müller* úgy vélte, hogy a svájciak önálló nemzetként a saját identitásuknak köszönhetően képesek fennmaradni Európán belül. A forradalom után ez az elmélet, amely a középkori svájci államot tekintette mintapéldának, eltűnt, és a XIX. század végére egy új, optimista, haladáselvű liberális történelemszemlélet vált uralkodóvá (*Karl Dändliker*, *Wilhelm Oechsli*). Az irányzat képviselőjeként *Carl Hilty* történetfilozófiai elméletére tér ki a tanulmány, amely nagy hatással volt a korszak svájci nemzetfogalmának és történelemfelfogásának alakulására. Az egyébként jogász Hiltyt nagyban befolyásolta Hegel munkássága, s az övéhez egy egészen közel álló rendszert dolgozott ki arra a kérdésre, hogy mi mozgatta az emberiséget illetve a svájciakat a történelemben. A szemlélet megértéséhez a praktikus politika (*ein praktische Politik*) fogalmat kell kiemelni, amely a politikát, mint történeti tapasztalatot tartja számon. Nagy szerepet kapnak az elméletben az „útmutató eszmék” (*guidingideas*), amelyek csinosodásával elérhető a konföderáció igazi formája. Ide tartoznak a „a nép ősi, tradicionális és természetes szabadsága” az állam „központi földrajzi területe” és az „erős nemzeti identitás”. A liberális gondolkodás ilyen formái

az első világháború után megkérdőjeleződtek. Például *Gonzague de Reynold*, úgy vélte 1929-ben, hogy az 1789-es forradalom eltérítette a konföderációt a helyes újtától. Ebben az értelmezésben tehát az előzőekkel szembehelyezkedve, illetve visszatérve a gyökerekhez a középkori állam-berendezkedés került előtérbe. Ez az állam nem szabadságszerető pásztorok lázadó közössége, hanem arisztokratikus demokrácia volt. Más szavakkal, Reynold a liberális történet-konstrukcióval szemben pontosan annak hamisságát mutatta ki. Az általa képviselt látószög ellenben olyan történészek részéről, mint *Eduard Fueter* volt értelmezhetetlen, akik szerint a svájci történelem 1848-ban kezdődött, így az ezt megelőző korok be sem kerültek műveikbe.

A munkák közül talán az egyik legambiciózusabb az Észak-Európát (Dánia, Norvégia, Svédország és Finnország) bemutatni kívánó tanulmány, amelyet nem kevesebb mint négy író tudhat magáénak: *Bernard Eric Jensen*, *Narve Fulsås*, *Peter Aronsson*, és *Perti Haapala*. Az északi területeken a *Volk* illetve *folk* (finneknél *kansa*) hasonló értelemben volt jelen, mint a német kortársaiknál, s ez a fogalom vált a történetírás központi tényezőjévé. A XIX. század elején felbomló birodalmak helyén keletkezett államokban az 1830-as évektől megjelent történeti munkák gyakran olyan címetek kaptak, amelyek azt sugallják, nem az állam, hanem a (népi) nemzet történetéről beszélhetünk esetükben. Például *P. A. Munch* egy 1852-es munkájában a Norvég Birodalom (*Rige*) helyett a nép, a *folk* történetét szerepelteti központi helyen. Ellenpólusként pedig a svédek lehet kiemelni, ahol a nép története a királyok történetével jelentett egyet, aminek következtében a nép összetétele a határok változásával változott. A nemzeti önmeghatározás kérdésében igen fontos szerepet játszott az „ellenségkép” kialakulása. Az írók szerint ennek függvényében alakult a *folk* felfogása is. Amit tovább színezett a vallás is, hiszen az eltérő kultúráknál, mint például a finnországi svédek és a finnországi finnek esetében ez is összetartó erőt képviselt. A másik oldalról nézve azonban az Orosz Birodalom nyugati irányú terjeszkedése ellen mintegy vezényszóként szolgált a lutheránus vallás, ezzel a „mi” és az „ők” kontúrjainak erősítéséhez járult hozzá. Ehhez a gondolatkörhöz szorosan kapcsolódik az eredet kérdésének dimenziója. A tanulmány szerint mind a négy országban az a misztikus időszak jelentette az aranykort, (a motívum gyakran megjelenik a különböző nemzetképek formálódása során), amikor szabad parasztok és az egyenlőség jelentették a társadalom alapjait. A különbségek viszont így is kiütözkönek. A svédek és a dánok egyetértettek abban, hogy az északi kultúra a norvégokkal egyetemben egy közös alaptól ered, utóbbiak szerint azonban már kezdetektől három különböző északi állam létezett, miközben a germán kultúrkörből való különállást a finnek a *Kalevala* oldalain találták meg. A *folk*

azonban kevésbé bírta el nemességet, mint nemzetet alkotó erőt. *Yrjö Koskinen* a finn nemességet svédként, idegen eredetűként mutatta be, akik elnyomták a finn parasztokat, tehát ők nem osztoztak úgy a „finnségben” mint a terület svéd ajkú, de nem nemes lakosai. A norvég narratívákban a nemzetietlen nemesség anyagiasságával sebezhetővé tette az országot. Dániában a katolikus egyházzal egyetemben a szabadság elnyomóiként jelenítették meg őket. Svédelnél e társadalmi csoport „kiírása” a nemzeti narratívából kevésbé volt jellemző, amit az is mutat, hogy az 1840-es években komoly vita szőlt az arisztokrácia kizárásáról a nemzeti narratívából.

A portugál és spanyol nemzetkepciókról szóló rész *Sérgio Campos Matos* és *David Mota Alvarez* nevéhez fűződik. Portugália nemzeti identitása a XIX. század első negyedéig a királyság és az uralkodóház köré szerveződött. Spanyolországban is hasonlótl figyelhetünk meg, ám ezzel párhuzamban kifejlődött egy erős társadalmi és politikai háttérrel rendelkező ellenzéki nézőpont. A Pireneusi-félsziget történetírásaiban két narratív stratégia alakult ki az írópáros szerint. Az egyik a konzervatív-katolikus irányzat. Számukra az aranykort Izabella és Ferdinánd, illetve I. Mánuel és III. János regnálása jelentette, míg Portugália esetében a függetlenség elvesztésével, majd a Bourbonok Spanyolországra való érkezésével inkább hanyatlás vette kezdetét. Ennek ellennarratíváját a liberális történészek képviselték, ahol hasonló keretek között mozogtak, a hangsúlyt itt a középkor önrendelkező közösségei és a gyenge államhatalom kapták, és az abszolutizmus által eltörölt szabadságjogokkal kezdődött a félsziget lefelé ívelő sorsa. Ettől az elméleti síktól nem állt távol az osztályfogalom használata sem, hiszen ezeken a területeken egyébként is jelen volt egy bizonyos forradalmi örökség. Közös tárgynak pedig a *reconquista* és a gyarmatosítások szolgáltak, ám két ország között jelentős különbségeket is találni. Az írók szerint ilyen például az „ellenségkép” keretein belül értelmezendő egymáshoz fűződő viszonyrendszer. Spanyolország számára nyugati szomszédja egyfelől azonos kultúrkörből származó – és így az ibér elképzeléseknek jobban megnyerhető – barátként volt számon tartva, amely azonban a nagy ellenség, az angol korona keze alá játszik. A portugáloknál a spanyolokkal szembeni elkülönülés és az ibér egyesülés irányvonalának időszakonkénti elvetése volt meghatározó a nemzeti identitás alakulásában. A két ország esetében a szerzők a *gender* kérdését is érintették a nemzeti jelképek és a „nemzet személyisége” terén. A női alakok misztifikálása se a spanyol, se a portugál oldaltól nem állt távol, hiszen náluk mindkét nép feminin attribútumokat öltött magára (például a spanyol matróna és az oroszlán jelképe). Mégis a XX. század közepéig a nők maguk gyakran negatív szerepet játszottak, vagy negatív tulajdonságaik voltak a különböző történeti munkák

lapjain. Ám ahogy a nemek történeti diskurzusok tárgyává váltak, a történeszek vizsgálódásai a királynőkre, férfiasított nőkre, illetve női mártírokra összpontosultak, amit a XX. századi köztársaság és forradalom korszakainak kiemelkedő női alakjainak kutatása egészített ki.

Nagy-Britannia esetében a nemzetfogalom kialakulásban *Keith Robbins* szerint egyértelműen a whig–tory ellentétpár volt a meghatározó, méghozzá e csoportoknak a dicsőséges forradalomhoz, és persze az uralkodóhoz fűződő szerepe volt a jelentős. A XIX. század elejére ez alapvetően nem változott, ellenben a vitás kérdések megsokasodtak. Itt meg lehet említeni 1789-et, vagy a gyarmatokon élő népességnek a nemzetkoncepcióba való beillesztését. Utóbbiak hasonló kérdéseket vetettek fel, mint az európai brit lakosok etnikai mivolta. A kutatók ugyanis hiába próbálták a nemzetfogalmat megerősíteni az „angol faj” bástyájával, ez a cél elérhetetlennek bizonyult számukra. Szűkebb (kizárólag az angolszász népesség örökösei) és tágabb (angol, szász, dán és normann népesség keveredése) értelmezési keretek alakultak ki, amelyek mellé a „britség” kérdése is társult, hiszen ide a különböző kelta elemeket is bele kellett illeszteni. Így a különböző etnikai problémákat – Robbins szerint – úgy oldották meg, hogy figyelmen kívül hagyták az ezek által generált kérdőjeleket.

A *Gernot Heiss, Árpád von Klimó, Pavel Kolářés, Dušan Kovač* szerzőnégyes által írt tanulmány az osztrák, magyar, cseh és szlovák nemzeti mesternarratívákat mutatja be és értékeli annak tükrében, hogy milyen volt az egyes narratívák egymáshoz, valamint a közös pontnak számító Habsburg Monarchiához való viszonya. 1918 előtt az osztrák, magyar, cseh történetek egy bizonyos középkori államot tettek főszereplővé (Gesamtstaat, Magyar Királyság, Cseh Királyság) és a Habsburg Monarchia szolgált számukra kezdőpontként, míg a jóval szerényebb intézményi háttérrel induló szlovákok egészen a XX. század végéig a nép kategóriájára támaszkodtak. Az első világháború után létrejött új államokkal együtt a nemzeti történetek jelentősen átalakultak és differenciálódtak. A háború végét a cseh és a szlovák nézőpont kezdetként, felszabadulásként ünnepelte és egy új, csehszlovák narratíva megalkotásába kezdett, elsősorban cseh történészek közreműködésével. Az osztrák és magyar narratíva azonban katasztrófaaként értékelte a háború utáni helyzetet, és új feladatokat fogalmazott meg (például az osztrák történelem célja az új mesternarratívában a birodalomépítés helyett a Közép-Európában való német uralom biztosítása lett). A szerzők külön tárgyalják az eredetmítoszok szerepét a nemzeti történelmekben. Ezek a koncepciók vagy egy kora középkorra visszanyúló, szabad, békés, demokratikus közösséget tettek meg elbeszélésük kiindulópontjául, vagy konzervatív, katolikus történészek esetében egy középkori államalapítást, államalapító személyiséget (Szent Ist-

ván, Szent Vencel) helyeztek középpontba. A nemzeti mesternarratíváknak a saját és más nemzetekről alkotott képeit a tanulmány írói gender-, illetve osztályszempontok szerint is jellemzik. A különböző történetekben feminin vonásokkal írják le az osztrák birodalmi diplomáciát a konfliktusok rendezésének képessége miatt, vagy Ausztriát úgy, mint a náci Németország kiszolgáltatott áldozatát. Maszkulin a magyarság az erővel elfoglalt hazája miatt, vagy a maszkulin (erős, határozott) magyar nemes a feminin (udvarias, türelmes, melankolikus) szlovák plebejus jellegű néppel szemben. Ami az egyes nemzetek osztálytulajdonságokkal való felruházását illeti, a cseh és szlovák narratíva plebejus nemzetként határozta meg magát, osztrák esetben viszont nem fordult elő ilyen öndefiníció. Megfigyelhető a nemzeti történelmek osztályfogalmainak etnikai tartalommal való bővülése is (zsidó polgárság, német nemesség). Történetek próbálkozások a mind a négy nemzeti mesternarratívából kihagyott (vagy ellenségnek tekintett) zsidóság részéről önálló narratívák megalkotására, azonban ezek nem tudtak független, integráló erőt képviselő történetekké válni. Még inkább érvényes ez a cigányságra, amely a szerzők szerint egészen a mai napig nem része a nemzeti mesternarratíváknak. Befejezésképp a tanulmány írói megjegyzik, hogy a magyarok, osztrákok nemzeti történetírására az államközpontúság, a szlovák változatra pedig az etnikai szemlélet volt jellemző, ami a történetírás professzionalizálódásának szintjét tükrözte az adott nemzeteknél. Bár a nemzeti kereteket nem sikerült túlhaladni, az 1970-es évektől a nemzeti történelem homogenitását valamennyire megtörték a társadalom-, gazdaság-, és kultúrtörténeti vizsgálatok.

Anna Veronika Wendland az orosz, litván, ukrán, észt és lett nemzeti történetírást hasonlítja össze. A kulturális nemzetdefiníció kézenfekvő volt a történelmi államisággal nem rendelkező lettek és észték számára, míg a litvánok és az ukránok a történelmi állam tradícióját hangsúlyozták jobban (Litván Nagyhercegség, Kijevi Rusz), az oroszok pedig egy összbirodalom keretén belül gondolkodtak, ennek megfelelően az orosz állam történelmébe megpróbálták bevonni a nem orosz (ukrán, belarusz) népeket is. Az első ukrán és balti történetek a napóleoni háborúk hatására „belülről” váltak az orosz birodalmi, vagy a balti német mesternarratívák kihívóivá, és fokozatosan kialakították a maguk nemzeti történelmét, amelyet az etnikai értelemben fel-fogott parasztságra alapoztak. Ezekben a történetekben általában egy békés, demokratikus, etnikai parasztközösség (például a kozákok gyűlései az ukránoknál) jelenti a kezdetet, amit azután idegen (német, lengyel, orosz) hódítók tesznek tönkre, és így az ellenük küzdő parasztmozgalmak, kozákok reprezentálják az igazi nemzetet. A tanulmány szerint ezekben a narratívákban az osztály fogalma kezdettől fogva sokkal nagyobb szerepet töltött be (a nép

parasztnemzet, szemben az idegen származású osztályokkal), mint más európai történetírásban, ezért nem is fejlődött ki a nemzeti kereteket felülíró társadalomtörténet – az osztályelmélet nem kihívója, hanem kiegészítője volt a nemzeti mesternarratíváknak. A nőket általában a nemzetépítésben játszott szerepük viszonylatában vizsgálták, így a gender sem vált a nemzeti szemlélet alternatívájává. Sőt, a szerveződés, ébredés előtt álló, nem domináns nemzeteket feminin (sebezhető, alávetett, érzelmes), a nemzeti öntudatra ébredt kollektívumot viszont maskulin (szervezett, tanult, racionális) jelzőkkel írták le. A vallás kérdése jelentős volt a tárgyalt nemzetek öndefiníciójában, az oroszok esetében például az ortodox vallás majdnem egyenlő volt az orosz néppel, amit az ukránok az ortodoxia transznacionális karakterére való utalással próbáltak cáfolni ellennarratíváikban. A tanulmány végkövetkeztetése szerint a nemzeti, (orosz esetben) birodalmi narratívákat a '90-es évek után sem váltották fel területiális, vagy transznacionális paradigmák, hiszen ezeket a megközelítéseket hazafiatlannak tartották/tartják.

Maciej Janowski a lengyel és a cseh nemzeti történetírás példáján azt próbálja bemutatni (leginkább a lengyel narratívák alapján), hogy két periférián lévő nemzeti elit hogyan próbált modern nemzeti történelmet alkotni. A lengyel történetírás problémáinál a felvilágosult nézeteket valló *Adam Naruszewicz* által inspirált krakkói iskola, és a romantikus *Joachim Lelewel* gondolatai által befolyásolt varsói iskola vitái állnak a középpontban: az előbbi szerint a lengyel fejlődés eltért a fejlettebb nyugati vonaltól, ezért vált az ország idegen hódítók prédájává, míg az utóbbi vonal a lengyel fejlődés demokratikus voltát hangsúlyozta, szemben a nyugati abszolutizmussal. Cseh kontextusban hasonló szembenállás figyelhető meg a romantikus szemléletű, a szláv demokratikus tradíciók hordozóit a huszitákban kereső *František Palacký* és *Tomáš Masaryk*, és a velük szembenálló *Jaroslav Goll* és *Josef Pekař* között. A különböző narratívák csak annyiban tértek ki a nők, vagy más etnikumok történetére, amennyiben azok a nemzeti küzdelmekben részt vettek. Az uralkodó nemzeti mesternarratívákkal szemben a lengyeleknél egy jelentős, kritikus történelmi vonal figyelhető meg (a két világháború között *Olgierd Górká*, 1945 után *Jan Tomasz Gross*, *Jerzy Jedlicki*, *Jan Błoński*), míg a cseheknél a kritikus hangnemet elsősorban az irodalom képviselte. A tanulmány írója szerint a cseheknél, lengyeleknél meglévő romantikus szemlélet képviselőit a történelem whig interpretációjával, míg ezek (konzervatív) kritikussait a *David Hume* által reprezentált hagyománnyal lehet párhuzamba állítani, tehát a cseh és lengyel történetírás duális jellege európai jelenségnek tekinthető.

Marius Turda tanulmánya a balkáni nemzetépítés folyamatoként ábrázolja a szerb, román, bolgár és horvát nemzeti történetírás kibontakozását. Az

érintett nemzetek történetírói ellentétekben gondolkodtak, és azok segítségével definiálták magukat valamilyen külső (Európa, szláv világ, Balkán), vagy belső entitással (magyarok, görögök, zsidók) szemben. Első lépésként mindenhol történelmi jogon és kontinuitáson alapuló nemzeti narratívák születtek, amelyben egy etnikai csoportot részesítettek előnyben valamely másikkal szemben, így nem tették lehetővé a békés együttélés lehetőségét. A nemzeti narratívákkal szemben kritikus történelmi iskolák (például a *Romanian Historical Journal* a két világháború között) végig marginálisak maradtak, és a nemzeti érvrendszer számos eleme a kommunista hatalomátvétel után is megmaradt a történetírásokban. A nők ezekben a történetekben anyák és tanítók, ezáltal biológiai és patrióta elkötelezettséget mutatnak: a nemzet reprodukálásában játszanak leginkább szerepet.

A görög és török nemzeti történetírásról írt tanulmányában *Hercules Millas* kiinduló koncepciója szerint a két fél számára a másik a nagy történelmi ellenség, hiszen mindketten függetlenségi háborút vívtak egymás ellen nemzetállamuk megteremtéséhez. A görögöknél a nemzeti mesternarratívát *Konstantin Paparrigopoulosz* alkotta meg a Bizánci Birodalom „felfedezésével”, amivel a görög történelem ókori és modern periódusa között konstruált kontinuitást. A marxista felfogás az 1910-es évektől jelentkezett, és osztályalapon értelmezte újra a görög szabadságharcot. A nem görög kisebbségek (albánok, törökök, zsidók) történetével elsősorban új, modern szemléletű, ám marginális hatású történészek foglalkoznak jelenleg. A göröghöz hasonlóan a török történetírás is az etnikai nemzetet tartotta a nemzetépítés alapjának. Ebben az Anatólia területén élő népeket török ősnek tekintő anatólianizmus, és az iszlám elődökre támaszkodó török-iszlám szintézis történelemszemlélete jelenti a főbb választóvonalat. Ezen narratívák kihívói előbb a marxista, később a liberális akadémiai körökből érkeztek. A nemzeti-etnikai szemlélet mind a görög, mind a török történetírásban maga alá gyűrte a felekezeti, vagy osztályalapú megközelítéseket.

Ulrich Wyrwa az európai zsidó történetírás főbb változatai között megkülönböztet egyetemes, regionális, liberális polgári és cionista szemléletű narratívákat, és azt vizsgálja, hogyan jelentek meg ezekben a gender, illetve az osztály problémái. Az egyetemes zsidó történetekben a zsidóság történelmi fogalom, és a történelmi fejlődéssel együtt, globális szemlélettel fogható meg. A regionális megközelítés egy-egy város, régió zsidó közösségének történetével foglalkozott, és a sikeres emancipációt állította a középpontba. A liberális narratíva a zsidók és nem zsidók közötti interakciókra koncentráva egyben hangsúlyozta a zsidó vallás dinamikus és életképes voltát, hiszen mindig alkalmazkodni tudott a változó viszonyokhoz. A „volk” koncepcióját átvevő cionista narratívában a fentiekől eltérően a zsidó nép egy etnikai kategória,

nem pedig történelmi tapasztalat: itt a diaszpóra időszaka csak a zsidó történelem egyik állomása, amely csak Izrael megalapításában érheti el végcélját. A legtöbb narratíva általában a szenvedő és tudós (vagy a cionista változatban az erős, jó fizikumú) zsidó férfit állítja a középpontba, a nők csak elvéve szerepelnek a történelem ágenseiként. A tanulmány végkövetkeztetése szerint a transznacionális kölcsönhatásoknak köszönhetően európaivá vált zsidó történetírói narratívák stimulusként szolgálhatnak egy európai integrált történelem narratívájához, a másik megismeréséhez.

A kötet szerkesztői zárszavukban kiemelik a kulturális transzfer vizsgálatának jelentőségét a historiográfiában: ez lehet nagyobb hatókörű (például amikor Herder, vagy Marx eszméi majdnem az összes vizsgált nemzetállamban éreztették hatásukat), vagy korlátozott, regionális, szomszédos országok közötti kölcsönhatás is. Egyes országok történetírásai jelentős mértékben befolyásolták más országokét ilyen transzferek során (a német professzionizáció a francia és brit történetírást a XIX. században), de jelentős az emigráns történetírás szerepe is ebben a tekintetben. A valamely más nemzet történelmére specializálódó történészek szintén gyümölcsöző hatással voltak a történeti narratívák közötti kölcsönhatásokra (hiszen tárgyukról, mint „kivülállók” írnak, és nem, mint az adott nemzet tagjai), ezt a német Sonderweg teóriájának *David Blackbourn* és *Geoff Eley* által írt alapvető kritikája is bizonyítja. A szerzők szerint még számos erőfeszítést igényel ezen transznacionális kapcsolatok, kölcsönhatások kutatása. A kötet és a *Writing the nation* sorozat is a historiográfia denacionalizálására törekszik annak érdekében, hogy a történetírások közötti transzfert jobban érthetővé tegye. Ezzel a törekvéssel kapcsolatban utalnak rá, hogy téves a pozitív patriotizmus – káros nacionalizmus megkülönböztetés az előbb javára, hiszen mindkét felfogás a nemzeti történelem homogén, a múlt és a jelen szoros kapcsolatának képéből indul ki, a történésznek tehát mindkettővel szemben kritikusnak kell lennie. Ugyanakkor a történész teljes kivonulása a nemzeti történetírásból azt eredményezheti, hogy mások, „celeb-történészek”, vagy kifejezetten dilettánsok töltik be a helyüket a nemzeti szempontot erősítő *public history* művelésével, akik tévéműsorokban fellépve, jelentős tömegeket is képesek befolyásolni. A szerzők a számos, biztató kezdeményezés ellenére úgy vélik, a nemzeti kerektekből kiinduló történetírásnak továbbra is biztos jövője van.

Stefan Berger and Chris Lorenz (eds.): *The contested nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories* (A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben). Palgrave Macmillan, 2011. 552 o.

Káli Róbert – Törő László Dávid

A történettudomány potenciáljának időszerűvé tétele

Az Orosz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének uráli részlege által jegyzett kötet jól illusztrálja az orosz történetírásban napjainkban jellemző tendenciákat, módszertani problémák körül kibontakozó vitákat.¹ A bevezetőben a kötet főszerkesztője, *V.V. Alekszejev* hangsúlyozza, hogy a XXI. század elején a történetírásnak meg kell felelnie a vele szemben támasztott társadalmi elvárásoknak más tudományágak eredményeit és módszertanát is felhasználva. Az alapkoncepció szerint a történettudománynak elemző tudománnyá kell válnia, és adott esetben prognózisokat is fel kell állítania.

Az első rész bevezető fejezetei a történeti tapasztalat fogalmát járják körül. Előbb a filozófiatörténetben megjelent elképzeléseknek, majd a konkrét orosz történeti munkák koncepcióinak bemutatásával a szerzők igyekeznek módszertanilag megalapozni a következő fejezetek tematikáját: mit érdemes a történeti kutatás tárgyává tenni. A filozófiatörténeti részt *K. I. Zubkov*, míg az utóbbit a kötet főszerkesztője, *V. V. Alekszejev* jegyzi. Az ezt követő fejezetekben három nagyobb kérdéskör kerül napirendre, amelyek gyakran csak lazán kapcsolódnak egymáshoz. Valószínűleg ennek az az oka, hogy a kötet egyes fejezeteit különböző történészek írták.

Először a kulturális örökség kérdésére vonatkozó kutatási tendenciák kerülnek sorra. A szerzők – *L. A. Daskevics* és *A. E. Kurlajev* – hangsú-

¹ Itt elég utalni *A. N. Medusevszkij* az Otyecsesztvennaja Isztorija (2009-től Rosszijszkaja Isztorija) című folyóiratban meghirdetett programtervére. A lap 2007–2012 között regnáló főszerkesztője szerint tisztázni kell, hogy a történettudomány milyen szerepet játszik a mai társadalomban. Szerinte a mai társadalmi és politikai folyamatok előképeinek vizsgálatával a történettudománynak tudnia kell megfogalmazni ajánlásokat aktuális társadalmi, politikai kérdésekben is. Az elemző módszerek használatával a történettudományt közelíteni kell más tudományokhoz, többek között a szociológiához, közgazdaságtanhoz. *Medusevszkij* programjára vonatkozólag: *A. N. Medusevszkij: Moi boi za isztoriju: kak ja bil glavnim redaktorom zszurnala. 299–311. In: Isztorik i mir – mir isztorika v Rosszii i Centralno-vosztocnoj Jevrope/ Historians and the World – The World of Historians in Russia and Central and Eastern Europe. Szerk.: Gyula Szvák. Budapest, Russica Pannonicana, 2012; Üö.: Analityicseskaja isztorija: zszurnal i priorityetnie napravlenija jevo razvityija, 3–18 In: Otyecsesztvennaja Isztorija, 2008/5.*

lyozzák, hogy nemcsak az épített környezet emlékeit, hanem a szellemi értékeket is a kulturális örökség részének tekintik. Jekatyerinburgi munkáról lévén szó, a kötetben nagy hangsúlyt kap a kulturális örökségre vonatkozó helyi, uráli kutatások bemutatása. A különböző nemzetiségek, vallások, oktatási intézmények, könyvtárak és a városok szociokulturális vizsgálatának számbavétele mellett figyelemreméltó, hogy az „örökség” fogalmán nemcsak a hagyományos értelemben vett kulturális örökséget értik, hanem az ipar által létrehozott teljesítményeket is.

A következőkben egy igen aktuális probléma kerül előtérbe, mégpedig az orosz polgári társadalom kialakulásának problémája történeti, historiográfiai kontextusba helyezve. A fejezet szerzője, *E. J. Kazakov-Apkarimov* elsősorban a XIX. század második felében, a század végén született elképzeléseket vizsgálva igyekszik a polgári társadalom fogalmát elemezni. Ebben a részben valóban érezhető a kötet bevezetőjében felvázolt koncepció, a társadalmi elvárásoknak való megfelelés igénye. Adott esetben ez egész pontosan azt jelenti, hogy történeti előképek vizsgálatával a szerző igyekszik felfedni a mai orosz társadalom problémáinak előzményeit.

Mindezek után a Voproszi Isztorii című történettudományi folyóiratban 1945-1991 között megjelent cikkek elemzése kerül napirendre *G. N. Sumkin* jóvoltából. A szerző arra próbál meg választ találni, hogy a folyóiratban megjelent cikkek tematikája politikai elvárásoknak, vagy valós szakmai kritériumoknak igyekezett megfelelni 1991 előtt. A nagyon alapos, számos szempontból elvégzett kvantitatív vizsgálat legfontosabb következtetése nem az, hogy rendszerint kisebb-nagyobb mértékben érvényesültek politikai, ideológiai elvárások a tematikát illetően, hanem az, hogy ennek következtében a történetírás – elsősorban módszertani – válságba került, amelyet az orosz történettudomány azóta sem hevert ki. A következőkben *E. A. Kurlajev* igyekszik módszertani normákat megfogalmazni a történeti kutatás számára, többek között a cári család kivégzésének példájával illusztrálva.

A kötet második felében a modernizáció kérdéséről van szó. Általánosságban elmondható, hogy a törvényszerűségek megállapításának igénye révén itt sokkal inkább jelen van a bevezetőben felvázolt elképzelés, hogy a történelemnek elemző tudománnyá kell válnia, amely képes prognózistakat megfogalmazni. Ennek megfelelően nem véletlen, hogy ebben a részben sokkal inkább előtérbe kerülnek a különböző determinatív elméletek, kvantitatív módszerek és azok konkrét alkalmazhatósága a történettudományban.

A második rész bevezetőjében *I. B. Pobereznyikov* igyekszik tisztázni a modernizáció fogalmát. A különböző elméletek bemutatása után arra a következtetésre jut, hogy a teoretikusok jelentős része történeti értelemben modernizáción a tradicionális társadalomból létrejövő modern társadalmat érti, amelynek háttere a kapitalizmus kialakulása. Bár nem tisztázza, hogy mi a modern társadalom, viszont három példa alapján – a hadsereg megszerveződése a korai Angliában, az ipari forradalom előzményeinek kialakulása és a demokrácia létrejötte Franciaországban – igyekszik annak kialakulását illusztrálni.

A modernizáció kapcsán a földrajzi determináció hangsúlyozása nagy szerephez jut a kötet második részében, többek között a geopolitikával és a diffuzionista elméletekkel foglalkozó fejezetekben. Az előbbi fejezetben *K. I. Zubkov* számos elmélet – Montesquieu-tól kezdve Mackinderen át – bemutatásával arra a következtetésre jut, hogy a földrajzi viszonyok meghatározzák a társadalmi és politikai fejlődés kereteit, közvetett módon a kulturális viszonyokat is, tehát a történelemtudománynak ez alapján képesnek kell lennie arra, hogy bizonyos törvényszerűségeket megállapítson a történelemben. Ugyanakkor elismeri, hogy a földrajzi determináción alapuló, de valójában áltudományos elméleteknek voltak visszasságai. Többek között felhasználták a náci Németország politikájának igazolására is. Emellett a szerző utal arra, hogy a XIX. századi Oroszországban is éltek sztereotípiák a civilizálatlannak tartott kaukázusi, hegyi népekkel szemben.

A diffuzionista elméletekkel foglalkozó fejezetben *E. V. Alekszejeva* azt hangsúlyozza, hogy a különböző kultúrák egymásra hatása nem feltétlenül érvényesül egyformán regionális és makroszinten. A szerző magasabb szinten Oroszország, míg regionális viszonylatban az Urál fejlődését, modernizációját emeli ki. A látszólagos elméleti fejtegetések során gyakorlatiasabb problémák kerülnek napirendre, eltávolodva a történettudomány módszertani kérdéseitől. Alekszejeva történelmi példákkal azt próbálja igazolni, hogy Oroszország és az Urál fejlődésében meghatározó szerepet játszottak az Európából átvett oktatási modellek – leginkább az egyetemi rendszer kiépülése –, azaz, hogy kulturális fejlődését, modernizációját tekintve Oroszország Európához tartozik.

A kötet második felében külön csoportba tartoznak azok a kérdéskörök, amelyek a történelmi törvényszerűségeket kvantitatív módszerekkel igyekeznek alátámasztani. Ezen fejezetek szerzője, *Sz. A. Nyefedov* Thomas Malthus népesedésre vonatkozó elméletéből indul ki, bemutatva magát az elméletet, lehetőségeit és azt, hogy a későbbiek során milyen főbb hiányosságait mutatták ki. Ugyanakkor ezen hiányosságok mellett Nyefedov

azt is bemutatja, hogy az egyes szerzők, hogyan gondolták tovább Malthus elméletét nemcsak a népesedés és a gazdaság közötti összefüggések tekintetében, hanem a számos egyéb faktor – hadseregfejlesztés, állami adósszedés, termelési viszonyok korszerűsítése – figyelembevételével.

Ezeket az elméleteket alapul véve az orosz történelem kapcsán a szerző azt a konkrét kérdést teszi fel, hogy a századforduló Oroszországában végrehajtandó gazdasági reformok révén, a lakosság szociális viszonyainak javításával elkerülhető lett volna-e az 1905-os forradalom kitörése, majd – ahogy a kötetben fogalmaz – a politikai rendszer destabilizációja az I. világháború idején. Arra a következtetésre jut, hogy a forradalom elodázására, esetleg elkerülésére már a XX. század elején is csak komplexebb – többek között az oroszországi társadalmi viszonyok átalakításával és a mezőgazdasági technika modernizációjával összekapcsolt – reformok végrehajtásával lett volna lehetőség. Ugyanakkor fenntartja azt az álláspontját, hogy a történettudományban alkalmazott kvantitatív vizsgálatok alkalmasak lehetnek gazdasági válságok és társadalmi problémák jobb megértésére, így az ilyen módszerek fontossága mellett tör lándzsát.

Összességében megállapítható, hogy 20–25 évvel a Szovjetunió felbomlása után az orosz történetírás még mindig keresi a maga identitását mind témaválasztását, mind módszertanát illetően. Azonban ez az útkeresés nemcsak a történettudomány válságát jelzi, hanem azt is, hogy igen intenzív polémia zajlik a történetírás mai társadalomban betöltött szerepéről, jelentőségéről. Ez mindenképpen figyelemreméltó, függetlenül attól, hogy a fentebb említett elképzeléseket, irányelveket önmagukban mennyiben tartjuk produktívoknak. Ezekben az elméleti, módszertani fejtegetéseken túllépve, a kötetben számos olyan tartalmi kérdés is napirendre kerül – a polgári társadalom lehetőségei, a bolsevik forradalom esetleges alternatívái, Oroszország európaisága –, amelyek afelé mutatnak, hogy a történetírás mellett a mai Oroszország, orosz társadalom is keresi a maga identitását és ennek a folyamatnak része az orosz történelem újbóli végiggondolása, esetleges átértelmezése is.

V.V. Alekszejev (szerk.): Aktualizacija potenciala isztoricseszkoj nauki (A történettudomány potenciáljának időszerűvé tétele) Jekatyerinburg, RIO UrO RAN, 2013. 269 o.

Suhajda Szabolcs

A hispanisztika Közép-Európában

1993-ban kezdte meg működését a József Attila Tudományegyetem *Hispanisztika Tanszéke*. A 20. évforduló alkalmából nemzetközi tudományos konferenciát rendeztek, melynek anyaga az *Acta Hispanica* című tanszéki folyóirat XVIII. kötetében jelent meg spanyolul

A protokolláris (dékán, nagykövetek) rész után az első fejezet a *spanyol nyelvoktatás közép-európai történetét* mutatja be az egyes intézmények/tanszékek képviselőinek előadásai alapján.

A szegedi tanszék történetét *Berta Tibor* foglalta össze. *Anderle Ádám* alapító történész, tanszékvezető (1993–2008) a korábbi *Latin-Amerika Története Kutatócsoportra* (1982–1992) alapozva hozta létre, természetesen egyensúlyt teremtve a különböző tudományterületek között, és társadalomtudományi alapokat is nyújtó filológus- és tanárképző tanszékké alakította a kutatócsoportot. A tanszék keretében 2007-ben katalán, 2012-ben pedig baszk lektorátus is létesült. A tanszék bekapcsolódott a Történettudományi Doktori Iskola és a Nyelvtudományi Doktori Iskola tevékenységébe, és részt vesz a fordító- és tolmácsolásben is, együttműködve az Alicantei Egyetemmel, a temesvári Nyugati Egyetemmel és a Kragujevaci Egyetemmel.

Menczel Gabriella, az ELTE Spanyol Nyelvi és Irodalmi Tanszékének vezetője tanszékük történetét tekinti át. A budapesti egyetemen először Philipp August Becker német romanista tanított spanyolt az 1890-es évektől. Ugyanitt működött Körösi Albin 1912-től 1936-ig. A tanszékét viszont Horányi Mátyás alapította az 1960-as évek végén. Ebben az időben sok hallgató részesült havannai ösztöndíjban. A tanszék 1989 után Spanyolország felé nyitott. Nyelvtanárok képzése mellett doktori programja is erős, s a műfordító képzés jelentős központja.

Domingo Lilón, a Pécsi Tudományegyetem Spanyol Szemináriumának egyetemi docense (amely e recenzió írásának idején már tanszékké alakult) a spanyoloktatás dél-dunántúli helyzetével foglalkozott. A régióban csak Pécsen és Kaposváron tanítanak spanyolt. Lilón a jobb munkalehetőségeket

kínáló főváros felé történő elvándorlás megállítását és új képzési kínálat kialakítását jelölte meg feladatul.

Bakucz Dóra egyetemi adjunktus a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Spanyol Tanszékének történetét ismertette. A tanszék a 2003-as alapításától 2012-ig Csuday Csaba vezette. Nagyon népszerűek a fordítási kurzusok a hallgatók körében. Az ERASMUS program segítségével gyakorlatilag minden hallgatónak lehetősége van egy félévet külföldön tanulni, a tanszék a CEEPUS programban is részt vesz.

Cselik Ágnes, az 1988-ban alapított Károlyi Mihály Magyar–Spanyol Tanítási Nyelvű Gimnázium igazgatója a magyarországi két tannyelvű oktatás helyzetéről számolt be. A 2009-es kétoldalú egyezmény értelmében a spanyol fél 25 anyanyelvi tanárt, módszertani támogatást és ösztöndíjakat biztosít a magyarországi spanyol oktatás számára, míg a magyar fél garantálja a két tannyelvű oktatást, az anyanyelvi tanárok kinevezését és állja szállásköltségüket. 2013-ban már Budapesten, Debrecenben, Pécsen, Miskolcon, Szegeden, Kecskeméten és Veszprémben volt két tannyelvű oktatás.

Ilincia Ilian Ţăranu, a temesvári Nyugati Egyetem egyetemi docense a 2009-ben a CEEPUS keretében megindult magyar–szerb–román hispanista együttműködés helyzetéről tudósított. A tervek között szerepel közös doktori programok alapítása, a régióból származó spanyolországi emigránsok nyelvhasználatának vizsgálata, egy új Latin-Amerika-történet megírása, a hispan irodalom recepciójának a kutatása, valamint a regionális hispanisztika történetének a megírása.

Andjelka Pejović, a Kragujevaci Egyetem spanyol tanszékének egyetemi docense a szerbiai spanyoloktatás helyzetét mutatta be. A belgrádi spanyol tanszék 1971-ben, a kragujevacit 2000-ben alapították. Kiemelte, hogy még kevés középiskolában lehet spanyolt tanulni. Az oktatási segédanyagok területén jó a helyzet, ugyanakkor nincs szerb–spanyol és spanyol–szerb középszótár. A következő évek legfontosabb feladata szerinte a regionális együttműködés erősítése és két tannyelvű gimnáziumok alapítása.

A kötet következő része történelmi, irodalmi és nyelvészeti tanulmányokat tartalmaz. *Anderle Ádám* a spanyol polgárháború magyar önkénteseinek sorsáról ír új források alapján „*A magyar brigadisták kálváriája*” című tanulmányában, feltárva Rajk László perének spanyolországi előzményeit. A per hátterét a magyar történetírás már alaposan elemezte, de a *spanyol szálat* nem vizsgálta. A perben Rajkkal együtt összesen 17 brigadistát ítétek el. A tanulmányból kiderül, hogy már 1938-ban, a spanyol polgárháborúban kezdődött egy Rajk elleni trockista vád és eljárás. A szerző új források alapján rámutat, hogy az albacetei vád mögött Gerő Ernő volt, aki felesége,

Gerőné, Fazekas Erzsébet segítségével próbálta Rajkot és társait vád alá helyezni. Ekkor még sikertelenül, mert a Rákosi-zászlóalj pártbizottsága is kiállt Rajk mellett. Anderle a Rajk elleni spanyolországi vádat a Komintern-NKVD katalóniai „tisztogatási” akcióinak keretébe helyezi. A katalán történészek már korábban felfigyeltek Gerő Ernő (Pedro) tevékenységére („a barcelonai gyilkos”), aki a Komintern és az NKVD megbízottja volt. Ismert Gerő szerepe a Marxista Egyesült Munkáspárt (POUM) felszámolásában. A Párizsból érkező önkénteseket Barcelonában ellenőrző kémelhárító bizottság vezetője Gerő felesége volt. Az ellenőrzés után Haasz László, a magyar „káderez” – Gerő embere volt – fogadta az önkénteseket Albacetében. Ő volt a trockista vád kezdeményezője Albacetében. A Rajk trockizmusáról szóló levél a barcelonai irodából, Gerőnélől származhatott.

Magyarországon először Farkas Vladimir ÁVH-s vallatótiszt célzott Gerő és Gerőné felelősségére emlékiratában. A Komintern iratai és a brigadisták visszaemlékezései megerősítették Farkas gyanúját.

Jancsó Katalin (SZTE) tanulmányában (*Magyarok a trópusokon*) három XIX. századi magyar utazó közép-amerikai tevékenységét ismerteti. A szabadságharc leverése, majd Habsburg Miksa Mexikóba érkezése miatt a század közepétől több volt magyar honvéd és politikus jelent meg a térségben. Wass Sámuel (1814–1879) széles műveltséggel rendelkező erdélyi reformpolitikus volt. 1849-ben New Yorkban érte a szabadságharc leverésének a híre, 1858-ig az Egyesült Államokban maradt. 1862-ben *Kilenc év egy száműzött életéből* címmel adta ki emlékiratait. Az első rész az Egyesült Államokról, a második rész az Antillákról szól. A földrajzi viszonyok leírása mellett a társadalmi problémákkal és a faji előítéletekkel is foglalkozik.

Bánó Jenő (1855–1927) a Fiumei Tengerészeti Akadémia elvégzése után bejárta Európát, majd a MÁV-nál dolgozott. 1889-ben, felesége halála után az Egyesült Államokba ment, később Mexikóban alapított kávéültetvényt. Orvosi tanácsra Venezuelába és Kolumbiába utazott. Visszatérése után Mexikóban *Hunnia* néven trópusi ültetvényt alapított. 1903-ban a fővárosba költözött, itt főkonzul lett. 1890-ben jelent meg *Úti képek Amerikából*, 1896-ban *Mexikó és utazásom a trópusokon*, 1906-ban *Bolyongásaim Amerikában* című műve. Első könyve az apjának küldött levelekből áll. A második könyv útinapló sok történelmi és földrajzi részlettel. Úgy tűnik, Bánó igen népszerű volt Mexikóban. Egy mexikói újság a mexikói kultúra európai terjesztéséért dicsérte, Porfirio Díaz diktátor pedig levélben biztosította a barátságáról. A legfontosabb növények mellett a mindennapi életet is leírja, műve fényképeket is tartalmaz. Harmadik könyvében főleg Mexikóval foglalkozik. Bánó utal Alexander von Humboldt természettu-

dós utazására, de nem tudjuk, ismerte-e Rosti Pál (1830–1874) írását. Rosti ugyanis Humboldt 1800-as útvonalát követte. Művében az elsők között közölt fényképeket Mexikóról, Kubáról és Venezueláról. Fényképészeti tevékenysége vitatott, mert csak erre az életszakaszára korlátozódik. Útleírása *Uti emlékezetek Amerikából* címmel jelent meg 1861-ben. Rosti nevelője az a Vállas Antal volt, aki először készített fényképeket Magyarországon. Sógorai, Eötvös József és Trefort Ágoston döntően befolyásolták az ifjú Rosti fejlődését. Részt vett a szabadságharcban, majd Trefort segítségével Münchenbe menekült, természettudományokat, néprajtot, később fényképezést tanult. 1856-ban Le Havre-ből az Egyesült Államokba, majd Kubába ment. Innen Santo Tomás szigetét érintve Venezuelába ment, felkereste Trinidad és Barbados szigetét, végül Mexikóba érkezett. Ő volt az első magyar, aki megmászta a Popocatepetl vulkánt. Tervezett perui látogatása meghiúsult. Könyve sikert aratott, az MTA levelező tagjává választották. Az illusztrációk nagy részét a fényképek alapján Klette Gusztáv litográfus készítette.

Rosti könyvének venezuelai része spanyolul 1968-ban jelent meg *Wittman Tibor* előszavával. A teljes könyv angol fordítása 1998-ban készült el. A kubai részben Rosti részletesen ír a havannai társasági életről, az éghajlatról, a sárgalázrról, a cukornád-ültetvényekről, a rabszolgák, a mulattok és a szabad telepesek helyzetéről, a dohánytermesztésről és a szivargyártásról. Minden politikai és történelmi fejtegetést mellőz, valószínűleg nem akart az Ausztriával szövetséges Spanyolország számára kényes témákat érinteni. Forrásait nem nevezi meg, a rabszolgaságról nem ad egyértelműen negatív képet. Élete végén visszavonultan élt, minden bizonnyal az utazása során szerzett betegségben halt meg.

Lénárt András, (SZTE) A Franco-ellenes társadalomkritikus film címmel két spanyol filmesről közöl tanulmányt. José Antonio Nieves Conde 1951-ben forgatta *Surcos* (Barázdák) című filmjét. A film ötletgazdája és producere Gerely Fülöp volt, a forgatókönyvet Gonzalo Torrente Ballester írta. A vidéken élő parasztcsalád jobb élet reményében Madridba költözik, de terveik meghiúsulnak, elveiket feladva törvénytelen módszerekhez folyamodnak, végül méltóságuk megőrzése érdekében visszatérnek falujukba. Az eredetileg tervezett – és a cenzúra által betiltott – befejezés szerint az egyik szereplő Madridban marad prostituáltként, a család pedig távozóban egy másik, reményekkel telve a fővárosba tartó családdal találkozik. A film készítői a francói szociálpolitikával elégedetlen falangisták voltak. José María García Escudero filmművészeti főigazgató elérte, hogy a film jelentős állami támogatásban részesüljön. A *Surcos* egyházi és kormányzati körökben is vitát váltott ki, egyesek szerint azonban Franco nem talált

benne kivetnivalót. García Escuderonak rossz véleménye volt az *Alba de América* (Amerika hajnala, Juan de Orduña, 1951), című, az Hispanidad értékeit tükröző filmről. A konfliktus a főigazgató bukását okozta.

A másik filmes munkái a könnyebb műfajhoz tartoznak. Az UNINCI stúdió Juan Antonio Bardem kommunista rendezőt egy falusi dráma vagy vígjáték forgatásával bízta meg. Kikötötték, hogy a film legyen szórakoztató, játszódjon Andalúziában és a főszereplő a népszerű énekesnő, Lolita Sevilla legyen. Bardem Luis García Berlangával együtt írta meg a *Bienvenido, Mister Marshall!* (Isten hozta, Mr. Marshall!, 1952) című film forgatókönyvét, a filmet Berlanga rendezte. A történet: egy kasztíliai faluban elterjed a hír, hogy a Marshall-segélyt osztó amerikai bizottság ellátogat hozzájuk, ezért az eladósodást is vállalva tipikus andalúz faluvá akarják alakítani a települést. Végül csalódottan veszik tudomásul, hogy az amerikai küldöttség megállás nélkül halad át a falun. Az alakok sematikusak, egyesek nem értik, miért lettek szövetségesek az amerikaiak. Mások álmaiban az Egyesült Államok negatívan jelenik meg (öslakosok kiirtása, Ku Klux Klan). Ugyanakkor realiztikus a polgármester ismétlésekkel teli beszéde, amely Franco szónoklataira utal. A cenzúra keveset változtatott a filmen, mely az amerikai zsűritag bírálata ellenére a Cannes-i Filmfesztiválon is sikert aratott. A nemzetközi siker után a spanyol kormány már nem tehetett semmit, sőt utólagos állami támogatásban részesítette a filmet. A két film-ben megjelenő rendszerellenes hangvétel tovább erősödött és 1955-ben, a Salamancai Egyetem filmklubja által szervezett beszélgetések során érte el a tetőpontját. Az áttörés García Escudero 1962-es visszatérése volt. A „nyitás” időszaka García Escudero és Manuel Fraga Iribarne tájékoztatási és idegenforgalmi miniszter nevéhez kötődik, hangsúlyozza a szerző.

Csikós Zsuzsanna tanulmánya (*Malinche alakja a XX. századi hispán irodalomban*) a mexikói indián asszony, Malinche alakját elemzi három színdarab alapján. Alejo Carpentier több regényében foglalkozott a két világ találkozásával, és igen árnyalt képet rajzol Malinchéről *La aprendiz de bruja* (A boszorkánytanuló) című egyetlen, eredetileg franciául írt drámájában. Malinche Carlos Fuentes *Todos los gatos son pardos* (Minden macska fekete) című darabjában is megjelenik. A harmadik dráma szerzője Ramón Sender spanyol író, címe *Jubileo en el Zócalo* (Ünnepély a főtéren). A történetek Bernal Díaz del Castillo *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España* (Új-Spanyolország meghódításának igaz története) című krónikáján alapulnak. A tanulmány bemutatja, hogy Malinche nemesi családból származik. Hernán Cortés egyik kapitányához adják feleségül, később pedig Cortés tolmácsa és szeretője lesz. Malinche Carpentier drámájában főszereplő. Carpentiernél a valódi konfliktus

Malinche személyiségén belül játszódik le, nem pedig a spanyolok és az indiánok között. A spanyolok emelik ki a rabszolgaságból, de nem tagadja meg a népét. Megpróbálja megérteni a spanyolokat is, és kiábrándultsága ellenére sem hajlandó Cortés meggyilkolására. Fuentes darabjának fő problémája az egyéni és a nemzeti identitás. Az azték rabszolganő maga meséli el a cselekményt. Szülei, szeretője és népe más-más nevet adtak neki: Malintzin, Marina, Malinche. A három név hármas identitásra utal: istennő, prostituált, anya. Malinche először rá akarja venni Cortést, hogy legyen az aztékok királya, majd közvetíteni próbál Montezuma és Cortés között.

Sender drámája 1538-ban játszódik, a főszereplő a bátor és tehetséges Cortés. Malinche itt Cortés méltó társa. Sender próbál leszámolni a sztereotípiákkal. A tanulmány szerint Malinche Don Quijotéhoz hasonlóan illúziókat kergetett és két világ határán élt.

Katona Eszter (SZTE) Federico García Lorca *Bernarda Alba háza* című darabjának XXI. századi magyarországi bemutatóival foglalkozik. Tíz előadást – köztük balett- és bábszínházi előadásokat is – elemezve azt vizsgálja, hogy mennyire tudja érzékeltetni a rendező Lorca zárt női világát és mennyire tud spanyol hangulatot teremteni. A tanulmány mellékletében az összes magyarországi bemutató adatai megtalálhatók.

Nemes Krisztina műfordító a Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Katalán nyelvű tanulmányában (*A történelem, mint a mítoszok forrása*) az Ebro gátjának építése miatt elárasztott Mequinensa városának sorsával foglalkozik Jesús Moncada *A folyók városa* (*Camí de sirga*) című regényének alapján, bemutatva a Franco-diktatúra döntése nyomán eltűnésre ítélt városnak társadalmát és konfliktusait.

Rác Anita doktoranda (SZTE) spanyol–német szakos tanári diplomát szerzett. Tanulmányában a spanyol és a német nyelv funkcióigés szerkezetét hasonlítja össze. Rác kutatásának eredményei, reméli a szerző, hozzájárulhatnak a fordítóprogramok tökéletesítéséhez.

Az *Acta Hispanica* XVIII. kötete tehát sokszínű pillanatképet ad nemcsak a spanyol oktatás közép-európai helyzetéről. Nemcsak a hispanisztika aktuális kérdéseit és a szegedi tanszék kutatási eredményeit mutatja be, hanem a hispanista központok közötti regionális együttműködés helyzetéről és távlatairól is tájékoztat.

Tibor Berta – Zsuzsanna Csikós (eds.): *Acta Hispanica*, tomus XVIII, JATE Press, Szeged, 2013, 152 o.

Gregosits Gábor

MŰVELŐDÉS- ÉS ESZMETÖRTÉNET

Az előítélet története – Indiában és az Egyesült Államokban

A kötet szerzője *Gyanendra Pandey* az atlantai Emory Egyetem történész professzora és az egyetemen működő Gyarmatügyi Tanulmányok Interdiszciplináris Munkaközösségének igazgatója. Eddig megjelent kötetei: *Remembering Partition: Violence, Nationalism and History in India* (2001), *Routine Violence: Nations, Fragments, Histories* (2006), *The Construction of Communalism in Colonial North India*, Delhi, OUP. (1990).

A szerző az előítélet történetét szándékozott megírni, holott annak meghatározása bizonytalan.¹ Úgy próbál célba érni, hogy a másság kialakulását két megbélyegzett népcsoport, az afroamerikaiak és a dalitok, (az indiai érinthetetlenek) esetében vizsgálja meg. Kétféle előítéletet különböztet meg: az egyik a népi, a helyi, a látható, például a feketék, az érinthetetlenek, melegek, muszlimok, zsidók, nők és más kisebbségekkel szemben táplált előítélet. A másik előítélet láthatatlan, átjárja a modern társadalom tudatát. Ez a jog és az állam nyelvében érhető tetten. Az előítélet általában a józan ész álarcában jelenik meg. Megnyilvánulásai: lekezelő megszólítás és beszéd, szóbeli és fizikai bántalmazás, kirekesztés, szexuális kizsákmányolás. Nehezíti a kutatást, hogy a megvetést gyakran csak gesztusokkal, szavakkal, vagy az érintés elutasításával fejezik ki.

1 „A rasszizmus soha nem létezett mint tudomány, vagy mint ideológia. A jeruzsálemi holocaust-enciklopédia a következőképpen definiálja: olyan doktrína, mely az egyén vagy egy közösség eredetét véli meghatározónak képességei, hajlamai, szellemisége és kultúrája tekintetében, így felosztja az emberiséget felsőbb- és alacsonyabb rendű fajokra.” Pele János, *Kethano Drom - Közös Út*, 2010. szept. 3. Jean-Paul Sartre: „a rasszizmus valaha a vélemények egy fajtája volt, ma a bűnök egy fajtája.” Idézi Pele u.o.

Glenn C. Loury: a rasszizmus „a feketék genetikai alapú intellektuális alacsonyabb rendűség”-nek felfogása. *Előítélet, megkülönböztetés, színvakság - Válogatás Glenn C. Loury írásaiból*, Rajk László Szakkollégium, Ráday Könyvesház, Bp. 2005. 169. o.

„A rasszizmus – amin azt értem, hogy az emberek kifejezik vágyukat, hogy lehetőleg a saját rasszukhoz tartozókkal kerüljenek kapcsolatba – maradó jelenség, amit törvényekkel és perekkel nem lehet a gyakorlatból kiiktatni.” „A párválasztás során is faji preferenciákat érvényesítünk,” ... s ezt „kevesen is tekintenek jogtalanoknak.” Ezért „... nem a rasszizmus létezése jelenti a valódi problémát, hanem a rasszizmus kezelése.” Glenn i. m. 176. o.

Felmerülnek a modernséggel kapcsolatos előítéletek is. A XIX–XX. században modernnek tartották a technológiai fejlődést, a városi életet, az iparosítást, a kapitalizmust; a filozófiában a haladásba vetett hitet, az emberi jogok, igazság és demokrácia megvalósulását, a marxizmust; a gyarmatosítás elleni küzdelmet, a racionális rend megteremtését. A modernség előnyéből nem részesülnek azok, akik nem tudtak beilleszkedni a modern világba. Ilyenek például az afroamerikaiak és a dalitok.

Pandey indiai származásúként régóta Amerikában él, és jól ismeri a két nép hasonló küzdelmeit. Összehasonlító elemzését egyetemes kitekintéssel támasztotta alá. A „dalit” szó szerint szétzúzottat, elnyomottat jelent, és azokat az indiai nyomorultakat nevezik így, akik fenntartják a társadalmat, és cserében jogokat követelnek. Az afroamerikaiak és az indiai érinthetetlenek példáján minden kirekesztettről szól Pandey könyve.

A kisebbség és többség elkülönülését osztály- és hatalmi ellentétek és ősi azonosságérzés és hagyományok alakították ki. Indiában a kaszt rendszere bizonyos kiváltságok birtoklására irányuló rasszista politika folyamán jött létre. Az afroamerikaiakkal például *Du Bois* 1903-as Kiáltványa vagy *Gunnar Myrdal* könyvei foglalkoztak. Indiában kevesebb figyelmet szenteltek a kasztoknak.

Mind az afroamerikaiak, mind a dalitok stigmatizált népcsoportnak számítottak, választójog nélkül, marginalizáltak éltek. Nem volt öröklött geopolitikai helyük. Az érinthetetleneket 1935-ben, majd 1950-ben jegyzékbe vették. Létszámuk 1950-ben 57,7 millió, 2001-ben pedig közel 167 millió fő, a lakosság 16,2 százaléka volt. Az erdőben további 84 millió jegyzékbe vett dalit, az összlakosság 8,2 százaléka élt. A felső kasztokba beleszületettek (csakis a férfiak!) nem végeztek fizikai munkát, hozzáférhettek a szent szövegekhez, a tanuláshoz és más privilégiumokhoz. A kasztok alacsonyabb fokain álló parasztok, szolgáltatók, kézművesek, dolgozók és szolgák „tisztátalanok”, érinthetetlenek voltak. A kasztok további alkasztokra oszlottak, egymással nem házasodtak, nem ismerték el egyenlőnek a másikat. Az asszonyokat tisztátalanoknak tekintették, de a szexuális szolgáltatást elvárták tőlük.

Amerikában a feketék 1950-ben 15 millióan (10%) voltak, 2000-ben 12,9 százalék volt az arányuk. Ők nem ihattak a közutakból, nem mehettek be bizonyos éttermekbe, iskolákba, nem utazhattak a fehérek buszain. A foglalkozások, politikai pályák többsége el volt zárva előlük. A Jim Crow-törvények a rabszolgaság eltörlése után is állandósították a szegregációt. Az amerikai szegregáció és az indiai érinthetlenség hivatalos megszüntetése után is különbség volt a két országban. Amerikában elvileg a lehetőségek nyitva álltak mindenki előtt. Az indiai demokrácia ezzel szemben az ősi patriarchális és a későbbi gyarmati struktúrák lassú leépítésére alapult, így fennmaradt az óriási egyenlőtlenség.

Az afroamerikai népcsoportból kitermelődött a fekete arisztokrácia. A dalitok jó esetben egyfel feljebb léphettek a kasztok között. Keveseknek sikerült felzárkózni a középosztály tagjai közé. Angliában hosszú ideig nem fogadták be a katolikusokat, zsidókat, íreket; Észak-Amerikában a zsidókat, olaszokat és íreket; napjainkig pedig Amerikában az afrikaiakat és Indiában a dalitokat. Az ok a modern ipari társadalom, amely elidegenítést hozott magával.

A svéd közgazdász, *Gunnar Myrdal* azt írta (*An American Dilemma*, 1944, 1964), hogy az amerikaiak az egyéni és csoportérdekeket tartják szem előtt, s ezek táptalajai a féltékenységek és előítéleteknek. Az afroamerikai *Ralph Ellison* bírálta Myrdalt, hogy átsiklott az osztályharc kérdése fölött. Egy másik könyvében (*Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations* (1968, 1971.)) Myrdal az öröklött kasztrendszerrel jelöli meg a fejlődés akadályának. India 1947-ben szabadult fel a brit uralom alól, 1950-ben mindenkire kiterjesztették az állampolgári jogokat, és 1950-55 között eltörölték az érinthetetlenséget. Az Egyesült Államokban az 1960-as évektől törvények biztosítják az állampolgárságot az afroamerikaiak számára is. A jogok megvalósításáért azonban még hosszú harc következett. Gyanendra Pandey az előítélet gyökerét a különbségtételben látja. Ha különbséget állapítunk meg, például férfi–nő, fehér–fekete, keresztény–zsidó, azzal már legitimáltuk is az alá- és fölérendeltséget. Marx szerint a zsidók politikai emancipációja a különbözőségük miatt nem lehetséges, ugyanis túlságosan egyediek, mégis egyetemesek, túl mélyen gyökereznek, mégsem kötődnek egy helyhez. Később ezt a muszlimokra is mondták, bár míg a zsidók Európa kisebbsége voltak, és államuk sem volt mindig, addig a muszlimok nagy tömegei önálló államban éltek. Egyikük sem illeszkedett a többiekhez, ezért mindkettőt veszélyesnek tartották a nemzetállamokra nézve. A dalitokat, feketéket és nőket jogi és gazdasági, a zsidókat, muszlimokat kulturális szempontok alapján tekintették „másoknak”.

Dr. B. R. Ambedkar (1891–1956), a független India első igazságügyi minisztere az indiai történelem lényegét a brahmanizmus és a buddhizmus hatalomért folytatott küzdelmében látta. Az előbbieket az egyenlőtlenség elvét vallották, a buddhisták ezt nem fogadták el. Ambedkar azt tanácsolta a dalitoknak, térjenek át a buddhizmusra. 1956-ban valóban nagy tömegek tértek át, és attól kezdve már nem hittek a szellemekben, eldobták régi isteneik, bálványaik képmásait. A buddhista *dhamma* önértetet, emberi tartást adott nekik. Az áttérési ceremónia mágikus erővel hatott az emberekre, boldogság öntötte el őket. A mozgalom gyorsan terjedt a falvakban. Ambedkar tehát elutasította a hinduizmust, Gandhi viszont inkább megújította volna a hindu vallást. Ambedkar úgy gondolta, a buddhizmusra áttérés az első lépés a politikai önállóság felé, ugyanakkor ő meg akarta tartani a kisebbségi

státuszt, mert ezzel kisebbségi jogok jártak együtt. Gandhi nem fogadta el, hogy a dalitokat kisebbségnek tekintsék, mert szerinte ők nem kívülállók (*outsiders within*) a társadalmon belül. A kisebbségi státuszt végül az angol kormány adta meg 1932-ben, ez külön elektori helyeket és törvényhozó testületi helyeket jelentett a dalitok számára. Gandhi szerint ez megosztotta a hindu társadalmat. Az 1950-es indiai alkotmány eltörölte az érinthetetlenséget, az 1951-es hindu törvénykönyv pedig szabályozta a házasság, válás, örökbefogadás, öröklés rendjét. A dalitok a buddhizmus tömeges felvételével szimbolikusan is levetették magukról az évszázadok stigmáit. A vallási áttérés a gyarmati uralom és a belső gyarmatosítás alól való felszabadulást egyaránt jelentette. Gandhi és Ambedkar konfliktusa egyre súlyosbabbá vált. A buddhizmusra áttérés végül mégsem hozott valódi megoldást: a kasztrendszer ezután is jelen volt a társadalomban.

Keveset foglalkoztak – írja a szerző – Punjab 1947-es megosztásával. Nyugat-Punjab Pakisztánhoz került, és az indiai dalitokat kiűzték onnan. Kelet-Punjabból pedig a muszlimokat költöztették ki, csakhogy ők kevesebb földet hagytak maguk után, mint a nyugati részből evakuáltak. A kormány földek juttatásával próbált segíteni egyes kitelepítetteken, de sokakat bűnözőnek nyilvánítottak, és 1947-ben 3500 nem muszlimot lemészároltak. Nehru törölte el a bűnözők törvényét. Ambedkar inkább polgárjogi kérdésnek tekintette a dalitok problémáját, városi polgárokat akart nevelni belőlük. Gandhi úgy képzelte, a dalitok öntisztítás folyamán beilleszkednek az egyszerű életet élő, harmonikus falusi közösségek alkotta társadalomba. Ambedkar alacsony származású mahar (dalit) családból érkezett. A Columbia Egyetemen és a Londoni Közgazdasági Iskolában szerzett PhD-fokozatot. 1935-ben elhagyta a hindu vallást, és azt gondolta, hogy a dalitok vallási áttérése magával hozza majd a gazdasági és társadalmi haladást is. Az 1951-es népszámlálás 141 ezer buddhistáról szólt, az 1990-es évek elején már 6 millióan voltak, és számuk azóta is nő. Karganiban 1957-ben 32 falu népe vette fel Buddha vallását. Ezután már nem végeztek piszkos munkákat, nem szállították el az elhullott állatokat. „Emberi lények módjára kezdünk élni” – írta valamelyikük (88. o.). A résztvevők szinte természetfölötti változást éltek át. Makulátlan tisztán, fehérbe öltöztek, cipőt, kalapot, szemüveget viseltek, ahogy Ambedkar, szépen beszéltek, tanultak és öntudatosak lettek. Modern városokban éltek. Ezalatt Gandhi követői ágyékkötőben jártak, vegetáriánusok voltak, kétkézi munkákat végeztek. Két dolgon nem változtattak a dalitok: az asszonyok elnyomott helyzetén és a dalit kasztok közti megkülönböztetésén.

Az afroamerikaiak története más történet. Az ő esetükben nyilvánvaló volt, hogy ők külön közösség. Du Bois ezt írta: „az afroamerikai mindig érzi

saját kettősségét – amerikai és néger, két lélek... egy fekete testen” (46. o.). Az osztályellentétek náluk párhuzamosan jelentek meg a fehér–néger-kettősséggel. Céljuk ellentmondásos volt: különbözni is akartak másoktól, azonosak is szerettek volna lenni velük. Egyébként ők is elhagyták ősi szokásait, akárcsak a dalitok, és keresztény hitre tértek a XVIII–XIX. században. Különbőféle elgondolások vezették őket: a nacionalisták integrálódni akartak, a szeparatisták külön geopolitikai státust követeltek, a repatriálók pedig visszamentek volna Afrikába. Double Victory néven emlegetett harcukkal a demokráciáért, szabadságért és a gyarmati rendszer és rasszizmus megszüntetéséért küzdöttek. Idővel a katonáskodó férfiak állampolgári státust nyertek, ebből a nők nem részesültek. A modern nacionalizmus paradoxona, hogy a katonai kötelességet és az állampolgárságot szorosan összekapcsolta. Az I. világháború idején felerősödött a feketék jogaiért vívott harc. 1917-ben Kelet-Szent-Louisnál egy összetűzésben kétszáz feketét megöltek. Ezt 15 ezres demonstráció követte New Yorkban. Az afroamerikaiak a Double V jelszavát, a kormány pedig a „dolgozz vagy harcolj!” felhívást hangoztatta. A háború végén már közel egy millió afroamerikai férfi és nő harcolt az amerikai hadseregben. Ez teljes jogú amerikai állampolgárokká tette őket. Roosevelttel 8802-es számú utasítása értelmében több mint egy millió néger munkást vettek fel a gyárakba dolgozni, és az afroamerikai asszonyokat mentesítették a megalázó munkák alól. 1941 nyarán a kormány fajra való tekintet nélkül mindenkit hívott, vegyen részt a nemzet védelmében. A hadseregbe és az iparba bekerült feketék tömegei miatt nagyra nőtt a feszültség a négerek és a fehérek között. Működésbe kezdett a Klu Klux Klan, az erőszakos cselekmények sokasodtak. 1943 nyarán Detroitban 34 embert megöltek, 1800-at letartóztattak, zömükben feketéket. 1943-ban még mindig működött a Jim Crow-rendszer. (Jim Crow a fekete ember gúnyneve volt.). A II. világháború vége még nagyobb frusztrációt hozott a feketék számára. Faji lázadások törtek ki, számos feketét inzultáltak, egy egész családot meglincseltek. E miatt tiltakozási hullám vonult végig az Egyesült Államokon. Az erőszakos cselekményeket liberális és konzervatív fehérek is elítélték, „meg akarták menteni fekete Amerika testét és fehér Amerika lelkét” (J. W. Johnson, 122. o.). Truman elnök utasítására létrehoztak egy elnöki bizottságot a polgári jogok védelmére. 1946-ban már 135 ezer afroamerikai szavazhatott. Atlantában 1947-ben fekete személy lett a polgármester, 1948-ban ugyanott feketéket neveztek ki rendőröknek. A Double V mozgalom követelése minden jogra kiterjedt, kivéve a nevelésre és a nemekre. A fekete nőkre úgy tekintettek, mint a polgárok és a háborús hősök reprodukálóira. A politika még a 60-70-es években is maszkulinista volt. A nők kilenc államban csak 1940 és 1984 között kaptak választójogot. A XX.

század végén Indiában a dalitok 10–20 százaléka tartozott a középosztályhoz, az afroamerikaiak esetében ez 20–30 százalék lehetett.

Gyanendra Pandey ezután egy afrioamerikai asszony önéletrajza alapján egy másik látószögből mutatja be e népcsoport történelmét. *Viola Andrews* átlagos afroamerikai asszony volt. Szegény családból származott. 18 éves korában férjhez ment, a férje durva volt, gyakran megütötte Violát. Nem akarta engedni, hogy a fiaik tanuljanak. A II. világháború idején három idősebb fiuk Atlantába ment, katonának állt, majd 1953-ban Viola elhagyta a férjét, és többi gyermekével együtt a nagy fiúk után költözött. A férjével töltött rabszolga évek után most új életet kezdhetett. Nagy nélkülözések közepette éjszakás nővérként, varrónőként tartotta el tíz gyermekét. Hívó lélek lévén vallást taníthatott egy presbiteriánus templomban, majd az egyház nevelési osztályának igazgatója és egy helyi újság vallási szerkesztője lett. 42 éven át mindig volt iskolás a gyermekei között, de mindannyian felsőfokú iskolát végeztek. Soha nem ment újra férjhez. Az ötödik gyermek után már nem akart többet, de nem tudta, hogyan védekezhetne, így tíz gyermek édesanyja lett. A faji megkülönböztetésről alig írt, de az egész élete erről szólt. Szenvedett az erőszakos patriárhátus miatt. Viola segítette a gyermekeit, hogy tanulhassanak. Hatalmas volt az öröme, hogy fiai elismert festők, írók lettek. „Atlantában elnyertem a szabadságom” – írja (157. o.), „de a szolgaság jegyei még rajtam vannak” (158. o.). A kiszolgáltatottság emlékei mindvégig elkísérték. Az írásba menekülve talált önmagára.

Pandey dalit memoárokat is bemutat. Ezek az 1970-es években jelentek meg. Maguk a címek is árulkodók: Joothan (ételmaradékokon élők), Upara (kivülálló), Uchalya (tolvaj). A tekintélyes dalit önéletrajz-irodalom friss hangot hozott az irodalomba és új eszméket a történelembe. Íróik tanulatlan emberek, hiszen a bengáli nők ími-olvasni se igen tudtak. Egy kislány például az asztal szélénél álldogált, míg az asztal másik oldalán ülő bátyját a betűkre tanították. Ő is megtanult olvasni, de mindig fejjel lefelé tartotta a könyveket. A dalit önéletrajzok szerzői önmagukkal akartak tisztába jönni. Ezért gyakran saját magukkal vagy istennel folytatott párbeszéd formájában írtak. E dalit írások az „én” léttségéért kiáltanak, de az egyént a csoport részeként jelenítik meg.

Az egyik önéletírás *Baby Kondiba Kamble*: Jiny Amcha (A mi életünk), a másik *Narendra Jadhav*: Aamcha Baap aan Aamhi (Az apánk és mi). Mindketten Ambedkar kasztjából való maharok, saját családi történetük összefonódott az ambedkari küzdelemmel. Kamble belülről bírálja a patriárhátust, ugyanis a dalit asszonyok a kaszt és a nemiség kettős alávétettségében éltek. A kislány csak néhány évig járt iskolába, 13 évesen férjhez adták, és a férje 14 tagú családjának háztartását neki kellett ellátnia. Később férjével

szatócsboltot nyitott, amely a dalit mozgalom központja lett. 10 gyermeket szült, heten maradtak életben, és mindegyikük tanult, bankhivatalnok, tanár, tisztviselő lett. A család viszonylag jó körülmények között élt, az asszony mégis mérhetetlen szegénységről, szennyről ír. A falubeliek takarították el az állati tetemeket, őrizték a falut, seperték az utakat, és ők szolgálták ki a hivatalnokokat. A kunyhók mindegyikében 8–10, néhol 15–20 elhanyagolt gyerek lakott, akik örökké éhesek voltak. Kambléék is éheztek. A dögvészben elpusztult marhák kukacos húsát is megették. Kamble megdöbbentő leírást ad a sár, szenny borította emberi testekről, tetves, összeragadt hajakról, a kunyhókban fekvő élőhalottakról. Különösen elborzasztó az asszonyi testek állapota a rengeteg szülés, munka és az állandó megaláztatások miatt. A felszabadulást a mahar származású Ambedkar hozta el a népnek. Arra biztatta őket, taníttassák a gyerekeket, nyissanak saját kis üzleteket, legyenek öntudatosak, és térjenek át Buddha vallására. Kamble úgy érezte, ettől megváltozott a világ, emberi lények immár. Kamble férjével együtt személyesen is mozgósította a dalitokat – de az önéletrajzát titokban írta, mert az ő férje is alacsonyabb rendűnek tartotta az asszonyokat.

A másik önéletrás marati nyelvjárásban született, írója az ismert közgazdász, Narendra Jadhav. Ő már nem szenvedésekről, hanem egy emancipált dalit család sikereiről írt. Ők is mélyszegénységből jöttek, az első családtagok még Bombay nyomornegyedében éltek. Jadhav nagy elszántsággal és tanulással emelkedett ki, és lett egy egyetem alkancellárja és a Nemzeti Tervező Bizottság tagja. A harmadik generáció már magas képzésben részesült otthon és külföldön, és már nincs dalit tudata. A könyvet maratiról számos indiai nyelvjárásra és angolra fordították. Jadhav leírja, hogy Bombayba megérkezve, Ambedkar tanítása nyomán kezdtek el tisztálkodni, hajukat, ruhájukat tisztán tartani. Makulátlan tisztaságot teremtettek az otthonaikban is. Levetkőzték szolgálai mivoltukat, a nők megtanultak önállóan gondolkodni. Ambedkar kasztellenes mozgalma, és Kamble, Jadhav és más dalitok írásai komoly kihívást jelentettek India korábbi történetírásával szemben.

Pandey az utolsó fejezetben azt méri fel, miért marad fenn az előítélet makacsul napjainkban is. Először, mert Viola Andrews és Baby Kamble írásait sokan tudománytalan és érzelmekre alapuló beszámolóknak tekintik, ezért kirekesztik őket a történelemből. Másodsor az előítélet úgy jelenik meg, mint amit a józan ész diktál, és továbbra is azt tartják a dalitokról és a feketékről, hogy lusták, piszkosak, agresszívek, nehezen tanulnak. Pandey másik kérdése: miért nem simulnak be a kisebbségek a többségiek közé, holott akkor élvezhetnék a liberális társadalom előnyeit? Indiában az 1980-as években a muszlim lakosságot arra biztatták, hogy Hindusztnban éljen

úgy, mint a hinduk. Ugyanezt javasolta *Samuel Huntington* a mexikói-amerikaiaknak, és a zsidóktól is azt várják el, hogy adják fel zsidó mivoltukat. Vajon miért nem fogadják meg ezt a tanácsot a kisebbségek? A szerző nem említi, hogy az identitásukhoz való ragaszkodás bizonyosan szerepet játszik ebben. Ő azzal magyarázza, hogy a dalitok és az afroamerikaiak nem menekülhetnek el, mert nincs saját szuverén államuk, és mert felismerik őket sötét bőrük miatt.² És ez elegendő bizonyíték a rendőrök előtt a bűnözési hajlamra. Az ír, zsidó és olasz kisebbségek könnyen beolvadhatnak a többségbe. Ellenben a dalitokat, feketéket, nőket, indiánokat, aborigókat ma is gyakran éri megaláztatás. Az indiaiaknál a beolvadást az jelentheti, ha áttérnek a buddhizmusra, és más nevet választanak régi kasztnévük helyett. 2001-ben New Delhiben támadások értek egy újságíróra, mert bírálta a hindukat és vallásukat, és írásaival megosztotta a nemzetet. Hasonló támadások érik Barack Obamát is: hogy nem is bennszülött amerikai, hogy titokban muszlim. Nem történt tehát még komoly változás a faji megkülönböztetés terén. Az előítélet lépten-nyomon megnyilvánul. A többségi társadalom azt követeli a formálisan immár felszabadított kisebbségtől, hogy hasonuljon a többséghez, váljék olyanná, mint ő. A többségbe belesimuló alanyokat kívánnak előállítani. Ez ahhoz vezet – állítja a kötet szerzője –, hogy el fog tűnni az emberi tapasztalatok gazdagsága, sokfélesége.

A kötetet bőséges irodalomjegyzék (221–231. o.) és az eligazodást segítő mutató zárja.

Pandey, Gyanendra: *A History of Prejudice – Race, Caste, and Difference in India and the United States* (Az előítélet története – Faj-, kaszt- és különbség kérdése Indiában és az Egyesült Államokban) Cambridge University Press, New York, 2013. 243 o.

Fodor Mihályné

2 Érdekes megállapítást olvashatunk ugyanerről a könyvről egy ismertetésben. *Marilyn Lake* azt írja, hogy a dalitok alárendelt helyzete nem faji hovatarozásukkal függ össze, hanem a hinduizmus fizikai munka iránti megvetésével. Az „érinthetlenségük” felerősítette az egész társadalomban a kézi munka utálatát.

„The Dalits, the author notes, are less easily distinguished by appearance than are African Americans. Their subaltern position was understood not in terms of „race” but in relation to Hinduism’s contempt for manual labor, and their „untouchability” fortified the disgust for manual work evident in all social strata. In reading this book, I understood in a new way arguments by nineteenth-century liberal leaders in white settler colonies that the introduction of social relations based on „caste” would stigmatize manual labor for the whole colony, and that democracy could never be viable in such a society.”

Marilyn Lake, University of Melbourne, *The American Historical Review*, vol. 119. Number 3. 2014. június, 849.o. Reviews of Books

FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Nevickei vár. Kirándulás a középkorba és problémák a XXI. században

Kárpátalja területén több középkori vár is található, hiszen ez a térség magában foglalja a középkori Magyarország észak-keleti vármegyéit. A kárpátaljai tudományos életben a várkutatás még gyerekcipőben jár. Sok esetben a politikai ideológiák miatt nem fordítottak, fordítanak nagyobb figyelmet a várak kutatására, de alapvetően a kárpátaljai középkor-kutatásra sem. E témában számos ellentmondásos adat és információ látott napvilágot, melyek különböző legendákból, félreértelmezett forrásokból és régészeti lelethianyosságokból származnak.

A Felső-Tisza-vidéken található várak kulcsfontosságúak a regionális középkor-kutatás számára. A terület régészetileg legjobban feltárt vára a nevickei.

A nevickei vár Ungvártól 12 kilométerre északra helyezkedik el az Ung folyó 82 méter magas kiszögelésén. A várhoz egy szerpentinén keresztül lehet feljutni, ahonnan az egész Ung völgye belátható. Felső és alsó részből tevődik össze, melyet egykor még erősített a felvezető út oldalából, egy fából és földből készült palánk. Északnyugati oldala meredek sziklafalon épült, északkeleti oldalán kiszolgáló épületekből álló település volt. Észak, északkeleti és déli irányban félkör alakban húzódik, míg északkeleti oldala, a dombhoz idomulva egyenes képet mutat.

A várban (pár év kihagyással) 1990 óta folynak régészeti ásatások (1990–1992 és 2000–2013. Területének 50 százalékán jutottak el a történeti réteghez.¹ A régészeti feltárást *Olekszandr Dzembasz* vezeti. Jelenleg öt tekinthetjük a legelismertebb és legaktívabb várkutatónak Kárpátalján.

¹ O. V. Dzembasz: Előzetes jelentések a nevickei vár feltárájáról. In.: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. Nyíregyháza, 1999. 267–312. o. Дзембас О.: Хронологічні горизонти пам'ятки Невицький замок In.: Закарпатський краєзнавчий музей. Науковий збірник. Ужгород, 2004. – Вип. VI. С. 180–190. Дзембас О.: Стан археологічного дослідження пам'ятки архітектури національного значення «невицький замок». In.: Закарпатський краєзнавчий музей. Науковий збірник. Ужгород, 2012. – Вип. XII. С. 41–70.

Ezen hosszú és eredményekkel teli munkáról ír *Olekszandr Dzembasz* Nevicke című könyvében, mely Ungváron látott napvilágot 2013-ban. A kötet három nagy és két kis fejezetre tagolódik, illetve tartalmaz egy, a várról szóló legendákat ismertető részt is. A munka egyszerre kíván megfelelni történelmi, ismeretterjesztő és turistavezetői szakkönyvnek. Vannak olyan részek, melyek csak a laikus közönségnek szólnak, és olyanok, melyeket a témával kapcsolatos kutatók használhatnak fel. Rengeteg fényképet és rekonstrukciós rajtot tartalmaz.

A könyv a vár történetével, s az eddig végzett kutatások ismertetésével is foglalkozik. Részletesen beszámol a kutatás anyagi és emberi erőforrásainak hátteréről. Dzembasz részletesen elemzi azon problémákat, melyek a feltárást és a vár megőrzését hátráltatják. Megtudhatjuk, hogy a vár nem tartozik Ukrajna védett műemlékei közé, így nem biztosított annak szakemberi védelme és kutatásának anyagi háttere. Továbbá a régészeti feltárásokat nehezíti, hogy a vár közigazgatási besorolása többször változott, így az ásatáshoz szükséges engedélyek beszerzése is nehézkessé vált. A szerző véleménye szerint megfelelő módszerekkel népszerűvé kellene tenni a területet a turisták számára. Művében ezzel kapcsolatos ötleteket, lehetőségeket közöl.

Az első részben a szerző ismerteti az eddig napvilágra került adatokat, melyből megtudjuk, hogy a vár területe, már a késő bronzkor idején is lakott volt (sztánfalvi kultúra, i. e. XIV–XII. század). Előkerült egy kelta ezüst pénzérme, mely az i. e. II. századból való. A vár keletkezését a XIII. század végére datálja. Ezzel a megállapítással egyetérthetünk, mivel a legkorábbi okleveles említése is ebből a korszakból származik.² A régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a XIII. század folyamán egy kerek, kétszintes bástyából és az azt körülvevő fa palánkból állt. Majd a XIV. században épült át a kerek bástya négyzet alakúra, illetve a külső védfalakat tovább erősítették. A munkában számos rekonstrukciós rajz található, melyek szépen mutatják a vár fejlődését. Nagy hangsúlyt kap azon technikai megoldások ismertetése, melyek a vízszükséglet kielégítésére jöttek létre. A 82 méteres magasságban található vár vízellátását vezetékes vízszállítással oldották meg. Az északra levő patakából, fából készült vezetékek segítségével juttatták el a vizet a várhoz. Dzembasz szerint a német területekről érkező királyi vendégnépek hozták magukkal ezt a technikai megoldást.

2 Szentpétery Imre – Borsa Iván: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet 2-3. füzet 1272–1290. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 9. Bp., 1961. 2480 sz. Ez a dokumentum az első, ahol megemlítődik a nevickei vár. A szerzők megjegyzik, hogy sok tekintetben pontatlan a dokumentum, de pontosan nem lehet eldönteni, hogy hamisítvány, vagy csupán másolat.

Érdekességnek számít az a gondolatmenet, mely szerint, hogy Ung vármegye központja egykor a nevickei vár lehetett. A témával kapcsolatban konkrét adatokat nem említ a szerző, ám nem tartja kizártnak annak a lehetőségét, hogy a nevickei vár az a vár, melyet Anonymus Ung vára néven említ Gestájában.³ Ám a szerző is azt a véleményt osztja, hogy a honfoglaló magyarok nem telepednek meg ezen a tájon azonnal, csak a XI–XII században veszik birtokukba.

Az ötödik fejezetben hosszasan elemzi a magyarországi királyi politikát. Gyakran indokolatlanul ugrál az időben, ezzel megnehezítve a munka megértését. Miközben a második fejezetben a XV. századi trónharcokat elemzi, és benne kiemelt helyet kap Jiskra János, addig az ötödik fejezetben visszatérünk az Árpád-ház kihalása utáni zűrzavaros időszakhoz.

Az utolsó fejezetben még megemlíti, hogy a vár belső udvarán található bástya milyen változásokon ment keresztül és miként nyeri el a végső formáját. Véleményem szerint, ebben a fejezetben célszerű lett volna egy összehasonlítás, mely során párhuzamot von a nevickei és egy korabeli magyar vár fejlődési folyamata között, ezzel szemléltetve a változások jelentőségét. A fejezet leginkább politikatörténetre korlátozódik. Legnagyobb hangsúlyt a Drugeth család származása és Ung vármegyei megjelenése kapja. Érdekes módon, csupán néhány sorban írja le a nevickei vár jelentőségét a királyi csapatok és az Abák harcában. Annyit jegyez meg, hogy Drugeth Miklós 1324-ben szerzi meg a főispáni címet, s a vár tulajdonjogát is. Az 1317-es ostrom következtében megsérült vár újjáépítése az új főispán idejében zajlik. A vár végleges formáját a Drugeth család idején nyeri el, a XV. században. Ezután leginkább a Drugeth család és a magyar királyok kapcsolatát elemzi. A hosszás, nem a várhoz kapcsolódó események bemutatása érthető, mivel a munka a magyar történelemben járatlan ukrán közönségnek készült. A könyv végén a várhoz kapcsolódó legendákat ír le, melyeket leginkább turistavezetők tudnak felhasználni.

A munkából leginkább a levéltári forrásokat hiányolom. Dzembasz nem használja fel azon forrásokat, melyek a MOL-ban megtalálhatóak. Ezért a munka csak a régészeti adatokra illetve kisebb tanulmányokra hagyatkozik. Sajnos a kárpátaljai ukrán kutatók számára még a mai napig is ismeretlen a legtöbb magyarországi dokumentum. Ez legtöbbször a magyar és latin nyelv ismeretének hiányából fakad.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a könyv hiánypótlást jelent a Felső-Tisza-vidék középkor-kutatásában, hiszen szemléletesen ismerteti a

3 Németh Péter: Álom és valóság: Ung vára. In.: Castrum. Bp., 2007. 2. szám. 5–11. o. A felvetett témában már alakult ki vita, melyet Németh próbált tisztázni.

magyar és ukrán vidék középkor-kutatás sajátosságait. Bőséges információt nyerhetünk a nevickei vár építésénél használt technológiákról, jól bemutatja a nevickei vár régészeti feltárásának eredményeit.

Olekszandr Dzembasz Nevickei vár című könyve jó kiindulópontot jelenthet a hasonló várkutatásokhoz.

Олександра Дзембаса: Невицький замок. Експурс у середньовіччя та проблеми XXI віку. (Olekszandr Dzembasz: Nevickei vár. Kirándulás a középkorba és problémák a XXI. században). Ужгород: вид. Тіпрані, 2013. 136 о.

Mihók Richárd

Megérteni a multikulturalizmust. A közép-európai Habsburg-tapasztalat

Az *Austrian and Habsburg Studies* sorozat legújabb kötete egy 2006-ban indult nemzetközi kutatás eredményeit foglalja össze, amely az Osztrák Tudományos Akadémia Kultúra- és Színháztudományi Intézete,¹ illetve a Minnesotai Egyetem Osztrák Tanulmányok Központja² koordinálásával zajlott, magyar, osztrák, szlovén, ukrán, svájci, német, brit, amerikai és indiai történészek részvételével. A szerkesztők, *Johannes Feichtinger*³ és *Gary B. Cohen*⁴ három szekcióba osztva, kilenc tanulmányt válogattak össze a 2014-ben megjelent könyvbe.

Megérteni a multikulturalizmust című kötet kettős célt tűz maga elé: módszertanilag változatosan igyekszik feltárni és értelmezni a multikulturalizmus különböző formáit, egyrészt mint „politikai stratégiát, vagy diskurzust,” másrészt mint az etnikai, nyelvi, kulturális sokféleségben élő „társadalmi szereplők” által alkalmazott „megértési módot és gyakorlatot.” A szerkesztők hangsúlyozzák a kutatás jelenkori politikai és társadalomtudományi jelentőségét, azonban fontos kiemelni, hogy a tanulmánykötetben vizsgált multikulturalizmus fogalma nem azonos a liberális multikulturalista politikai gyakorlattal. Ahogy a kötet szerzői látják, a politikai értelemben vett multikulturalizmus, miközben a diverzitás dicséretét hirdeti, az egymás mellett élő, más-más nyelvet beszélő, különböző kultúrákból érkező csoportokat egymástól teljesen elválaszt-

1 Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Kulturwissenschaften und Theatergeschichte

2 University of Minnesota, Center for Austrian Studies

3 Johannes Feichtinger osztrák történész, a Bécsi Egyetemen tart előadásokat, széles érdeklődési területébe tartozik többek között a Habsburg Birodalom története a kora újkortól, az új- és jelenkori tudomány- és eszmetörténet, valamint az emlékezet és az identitás tudománya.

4 Gary B. Cohen amerikai történész a Minnesotai Egyetem (Twin Cities, Minnesota) professzora, a *The Austrian History Yearbook* vezető szerkesztője, fő kutatási területe a cseh területek és Ausztria modernkori társadalomtörténete, különös tekintettel a nemzetiségi viszonyokra és az oktatásra.

va kezeli, és a közöttük meglévő távolságot gyakran inkább növeli, mint csökkenti.

A tanulmánykötet az 1918 előtt Habsburg-uralom alatt állt Közép-Európa régióiban vizsgálja az azonosságtudat eltérő formáit, az etnikailag vegyes, többvallású, soknyelvű társadalom és az állami politika közti oda-vissza hatást, és a kihívásokat, külső és belső erőket, amelyek a multikulturális társadalomban kovácsolódo identitásokat érik és formálják. Több tanulmány kitekint az identitásváltozatok értelmezéséhez összehasonlítási alapot kínáló ázsiai és latin-amerikai társadalmak felé, ami elősegíti, hogy globális viszonylatban gondoljuk újra a vizsgált közép-európai tartományok és országok multikulturalizmusát.

A könyv szerzői az alábbi tanulmányokkal egy több évszázados, politika-, eszme- és kultúrtörténeti párbeszédbe kapcsolódnak be, és miközben újragondolják és -értelmezik annak alapfogalmait, idézik annak legjelentősebb résztvevőit, filozófusokat, szociológusokat, antropológusokat és történészeket egyaránt Hegeltől kezdve Jean-François Lyotard-ig.

Az I. szekció, amely „Az identitás formálása multikulturális társadalmakban” címet kapta, három tanulmányt tömörít magában. Az első kettő az indiai, illetve a dél-amerikai kulturális sokféleséget lehetséges viszonyítási pontként veti fel a közép-európai vizsgálódásokhoz, és a kelet, illetve nyugat felé való kitekintéssel egyben keretbe is helyezi a harmadik munkát, amely már a multikulturalizmus ausztriai változatát elemzi.

Anil Bhatti Heterogenitások és homogenitások: Hasonlóságokról és sokféleségről (17–46.) című írásában párhuzamosan eleveníti fel egyrészt az Európában a XVIII. századtól zajló, másrészt a gyarmatosítás ellenes mozgalmon belül, majd a posztkolonializmus jegyében Indiában folyó diskurzust, és a kettő kapcsolatának dinamikáját. A tanulmány érinti a multikulturalizmusról mint társadalom- és államszervező formáról folytatott vita valamennyi lényeges elemét és feloldandó dilemmáját, így a nemzet, nyelv és az állam viszonyát (Herder, Friedrich Schlegel, William von Humboldt és Goethe egymással vitatkozó nézeteiből kiindulva); a nemzetalkotás lehetséges módjait és a nemzetek feletti államok működőképességét (bepillantást engedve Hugo von Hofmannsthal, Otto Bauer, Karl Renner, James Joyce, Robert Musil, indiai részről pedig Rabindranath Tagore és Samir Amin ide vonatkozó gondolataiba); a többnyelvűség, illetve a nyelvek keveredésének jelenségét (Joseph Hammer-Purgstall, Hofmannsthal, Jacques Derrida, Tagore és Jawaharlal Nehru nézetein keresztül). Bhatti kiemeli az egymás mellett, illetve együttélés különbségét; és szembeállítja a homogenizációt az igazi többkultúrájú társadalom megteremtésének lehetőségével (Carl

Schmitt, Hannah Arendt, Romila Thapar, Vinayak D. Savarkar írásaira hivatkozva). A szerző az európai és indiai multikulturalizmus összevetésére a „palimpszeszt” kultúraelméleti metaforát használja, amely már, mint említi, Victor Hugónál is felbukkant, és amellyel Nehru India rendkívüli változottságát, ugyanakkor egységességét kívánta megragadni. A tanulmány zárásaként Bhatti amellett tör lándszát, hogy „a sokféleséghez és a mássághoz való joghoz társítanunk kellene a hasonlósághoz való jogot,” amely jog nem „általános egyformaságot” takar, hanem „a folyamatot az egyenlőség felé.”

Michael Rössner: *Mestizaje és hibrid kultúra: Út egy európai transznacionális kulturális emlékezethez és a latin-amerikai kulturális elméletek fejlődése* (47-60.) című publikációjában az első világháború előtti Habsburg Közép-Európa hosszú együttélésének leírására keres „elméleti modellt,” ami az amerikai, konkrétan a latin-amerikai multikulturális tapasztalat és kultúraelmélet tanulmányozása felé tereli. A szerző felveti a kérdést, hogy a Habsburg-birodalom nemzetiségileg, vallásilag és nyelvhasználatát tekintve heterogén közösséget elemezve vajon alkothatunk-e új megközelítést az „európaiság” eszményéhez. A dilemma időszerűségét bizonyítja, hogy 2005-ben az Európai Unió alapító államai közül kettőben, Franciaországban és Hollandiában sem szavazták meg a közös európai alkotmány bevezetését.

A kérdés megválaszolásához Rössner párhuzamba állítja Latin-Amerika önértelmezési kísérleteit (az argentin Domingo Faustino Sarmiento, az uruguay-i José Enrique Rodó, a mexikói José Vasconcelos, a venezuelai Rómulo Gallegos, az argentin Ricardo Rojas és az uruguay-i Mario Beneditti munkásságán keresztül), illetve az 1918-ig Habsburg-fennhatóság alatt álló Közép-Európa útját a nemzetállamok kialakulása felé. Latin-Amerika saját identitása a bennszülött kultúrához való viszony, az egykori gyarmatosítókkal való kapcsolat és az Egyesült Államok befolyásának erősödésétől való félelem függvényében változott: a XIX. században az azonosságtudatról folyó társadalmi párbeszédben az európaiság, a XX. századtól azonban a *mestazije*, az „etnikai és kulturális kevertség” emelkedett az identitás meghatározó elemévé. Rössner érzékelteti, hogy Latin-Amerikában az identitástudatról, a nemzetfelfogásról való diskurzus többször is az európai tendenciákkal ellentétes irányban haladt, ám az európai résztvevők által uralt vitába bekapcsolódnia nem sikerült. A szerző felhívja a figyelmet, hogy „az elmúlt évtizedekben a latin-amerikai kultúraelmélet szerényebbé és nyitottabbá vált” (Beatriz Sarlo, és az antropológus Néstor García Canclini nevét emeli ki). Rössner amellett érvel, hogy egy „szupranacionális” európai identitás helyett a közép-európai Habsburg-területek együttélésének törté-

neti tanulmányozása, akárcsak a latin-amerikai kultúraelméleté, elvezethet minket egy „inkluzív” európai tudat kialakítása felé.

A fentiekre mutat példát Pieter M. Judson *Többféle nyelv multikulturális társadalmat jelent? Nacionalista „határok” a vidéki Ausztriában, 1880–1918* (61–82.) című írásával. A tanulmány arra világít rá, hogy a többnyelvű, többvallású ausztriai régiókban a nacionalizmus térhódítása előtt a más-más nyelvet beszélő csoportok nem feltétlenül tekintették egymást más kultúrához tartozónak, ellenben a különböző felekezetekhez tartozás jellemzően határvonalként szolgált a hovartartozás kérdésében. A szerző szerint a cseh, német, szlovén, olasz nacionalistáknak és szervezeteiknek meg kellett küzdeniük azért, hogy „a kulturális különbség érzetét” elhinsék a birodalom bizonyos többnyelvű régióinak vidéki lakossága körében. Rogers Brubaker szociológus és e kötet társszerkesztőjének, Gary Cohennek munkásságára hivatkozva a szerző azt vallja, hogy a nyelvhasználatra alapozott identitást a zömmel csupán elemi iskolai végzettséggel bíró vidéki lakosság kommunikációs helyzetéből fakadó eszközként kell tekinteni; félrevezető lehet az egy bizonyos nyelvet beszélőket azonosítani azzal a nemzettel, amely annak a nyelvnek a használatán keresztül határozza meg magát (példaként említi a Prágába költöző, és a helyi, a német nyelv használatát lehetővé tevő szervezettek híján a cseh nyelv használatára áttérő németeket, akiket Cohen *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague: 1861–1914* című munkájában tanulmányoz). Különösen igaz ez azokban az esetekben, amikor egy bizonyos nyelven írni-olvasni tudás megnyitja az utat a társadalmi előrelépéshez, illetve amikor egy-egy nemzethez tartozás bizonyos helyzetekben való vállalása előnyösebb helyzetet teremthet az egyén számára.

A „nacionalista retorika” az 1880–1890-es években egyre radikálisabb formát öltött az Ausztriában népszerű politikai pártok soraiban, és egyre kevésbé tűnt valószínűnek, hogy a birodalom sorsát illetően közös nevezőre juthatnak, írja Judson. A radikalizálódást azonban nem annyira az egyes nemzetiségek közötti „kibékíthetetlen ellentétek” okozták, hanem az egyes pártok terjeszkedésével járó belső vetélkedés, a belső rivális hitelességének lejáratásáért folytatott kampányok, hangsúlyozza a szerző, és a saját kutatásán kívül hivatkozik Catherine Albrecht, T. Mills Kelly és Jeremy King munkáira is. A szerző ezt követően elemzi a XIX. század második felében átalakuló, a városokon és a középosztály bevonásán túl terjeszkedni kezdő német, cseh és szlovén nemzeti mozgalmakat, és bár különbségeiket is megjegyzi, de közös vonásukként emeli ki, hogy hatékonyságukat növekvő mértékben a helyi választási eredményeken és az 1880-tól rendezett birodalmi népszámlálások nyelvhasználati adatain keresztül mérték azokon a területe-

ken, amelyeket „nyelvi határoknak” tekintettek. A nyelvi határok szélesebb tömegekben való tudatosítását szolgálták az olyan aktivisták, mint a német J. Zemmrich, V. Heeger, a szlovén A. Beg, a cseh F. Joklík, akik úgy érezték, a vidéki lakosság „közömbös” a nemzetiségi különbségekkel szemben. Különösen azokban a falvakban ütköztek nehézségbe, ahol a kétnyelvűség általánosan elterjedt volt, és a lakosságot sem nyelvi, sem vallási alapon nem tudták egyértelműen nemzetiségek szerint elválasztani. A nemzeti tudat „felélesztését”, „megerősítését” szolgálhatták a modernizációs programok, elsősorban az oktatás nemzeti jellegén keresztül, de fontosnak bizonyultak a nacionalizáló céllal rendezett előadások, ünnepek, továbbá bizonyos civil szerveződések, például olvasóklubok. A kisebbségek számára szervezett magániskolák alapítása a nemzetiségi mozgalmak programjában azok korai időszakától jelen volt. A fentiek alapján Judson úgy véli, napjaink multikulturális felfogásában ugyancsak átgondolandó „a nyelvi határ” szerepe.

„A Multikulturális társadalmak, a politika és az állam dinamikája” köré épülnek a II. szekció tanulmányai. Elsőként Patrice M. Dabrowski *Multi-kulturalizmus lengyel módra: Bepillantás a két világháború közti időszakba* (85–100.) címmel a két világháború közti Lengyelország viszonyát mutatja be saját kulturálisan plurális voltához a Kárpátokban élő hucul közösség helyzetén keresztül. A vizsgált korszakban, vagyis mielőtt a lengyel kormány és az országban élő kisebbségek közti viszony, különösen Kelet-Galiciában, végzetesen romlásnak indult volna, a lengyelek részéről növekvő figyelem irányult a határ mentén élő „öslakos” népcsoportokra, így a kelet-galíciai görögkatolikus huculokra is, aminek háttérében az ukrán befolyástól való félelem állt. 1933-ban megalakult a Hucul Régió Barátainak Társasága, amelynek vezetése Józef Piłsudski kormányához közeli körökből került ki. A Társaság rendszeresen szervezett a hucul régiót népszerűsítő programokat, illetve felelős volt a lengyel-hucul kapcsolatok erősítéséért és a térség fejlesztéséért. Stanisław Vincenz (1888–1971) lengyel író, filozófus a szervezetben betöltött pozíciója révén az ősi hucul kultúra veszélyeztetettségére hívta fel a figyelmet, és azt igyekezett tanulmányozni, leírni, megőrzését elősegíteni. A fentiekkel ellentétes politikai irányvonalnak is voltak hívei az országban, akiket a kisebbségek asszimilációját kívánó Roman Dmowski vezette Nemzeti Demokrata Párt képviselt. Dabrowski arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált időszakban még egy „látszólag nacionalizáló” államnak is „hatalmában állt” a kulturális sokféleség mint érték megőrzését támogatni, még ha a hucul régióra fordított figyelem mögött „gazdasági fejlődéssel kapcsolatos és nemzetbiztonsági” célok is meghúzódtak.

Pamela Ballinger *Multikulturalizmus az állam ellen: Leckék Isztriától* (101–121.) című munkájában a XX. századi története során öt különböző államhoz tartozott, etnikai, nyelvi változatosságát egyedi módon feldolgozó terület tapasztalait mutatja be. A multikulturalizmus isztriai „családfáját” Karl Freiherr von Czoernig, a Császári és Királyi Statisztikai Hivatal vezetőjének gondolataitól kezdve ismerteti, akinek a birodalomról készített etnográfiai atlasza 1855–1857 között jelent meg. A szerző nyomon követi a hivatalos nemzetiségi és kultúrpolitika változását a Habsburg-korszakban, a fasiszta Olaszországhoz, majd a szocialista Jugoszláviához tartozás időszakában, végül a Szlovénia és Horvátország közt megosztott területet a 1991 utáni évtizedben, amit összehasonlít a sajátos isztriai „regionalizmussal.” A történetileg kialakult isztriai identitás a különböző nyelvi, nemzetiségi csoportokhoz tartozó, de őshonos isztriaiak együttélésére kínált működő megoldást, ám a kívülről érkező új betelepülőket jellemzően kizárni igyekezett. Ballinger az összehasonlításhoz antropológiai kutatások eredményeit is felhasználta. A jugoszláv utódállamok 1990-es évekbeli agresszív nacionalizmusával szemben emeli ki a történész az „isztrianizmus” jelentőségét, mint a közép-európai régióban évszázadok óta folyó együttélési „kísérletek” egyikét.

Michael John *Áttekintés az 1920-as évektől a 2000-es évekig* (122–157.) című tanulmányában az I. világháború végétől napjainkig vázolja fel az osztrák bevándorláspolitikát és az Ausztriába való bevándorlás fő fejezeteit. A szerző arra kíván választ adni, milyen mértékben tekinthető a modern Ausztria multikulturálisnak, nem politikai értelemben, hanem középpontba állítva a társadalom viszonyát saját sokféleségéhez. Az elemzés kitér a két világháború közötti periódusra, amely nagyobb arányú emigrációval járt, mint bevándorlással, az 1938 és 1945 közti nemzetiszocialista évekre, a második világháború befejeződésétől az 1980-as évekig jelentkező újabb és újabb kelet-és közép-európai politikai menekültek tömeges befogadásának időszakára (és más nyugati országok felé való tovabocsátására). John bemutatja a vendégmunkásokra vonatkozó törvényhozás 1961-től keltezett fontos állomásait, illetve azt, hogy milyen hatást gyakorolt az 1980–1990-es évek fordulóján lezajlott rendszerváltások által kiváltott bevándorlóhullám a munkavállalók nemzetiségi összetételére. A történész felhasználja a hivatalos, az elmúlt ötven évben készített, az ausztriai népesség és munkaerő nemzetiségi arányaira vonatkozó statisztikákat és közvélemény-kutatások eredményeit, amelyek az osztrákoknak saját pluralitásukhoz való viszonyát tárták fel. Mindezek tükrében a szerző arra a következtetésre jut, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésétől egészen az 1980-as évek végéig – 1990-es évek elejéig bekövetkezett rendszerváltásokig, majd az Európai

Unió bővítéséig az Ausztriában folytatott társadalmi párbeszédből hiányzott a multikulturalizmusról mint a szociális valóságot kezelő „stratégiáról” szóló diskurzus. Az idegenellenesség, az országban élő külföldiekkel szembeni hátrányos megkülönböztetés ellenben, különböző mértékben, de folyamatosan jelen volt mind az osztrák politikában, mind a társadalmi tudatban.

A „Multikulturális környezetben kifejezésre juttatott, kialakított és ki-hívás elé állított identitások” című III. szekció első tanulmánya Oto Luthar *A vágy szelete: Interkulturális gyakorlatok a nemzeti hűség ellenében Közép-Európa perifériás többnemzetiségű társadalmában* (161–173.). A szerző mentalitástörténeti megközelítéssel, két, több nyelven írt forráson, egy naplón és egy szakácskönyvön keresztül mutat példát az „interetnikus” kapcsolatokra, identitásra a Muravidéken, ahol az ott élők közt nem volt ritka, hogy magyarul, szlovénul és németül egyaránt tudtak írni, olvasni és beszélni. A nyelvek keveredése gyakori jelenségnek számított a mindennapi életben, akárcsak a kultúra – jelen esetben a konyhaművészet – többgyökerű volta. A térségben a vizsgált XIX. század végi, XX. század eleji időszakban protestáns, katolikus és zsidó közösségek éltek egymás mellett. Luthar szavaival a régió „multikulturális öröksége a különböző kulturájú és vallású csoportok együttélésének Habsburg-hagyományán és a szocialista Jugoszlávia etnikai kisebbségeket érintő egyenlősítő jogi keretén alapul”. A tanulmányban elemzett két forrás az előbbi korszakban keletkezett, valamikor a XIX. és XX. század fordulóján; a napló egy katona feljegyzéseit tartalmazza, a kézzel írt szakácskönyv pedig háziasszonyok számára készült. Mindkettő német, magyar és szlovén nyelven íródott, de míg a naplóban a nyelvhasználat a tematika függvénye (írója a katonai életről például mindig németül ír), addig a szakácskönyvben akár egy mondaton belül is váltakozik a három nyelv használata.

Andrei Corbea-Hoisie „*Szomszédokról*” és „*idegenekről*”: „*Közép-Európa*” irodalmi motívuma mint Lieu de Mémoire (174–186.) című publikációja a XVIII. század utolsó harmadától Habsburg-fennhatóság alatt álló Bukovina és tartományi központja, Czernowitz multikulturális valóságát állítja vizsgálódása középpontjába, amelynek elméleti hátterét George Simmel *Az idegen-e*, Norbert Elias *A civilizáció folyamata*, illetve Max Horkheimer és Theodor W. Adorno *A felvilágosodás dialektikája* szolgáltatja. A Habsburg-uralom németek és zsidók betelepülésével járt a románok és szlávok lakta bukovinai településekre. Corbea-Hoisie felvet egy posztkolonialista nézőpontra alapuló értelmezést, melyben az újonnan érkezettek a központ, Bécs, vagyis a fejlődés, civilizáció, modernizáció és a tolerancia képviselőiként szemben állnak az „ősi” értékek szerint élő helyi lakossággal,

akik a perifériát reprezentálják. A bukovinaiak fenyegetve érzik magukat az újonnan érkezettektől, és a kétféle, egymással párhuzamosan létező kultúra között nem jön létre érintkezési pont, „kommunikációs tér.” A helyiek nagyobb részét „passzív” résztvevői a rájuk irányuló civilizáló folyamatnak, és ellenállásuk időről időre erőszak formájában tör felszínre. A tanulmány két irodalmi művet elemez bukovinai születésű szerzőktől, Gregor von Rezzori (1914–1998) *Blumen im Schnee* címmel 1989-ben megjelent önéletrajzi esszéit, illetve Aharon Appelfeld (1932–) *Katerináját*.

A kötet utolsó tanulmánya, Moritz Csáky *Kultúra mint a kommunikáció tere* (187–208.) kultúratudományi értekezés, amely nagyban épít Jean-François Lyotard elméletére a „nagy narratívákról.” Csáky jelen írásának elméleti kiindulópontja, hogy a modernizációval a „legitimizáció régi gyakorlatai elvesztették integráló erejüket,” és ez állt a bécsi művészek, filozófusok körében uralkodó századvégi pesszimizmus mögött. Csáky kétféle pluralitást különböztet meg, *endogént*, amely a történeti fejlődés eredménye volt Közép-Európában, és *exogént*, amely „a régió kívüli kulturális környezetből átültetett kulturális kódot” jelent. Utóbbira példaként a XVI. századtól a Habsburg Közép-Európában érezhető spanyol befolyást hozza fel, illetve a keleti, délkeleti területeken érezhető török hatást. A történész figyelmeztet az emlékeztudományi kutatások egy jelenlegi irányának veszélyeire, miszerint azzal, hogy az egy-egy nemzet számára fontos emlékezés helyeit igyekeznek történetileg rekonstruálni, épp azt a nacionalista narratívát erősítik meg, amely nemcsak, hogy anakronisztikus lehet, hanem „a mítoszépítés kockázatával is jár”; megoldásként kritikai dekonstruktívizmust javasol. A kultúra felfogása mint a „kommunikációs tér” lehetővé teszi a szerző számára, hogy Közép-Európa etnikai, kulturális pluralitására „az egymást metszés,” „egymást átfedés,” időnként „egymással ellentétes” együtt élés tereként tekintsen.

Johannes Feichtinger – Gary B. Cohen (szerk): *Understanding Multiculturalism. The Habsburg Central European Experience.* (Megérteni a multikulturalizmust. A közép-európai Habsburg-tapasztalat) New York, Oxford, Berghahn Books, 2014. *Austrian and Habsburg Studies* Vol. 17. X + 246.

Zádorvölgyi Zita

A harmadik balkáni háború

A szófiai Macedón Tudományos Intézet, az Állami Levéltár, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a skopjei Bolgár Kulturális Klub 2013. szeptember 28-án közös konferenciát rendezett a mára már elfeledett „harmadik” balkáni háború, a szerbellenes albán–macedo-bolgár felkelés kitörésének 100. évfordulója alkalmából (1913 október), s az elhangzott előadások kötetben is megjelentek. Ez persze önmagában még nem ok arra, hogy a konfliktus és a könyv megragadja figyelmünket, hiszen számtalan egyenetlen színvonalú tanulmánykötet látott már napvilágot. Itt azonban koncepciósan másról van szó, és nemcsak abban az értelemben, hogy a szerzők az eseményeket – a bolgár fél álláspontját hangsúlyoztatva – másképp interpretálják, mint teszik azt a szerbek, vagy akár a nyugat-európai történészek, hanem azért, mert a tanulmánykötetben nem az előadásokon, hanem a forrásközléseken van a hangsúly. A 300 oldalas tanulmánykötet kétharmada a szófiai levéltárakban található, az albán–macedo-bolgár felkeléshez kapcsolódó jelentések faksimile kiadása (ahol az írás olvashatatlan, ott a szerkesztők átírták a szöveget). A maradék 100 oldalon bilingvis, bolgár–albán nyelvű tanulmányokat olvashatunk, melyek az itt közölt iratokra támaszkodnak, tehát a torzítás lehetőségét a minimálisra redukálják (igaz az elhallgatás lehetősége fennáll). De a tanulmányok egyébként is megmaradnak a tények közlésének szintjén, s nem átideologizáltak. Először is a nyugati szakirodalomban kevésbé tudott, hogy a Dibrában kitört albán felkelést nagyobb külső (IMRO) támogatás övezte, mint belső, hiszen Iszmail Kemali albán kormánya ugyan támogatta a megmozdulást, de a másik hatalmi centrum, Esszad pasa és köre, akik a Macedóniát és Koszovót a két Balkán-háborúban megszerző szerbekkel kooperáltak, nem lépett akcióba, miként elmaradt Issza Boletini támogatása is hasonló okok miatt. A szerbek persze az IMRO részvétele miatt azzal érvelnek, hogy a felkelésben a bolgár állam revanspolitikája is benne van, ez azonban csak helyvel-közzel igaz. Mert igaz ugyan, hogy a tikvesi felkelés vezetői Albániába menekültek a második Balkán-háború bolgár veresége után, s igaz az is, hogy Jane

Szandanszki maga is tárgyalta Iszmail Kemalival és Haszan Pristinával, a szerbellenes albán kormány vezetőivel, de a bolgár kormányzat számára a felkelés túl későn jött. A második Balkán-háború előtti tárgyalások sokkal több sikerrel kecsegtettek volna bolgár szemszögből, s júliusig a bolgár kormányzat támogatta is az albánokkal való kooperációt. Kemali kormánya azonban sem pénzzel, sem fegyverrel, sem elszántsággal nem rendelkezett, a tikvesi macedobolgár (IMRO) felkelés kudarca pedig intő jel volt számára. A szeptember végén kitört felkelés tehát spontán volt, de erejét mutatja, hogy reguláris, tüzérséggel is rendelkező szerb alakulatok ellen is ideiglenes sikert ért el. Ezekben a harcokban részt vett Petar Csaulev, az IMRO központi bizottságának tagja, mégpedig az egyik támadó szárny vezetőjeként és Hriszto illetve Milan Matov, szintén IMRO-tag, akik albán egységek felett is parancsnokoltak. Reguláris bolgár tisztek jelenlétéről azonban nem tudunk (nevezettek részt vettek a bolgárok oldalán a két Balkán-háborúban és Protogerov alezredes – szintén IMRO-tag – révén katonai kapcsolatuk is volt, mi több kormánytagok – Genadijev – kezébe küldték közvetlenül leveleiket), de a kormányzat pénzügyi segítséget csak a felkelés leverése után küldött. Ez persze nem azt jelenti, hogy a bolgár kormányzat nem profitálhatott volna a felkelés sikeréből. Mindenesetre az albán kártya, melynek kijátszására a törökök (és szerbek) ellen már 1909 óta készültek a bolgárok (mint ez kiderül *Georgi Georgiev*, a bolgár-albán kapcsolatok alakulását vizsgáló tanulmányából), értékét veszítette azzal, hogy a Balkán Szövetség végül orosz közvetítéssel, a szerbek bevetelével antantbarát entitásként jött létre, így az albánok hirtelen a másik táborban találták magukat. Szintén érdekes adalék, hogy a nyugati történészek nagy része nem tud Csaulev hátrahagyott dokumentumairól, naplójáról és pusztán Matov tevékenységére támaszkodnak (mint a *Catherine Horel* szerkesztette kötetben a neves francia Balkán-kutató, *Bernard Lory*), noha Csaulev naplóját már publikálták a Makedonszki Pregledben. A nyugatiak azonban a Macedonian Review cikkeit olvassák, s nem a „bolgárbarát”, Makedonszki Pregledet, noha az ideológiai elfogultságon felülemelkedve számos alapküldeményt találhatnának. Ilyenek például az első albániai bolgár ügyvivő Todor Pavlov jelentései az albán és macedobolgár menekültek helyzetéről, a bolgár kormány humanitárius segélyakciójáról, vagy Kolusev cetinjei bolgár követ jelentései, aki egyértelműen jelezte, hogy az albán fél nem jó szövetséges, mert sem elismertsége-támogatottsága, sem fegyvere nincs, az előkelők egy része pedig szerb zsoldban áll. De elsőrangú forrást találunk a bosszúból Albániába benyomuló szerb haderő albánellenes atrocitásairól, településenként konkrét számokkal. Közben kirajzolódik a bolgár diplomácia háttérembeinek

szerepe, karrierje (a Times tudósítója, Bouchier, mint diplomata, Szimeon Radev, az újságíróból lett bukaresti követ, Jane Szandanszki hazatérése Albániából Bulgáriába Budapesten keresztül), mindez eredeti másutt nem (legfeljebb a Makedonszki Pregled lapjain) közölt források alapján. Pavlov memorandumai alapján képet kapunk a születő albán állam belső problémáiról, kormányválságairól, a helyi potentátok hatalomgyakorlási technikáiról, az adószedésről, fegyvercsempészetről, stb. Szintén fontos a tanulmányok bilingvis jellege, hiszen az albán történetírás sokáig albán felkelésként kezelte az eseményeket, noha ez már az ideiglenesen felszabadított területek etnikai jellegéből sem következhetett. Grebenarov tanulmánya kilenc, 1878–1916 közötti népszámlálást sorakoztat fel a térség részlegesen szláv jellegének alátámasztására. Ez egyben a statisztikai vizsgálatok irányában is jó kritika, hiszen sem a népességszám, sem a vizsgált területegység, sem a mérőszám (falu, felnőtt férfi, összes lakos), sem az egyes népszámlálások, becslések során használt etnikai terminus technikusok nem egyeznek (exarchista szláv, bolgár, muszlim szláv, keresztény albán stb.). Így még Kral konzul 1897-es és Vaszil Kancsov iskolafelügyelő, oktatási miniszter 1900-as statisztikája sem összevethető (noha a lakosságadatok nagyjából egyeznek), miként az 1901-es falvankénti bontást alkalmazó vilajettképek alapján sem kapunk képet a lakosságszámról. Noha a kötet egyértelműen a bolgár történetírás paradigmáját kívánja alátámasztani, mégis mindezt tárgyilagosan, mondanivalóját jó forrásbázissal teszi, ráadásul igényes kivitelben. (Ehhez egyetlen kritika – néhány esetben az A/4-es lapokon lévő diplomáciai jelentések kicsinyítése olyan jól sikerült, hogy nem B/5-ös, de A/5-ös lett belőlük, ami a 100 éves, lila tintával gépelt szövegek esetében az olvasónak némi nehézséget okoz).

A. Grebenarov – G. Georgiev (eds.): 100 godini ot ohridszko-debarszkoto vasztanie (100 éve tört ki a díbra-ohridi albán–macedon felkelés, a harmadik balkáni háború). Szofija, 2014.

Demeter Gábor

II. Miklós császár az orosz arisztokrácia felfogásában, 1894–1914

Ismertetendő írásunk szerzője, *Je. Je. Jugin* bevezetőjében rámutat, hogy a címbeli kérdéskör iránti érdeklődést jelentősen növelte az amerikai történész, *R. Wortman* nagy fontosságú művének (*Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*–Szcenarii vlasztyi: Mifi i ceremonyii russzkoj monarhii. T. 2. Moszkva, 2004.) oroszra fordítása és kiadása. A szakember szerint a XVIII. században és a XX. század elején kiformalódott a cári hatalomnak az orosz népi hiedelmeken, hagyományokon és mentalitáson nyugvó nemzeti mítosza, ami az I. Péter-kori nyugatias, európai monarchikus kultúra végét jelentette. Történeti ideállá vált a Moszkvai Oroszország és az etnikailag és konfesszionálisan egységes nemzet modellje. A birodalom idealizált koncepciójában a nyugat-európai típusú uralkodónak alárendelt soknemzetiségű elittől elfordulás ment végbe az orosz cárt szolgáló, pravoszláv, etnikailag orosz elit irányába.

II. Miklós apja példáját követve arra törekedett, hogy a monarchia a cár és a nép, főleg a parasztság közötti szövetséget testesítse meg. Ezt a kapcsolatot a régi moszkvai szentek iránti vallásos, misztikus rajongás szötte át. A cárnál és hitvesénél a család és a családi értékrend kultusza is a hithűséget fejezte ki. A „Szent Oroszország” eszméjének újjászületését előmozdító udvari szertartások *Wortman* szerint bizonyos fokig archaizálták a világi hatalmat. Kérdés, hogy az előbbieket hogyan fogadta az orosz arisztokrácia, mennyiben felelt meg elvárásainak és érdekeinek, és a ceremóniákban milyen szerepet játszott az uralkodó személyisége. *Jugin* korabeli angol példákat hozva kiemeli, hogy a kormányzás sajátos, egyéni módszereinek keresése nemcsak az orosz monarchiát jellemezte, hanem az egész európai kontinenst.

A történészek elemezték a II. Miklós személyiségével kapcsolatos értékeléseket és társadalmi elvárásokat. *B. V. Ananyics* és *R. S. Ganyelin* szerint a cár jó emlékezőtehetséggel rendelkezett, érdeklődött a humán tudományok és az irodalom iránt, ugyanakkor III. Sándorhoz képest nem volt elég

magas, az államfői jártasságokban hiányosságok jellemezték. Az uralkodó és hitvese Istenben, sőt a csodatevő „szent emberekben” bízott, és naivan hitte, hogy az egyszerű nép mindig hűséges marad a cárhoz. *G. Z. Joffe* zárkózott és akaratgyenge személyiségként jellemezte II. Miklóst. *D. Lieven* angol történész szerint a cár naiv erkölcsi ideálokat követett és életkorához képest éretlen férfiként került a trónra. *A. A. Iszkenderov* úgy véli, hogy az uralkodó az egyéniségéből fakadó korlátok miatt államügyeket ruházott át kevésbé kompetens emberekre, sőt kalandorokra, és környezetének is feltűnt vallásos fanatizmusa. *S. Badcock* szerint Miklóst jobban érdekelte a család, mint az állam ügyei, ugyanakkor morális kötelességének tekintette hazája szolgálatát. Vallásos fatalizmusát ellenfelei gyakran politikai gyengeségként értelmezték. *Sz. V. Kulikov* a cárt bürokratikus alkatnak tartotta, aki alávetette magát a szolgálati fegyelemnek és felelősséget érzett tetteiért. A hagyományos egyeduralkodó és a vallásos bürokrata szerepének együttes felvállalása egyik oka volt a cár és a kormányzó elit konfliktusának.

V. P. Buldakov esszéjében kifejti, hogy II. Miklós szigorú neveltetéséből is következett határozatlansága és befolyásolhatósága. Kérdéses viszont, hogy az ilyen jellemvonásokkal bíró uralkodót mennyire tisztelik. A történész arra is utal, hogy a hivatalos egyház és a kormányzó elit régóta óvatosan viszonyult „a helyi szentek és csodák” kanonizálásához, amit a cár lelkesen támogatott és növelt. Ezek az aktusok propagandisztikusan közelebb vihették ugyan az uralkodót a köznéphez, viszont még inkább eltávolították az európeér és világias értelmiségtől. *Sz. L. Firszov* úgy véli, hogy II. Miklós szívesebben volt boldog családfő, mint egy hatalmas birodalom irányítója. A cár személyisége és viselkedése már az 1890-es években kisebb tiszteletet váltott ki elődeinél. *B. Kolonyickij* szerint, noha az uralkodói szertartásokon Miklós az „áhitatos moszkvai cárt” akarta megjeleníteni, azonban egyre népiesebbé váló viselkedési stílusa még a meggyőződéses monarchisták egy részét is elidegenítette. Az autoriter-patriarchális felfogás és hatalomgyakorlás a cárok hagyományos korábbi nagyságához szokott elitet nem elégitette ki. Ráadásul a kezdeti, Isten által kiválasztott és pravoszláv uralkodó mítosza Kolonyickij szerint idővel új, népiesebb és modernebb, viktoriánus polgári elemekkel egészült ki. Ugyanakkor az arisztokrácia és a monarchia viszonyrendszere továbbra is az elavult, kincstári-hivatalos formákon nyugodott. Noha ezekről a kapcsolatokról ellentmondásos kép bontakozik ki, a cár közszereplései és magánéleti eseményei mégis bizonyos logika szerint alakultak. Jugyin azt is hozzáteszi, hogy a kortárs orosz elit véleménye se volt egyforma. Egyesek hűek maradtak a korlátlan cári hatalom elveihez és gyakorlatához, míg mások kritikusan, racionálisan és szekularizált néző-

pontból ítélték meg. Az orosz nemesség körében a monarchikus mítosz a modernizációs folyamatok, a vezető társadalmi csoportok politikai magatartása és mentalitása átalakulásának hatására változott. II. Miklós politikájának értékelésében fokozatosan teret nyertek a negatív tónusok. Noha hagyományainál és neveltetésénél fogva az orosz elit megértően fogadta az új egyeduralgkódót, azonban, mint a szerző által idézett források tanúsítják, a cárt és tevékenységét az arisztokraták nem mindig „bálványozták”.

Minden új uralkodási periódus elején elkezdődött az államfő és az arisztokrácia kapcsolatai forgatókönyvének kiformálása. II. Miklós már kezdetől nem felelt meg az orosz uralkodóval szemben támasztott hagyományos elvárásoknak. Jugyin V. N. Lamszdorf külügyminiszter és *A. A. Kirejev* tábornok naplójából idéz. Lamszdorf szerint egyes udvari köröknek nem volt jó véleményük a jövőendő cárról. Kirejev azt írja, hogy a cárevics korához és státuszához képest éretlen viselkedést tanúsított. Az arisztokraták közötti beszélgetések egy félénk, uralkodói szerepre felkészületlen és államügyekben saját véleménnyel nem rendelkező fiatalembert reprezentálnak. Miklós-nak, hogy „igazi cárrá” váljon, meg kellett változtatnia az arisztokrácia hozzáállását. Ebben segíthetett, hogy az oroszországi nemességbe genetikailag mintegy bele volt kódolva a mindenkori uralkodó iránti feltétlen tisztelet. Az utóbbi hagyomány olyan erős volt, hogy egyesek készen álltak arra, hogy Miklósban is „valódi uralkodót” lássanak. Problémát jelentett azonban, hogy a külső viselkedésgyek miatti elégedetlenség hamar áterjedt a cár politikai lehetőség-szférájának megítélésére. A gyenge akarat, a határozatlanság, a befolyásolhatóság és az államügyekben való járatlanság zavarta legjobban az orosz arisztokráciát. A negatívumokat csak erősítette, hogy az elitben egyesek úgy érezték, hogy a cár hitvese nem elég barátságos velük.

Idővel az arisztokrácia azt is szondázta, hogy milyen politikát testesít meg az uralkodói pár. Jugyin szerint itt megjelentek olyan témák és felfogások, amelyek a korábbi cárok esetében tabunak számítottak. Az 1905–1907-es politikai válság időszakában a konzervatív és a liberális arisztokrata csoportok a cárral szemben már egységesen nyílt kritikát fogalmaztak meg. Az orosz elitből származó naplók és visszaemlékezések Jugyin szerint azt tanúsítják, hogy a bírálatok, ráadásul sokszor drasztikus nyíltsággal, már nemcsak a korabeli politikáról, hanem a cárról és közvetlen környezetéről is szóltak. A szerző lényegesnek tartja, hogy az arisztokrácia az uralkodóval és családtagjaival a hivatalos szertartásokon kívül közvetlenül is kapcsolatba került, ami lehetővé tette, hogy személyes tapasztalata alapján módosítsa véleményét. Az elit egyes reprezentánsainak csakúgy, mint a francia és az angol követnek feltűnt a fényes udvari ceremóniák szürkesége és jelleg-

telensége. Ráadásul a cári pár szándéka szerint és a kezdődő világháború miatt 1914-től a szertartások mérséklődtek.

Wortman rámutatott, hogy II. Miklós a XX. század elején az ún. „orosz stílusú bálók” szervezésével és az „orosz udvari öltözet” bevezetésével sajátos újítást kezdeményezett. A cáron kívül D. Sz. Szipjagin az 1900 és 1902 közötti belügyminiszter is támogatta a XVII. századi normák restaurálását és az akkori ruhák viselését az uralkodói audienciákon és más szertartásokon. Jugyin megjegyzi, hogy az arisztokrácia is vonzódott a régi esztétikai értékekhez, de hozzát teszi, hogy ők az ilyenfajta álarcosbálokat az orosz nemzeti múlt szórakoztató megjelenítésének tekintették, míg Miklós számára az első lépéseket képezték az I. Péter előtti moszkvai hagyományokhoz való visszatéréshez. Wortman is úgy véli, hogy a régi orosz ruhák viselése a cárnak többet jelentett az egyszerű jelmezbáznál. II. Miklós 1904-ig a hagyományos, díszes udvari szertartásokat támogatta, míg azután a magányra vágyva csökkentette őket. Jugyin rámutat, hogy mivel a cári udvarnak a közvélemény formálásával szociokulturális funkciói voltak: az uralkodó így ezek érvényesülési szféráját szűkítette, ami az arisztokrácia körében értetlenséget váltott ki. A régi típusú elitet az is zavarta, amikor a cár viselkedésében, eltúlozva és időnként groteszk módon próbálta az egyszerű népet utánozni.

Jugyin szerint nem egyértelmű az orosz arisztokrácia viszonyulása a hatalomnak a népi pravoszlávia szellemiségében történő szakralizációjához és a cári pár vallásosságához. II. Miklós az 1890-es évek végétől a tiltakozó és ellenzéki mozgalmak kihívásaira az I. Péter előtti régi orosz vallásosság megjelenítésével, benne misztikus és történeti utalásokkal és a népi ájtatossághoz való ragaszkodás hangsúlyozásával igyekezett válaszolni. Wortman az utóbbiakat „fantázia jellegű, színlelt scenárióknak” tartja. Az uralkodói pár „népies vallásossága” Jugyin szerint aligha imponált az arisztokráciának. 1900-ban a cár és hitvese, hogy jobban megismerjék a korábbi orosz fővárost és lakosságát, elhatározták a régi moszkvai húsvéti ünnepek felújítását. Húsvétra Moszkvába I. Miklós látogatott el 1849-ben. 1900 áprilisában II. Miklós végigjárta a moszkvai szent helyeket. Naplója és rokonainak írt levelei szerint a hosszú imádságok esztétikai és vallásos érzésekkel töltötték fel és valóságos extázisba került. Amikor 1903 tavaszán a húsvéti ünnepekre újra Moszkvába ment, a vallási szertartásokon kívül a tanintézetek meglátogatásával és a katonai szemlék révén történeti-kulturális élményekben is részesült. Jugyin úgy véli, hogy a korabeli forrásokban az tükröződik, hogy a két moszkvai ünnepségsorozathoz – a cárnak a néphez és az „orosz pravoszláv hagyományhoz” való közeledéséhez – az arisztokrácia szkeptikusan viszonyult.

Az elemzett moszkvai eseményeknek mintegy folytatásaként került sor 1903 júliusában a cári pár kívánságára Szarovi Szerafim szentté avatására, amit V. K. Plehve belügyminiszter szervezett meg „a cár és a nép egysége” grandiózus demonstrálása jegyében. Itt Miklós nem annyira cárként, hanem pravoszláv hívőként akart megjelenni. *G. Freeze* amerikai történész felhívta a figyelmet, hogy a szarovi sztarec aszketizmusával és profetikus jövőbelátásával éppen ellenpéldája volt a világi és egyházi arisztokrata elit szentségről alkotott elképzeléseinek. *M. Bompard* oroszországi francia követ visszaemlékezéseiben kifejtette, hogy a cári pár útját hivatalosan „szent Szerafimhoz” vezető zárandoklatként szervezték, és ez az udvari körökben számos szóbeszédet váltott ki. Nem lelkesedtek azért sem, hogy a cár környezetében óriási tömeg gyűlt össze, akik gyalog érkeztek oda, barakkokban, vagy a szabadban háltak, amivel szöges ellentétben állt Miklós fényűző kísérete. *Freeze* szerint az „össznépi ünnepségre” tett intézkedésekkel nem rombolták le az arisztokráciát és a népet elválasztó évszázados kulturális és szociális korlátokat. A kolostori falak még fizikailag is elválasztották a magas állású személyeket az egyszerű néptől.

A cárnak a szarovi eseményekről szóló, lelkesedéstől átítatott naplóbejegyzései távol álltak az arisztokrácia szkeptikus hozzáállásától és a hivatalnokok félelmeitől. A hosszú istentiszteletek, a „remetelak” meglátogatása, a „csodák” előtti meghatódottság és mindebben az uralkodó közvetlen részvétele *Jugyin* szerint az arisztokráciánál aligha váltott ki a cáréhoz hasonló rajongást. Miklóst viszont a napló szerint a rossz időjárás ellenére öröm és meghatottság töltötte el. *Wortman* rámutat, hogy a sajtóban megjelent, fényképekkel illusztrált írásokban a középkorias, hitbuzgó és alázatos uralkodó képét formálták meg. *Kirejev* tábornok szerint a szertartások a tömegek körében nemcsak a vallásosságot szították fel, hanem a babonás hiedelmeket is. Több szemtanút sokkolt a cári pár magatartása, mivel az nem állt összhangban rangjukkal. *Jugyin* úgy véli, hogy a szarovi szertartásokkal Miklós nem igazi „népi cár” akart lenni, hanem csak az archaikus vallásos érzéseket és az uralkodója iránti „szeretetet” stilizáltan megjelenítő néptömeg igényeit igyekezett kielégíteni. A cárt Szarovban is főhivatalnokok, udvaroncok és katonák vették körül. *Plehve* ugyan teljesítette az uralkodó óhaját, az arisztokrácia viszont nagyrészt értetlenséggel és közömbösen viszonyult hozzá.

1903 után tíz évig nem került sor nagyszabású nyilvános vallásos eseményre. A hitbuzgó cár alakja újra 1913-ban a Romanovok trónra lépése jubileumi ünnepségein jelent meg. II. Miklós és hitvese a korábbi forgatókönyvet követte, azzal az eltéréssel, hogy a szertartások most különböző városokban folytak. Az uralkodó feltehetően úgy vélte, hogy a „népi és

hithű” cár képének összekapcsolása sikerrel került be a tradicionális udvari szertartásrendbe. Az arisztokrácia értetlenül fogadta az uralkodói pár napi vallásos megnyilvánulását, különösen a miszticizmus iránti vonzódásukat. Karejev tábornok naplójában 1905. május végén azt írta, hogy a fiatal cárné szerint a katonai kudarcok Isten büntetése a nem eléggé vallásos magatartásért. Helyesebb lett volna, ha a cár és hitvese felfogja, hogy saját politikai hibáik okozták az ország bajait. Istenre történő utalással viszont saját felelősségüket háritották el. Egyes források szerint a cári párnál az eltorzult és miszticizmussal átitatott felfogással és magatartással épp a vallásosság lényege szenvedett csorbát.

A szerző írása végén hangsúlyozza, hogy a memoárok, a naplók és a levelek alapján bizonyos törvényszerűségek megállapíthatók. Ha III. Sándor iránt tisztelet, lojalitás és bálványozás nyilvánult meg, akkor II. Miklós felé mindez élesen csökkent. Sokszor megjelennek a tiszteletlen és lekicsinylő vélemények is. A cár nemcsak az egyeduralkodó absztrakt szerepének nem felel meg, hanem a valós történeti helyzetbeli konkrét követelményeknek sem. Ezért találkozunk minduntalan a „hibás döntések” és az „elkészt és helytelen cselekedetek” felemlítésével. Az uralkodóval kapcsolatban már kezdettől kedvezőtlen benyomások alakultak ki. Mindez az évek során csak fokozódik. Sok arisztokrata naplóiban és a magánbeszélgetéseken, ritkábban leveleiben már nyíltan kimondja véleményét. A negatív megítélés érinti a cár külsejét, a nyilvánosság előtti magatartását, majd a politikai döntéseit. Jugyin az utóbbiakkal összefüggésben utal Miklós befolyásolhatóságára. Élesen negatív reakciót váltott ki a cár zárkózottsága. Az olyan pozitív vonások, mint a jó modor és az önuralom főleg Miklós személyes kapcsolataiban jelentek meg. A szerző szerint az arisztokrácia sok mindent megbocsátott a cárnak, hitvesével viszont keményebb volt. Jugyin úgy véli, ha a forrásokból kibontakozó vélemények nem is tükrözték az arisztokraták többségének nézeteit, mégis eléggé jellemzőek. A legfontosabb, hogy bizonyos fokig gyengült az arisztokráciának a monarchikus hatalomba vetett bizalma, „a középkori ember őszinte és egységes érzése az Isten által kiválasztott csodatevő uralkodóról”.

Je. Je. Jugyin: Imperator Nyikolaj II v voszprijatyii russzkoi arisztokratyii. 1894–1914 gg. (II. Miklós császár az orosz arisztokrácia felfogásában, 1894–1914). Voproszi Isztorii. 2014. 3. 99–132. o.

Kurunczi Jenő

A Független Horvát Állam két monográfiában

Az 1929-ben Ante Pavelić vezetésével Olaszországban alakult Usztasamozgalom – Ustaša Hrvatska Revolucionarna Organizacija, Horvát Felkelők Forradalmi Szervezete – által vezetett, német és olasz támogatással kikiáltott Független Horvát Állam – Nezavisna Država Hrvatska, NDH – és annak olasz kapcsolatai az utóbbi néhány évben rendkívüli érdeklődésre tartanak számot az olasz történetírásban. Ezt jelzi, hogy a római Sapienza Egyetem – Università degli Studi di Roma „La Sapienza” – a közelmúltban két könyvet is megjelentetett a tárgyról. Elsőként az egyetem kutatója, *Alberto Becherelli* monográfiája jelent meg 2012-ben, mely a Független Horvát Állam és Olaszország viszonyát mutatja be az NDH megalakulásától (1941. április 10.) az olasz kapitulációig (1943. szeptember 8.). A következő évben a berlini egyetem munkatársaként dolgozó *Martina Bitunjac* könyvét adták ki, mely az usztasa nők helyzetét mutatja be a második világháború alatti Horvátországban.

Alberto Becherelli levéltári kutatáson és forráskiadványokon alapuló doktori értekezését jelentette meg monográfiaként. Becherelli a zágrábi és római levéltárakban a katonai vonatkozású anyagokat tekintette át. Könyve írásakor Olaszország és a Független Horvát Állam katonai, politikai és gazdasági kapcsolatainak bemutatását tűzte ki célul. Becherelli munkáját mintegy kiegészítve és árnyalva, *Martina Bitunjac* zágrábi, berlini és római levéltári forrásokon, korabeli periodikákon, fennmaradt naplókön, memoárokon, illetve oral historyn alapuló monográfiájának célja az, hogy bemutassa az usztasa nőt, mint családanyát, mint politikust, és mint katonát. Mindehhez interjúkat készített usztasa nőkkel, többek között Višnja Pavelić-tyel, aki a „Povlagnik”, Ante Pavelić lányaként igencsak közről szemlélhette az eseményeket.

Mindkét szerző könyvének első fejezetében a történelmi kontextus kap helyet. Bitunjac tömören, ám mégis minden lényeges elemre kitérve mutatja be az Usztasa születésének körülményeit. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1918-ban a délszláv népcsoportok egységes államaként alakult

meg, azonban az egyes etnikumok nem nézték jó szemmel a szerb centralizációs törekvéseket. A rezsimmel ellenkező politikusok gyakran az emigrációt választották az új állam létrejöttét követő években is, és ez a tendencia – a horvát szeparatizmus erősödésével párhuzamosan – tovább fokozódott, miután szerb radikálisok meggyilkolták a Horvát Parasztpárt vezetőjét, Stjepan Radićot 1928 nyarán. A gyilkosságot a horvátok tömeges emigrációja követte, akik többek között Olaszországban leltek otthonra. Benito Mussolini fasiszta vezető támogatást nyújtott Ante Pavelićnek ahhoz, hogy megalakítsa az usztasát, mely Horvátország függetlenségének kivívását célozta. Becherelli is vázolja ugyanezeket a körülményeket, melyeket kiegészít az olasz–jugoszláv viszony legfontosabb momentumainak összefoglalásával. Ennek során kitér a délszláv állammal való területi nézeteltérésekre, és hangsúlyozza, hogy a többek között balkáni és közép-európai befolyásra törekvő Olaszország számára Jugoszlávia már pusztán a létével is akadályt jelentett külpolitikai célkitűzéseinek megvalósításában, így ahhoz, hogy Olaszország teret nyerhessen a befolyása alá vonni kívánt övezetben, ki kellett iktatnia Jugoszláviát az európai államok sorából. Ezért, mint Becherelli megállapítja, Olaszországnak érdekében állt a horvát szeparatizmus támogatása, így kapóra jött, hogy Pavelić Mussolini támogatását kérte az usztasa megalakításához. Az 1930-as évek második felében Jugoszlávia miniszterelnöke Milan Stojadinović lett, aki kereste a megegyezést Olaszországgal, amit 1937-ben barátsági szerződéssel sikerült nyélbe ütni. Becherelli részletes képet rajzol mind az ehhez vezető útról, mind pedig arról, hogy milyen körülmények vezettek ahhoz, hogy Olaszország Németország szövetségeseiként belépjen a második világháborúba. Ez azt is eredményezte, hogy – noha Mussolini az olasz–jugoszláv közeledés hatására felfüggesztette az usztasa támogatását – Olaszország 1939-ben ismét felvette a kapcsolatot Pavelić-tyel.

Mindként szerző kidomborítja azt a tényt, hogy a Független Horvát Állam csak nevében volt független, mivel Németország és Olaszország befolyási övezetként tartották számon a területet, s kettő is osztották maguk között. Az usztasa állam Jugoszlávia-, kommunizmus- és zsidóellenesként definiálta magát, így a szerb és zsidó származású lakosság ellen csakhamar terrorakciók kezdődtek. Ezek mellett a vezetők igyekeztek hangsúlyozni a független Horvátország katolikus-keresztény alapokon nyugvását, miután a katolikus klérus is pozitívan viszonyult az NDH kikiáltásához. Bitunjac könyvében nem részletezi az NDH megalakulásához vezető körülményeket, de az usztasa nőkről szóló monográfiában erre nincs is szükség, így a mű olvasója megelegedhet a történelmi háttér pár oldalas bemutatásával.

Becherelli viszont egy egész fejezetet szentel a Független Horvát Állam megalakulásának, kielégítve a hadszíntéren zajló események után érdeklődő olvasókat is. Elbeszéli továbbá Ante Pavelić hatalomra jutásának körülményeit, kiemelve azt a történetírásban talán kevésbé hangsúlyozott ténytet, hogy mind Németország, mind Olaszország a Horvát Parasztpárt vezetőjével, Vlatko Mačekkal szimpatizált elsősorban, s Pavelić neve csak azt követően merült fel az új állam vezetőjeként, hogy Maček többször visszatartította a német és olasz csatlósként működő állam vezetését. Becherelli könyvéből fény derül arra is, hogy egyes jugoszláv területek – köztük Horvátország – már Pavelić Zágrábba érkezése előtt fel voltak osztva, ugyanis Olaszországon és Németországon kívül Magyarország és Bulgária is elfoglalták az általuk vágyott területeket, így Magyarország a Muraközt és a Baranya-háromszöget, Bulgária pedig Macedóniát foglalta el.

Az usztasa ideológia tekintetében a szerzők a monográfiák célkitűzésének megfelelő szempontokat emelik ki. Ebből következően Becherellinél a hadsereg megszervezése kapja a legnagyobb hangsúlyt, Bitunjac pedig az usztasa ideológia szerinti ideális nő képét mutatja be. Becherelli a hadászati célok részletezése után röviden összefoglalja az ideológia főbb pontjait. Eszerint az usztasa mozgalom Horvátország függetlenségének mindenáron való kivívását és megtartását tűzte ki célul, amihez a szélsőjobboldali diktatúrák esetén népszerű etnikai tisztogatás elve is társult. A diszkriminatív intézkedések főként a szerbeket, a zsidókat és a romákat sújtották. A szerző a faji törvények átfogó bemutatása mellett ismerteti az NDH-ban létrehozott közigazgatást, és képet fest a horvát társadalomból kirekesztettek elleni terrorcselekményekről is. Az usztasa ideológiát illetően Becherelli több szempontú elemzést nyújt, viszont a társadalmi berendezkedésről – a könyv témájából adódóan főként a nőkről – Bitunjac jóval részletesebb leírást ad.

Bitunjac az usztasa nőt jó hazafiként festi le, ami az usztasa felfogás szerint abban nyilvánul meg, hogy egyrészt a nő tradicionális szerepe szerint gyermeket nevel, főz és templomba jár, másrészt viszont, ha a szükség úgy hozza, kész és képes arra, hogy harcoljon hazája függetlensége érdekében. Az usztasa államban az anyaság és a család mind politikailag, mind biológiailag rendkívül fontos szerepet játszott. A család politikai fontosságát az adta, hogy az anyák a jövőbeni horvát katonákat, illetve a leendő anyákat nevelték, biológiai szerepe pedig – hasonlóan a náci Németország elgondolásaihoz – a „horvát népközösség” faji tisztítása volt. Az usztasa elvek szerint az államnak csak a katolikus és a muzulmán nőkre volt szüksége, míg a zsidó, az ortodox és a roma asszonyokat diszkriminatív intézkedéseknek vetették alá. A nőknek szánt szerep azt is jelentette, hogy nem volt

szükség arra, hogy a horvát nők munkahelyen dolgozzanak, feladatuk kizárólag a gyerekek nevelésre, a meleg családi fészek biztosítására, s ezzel a férj munkájának segítésére korlátozódott. Ennek ellenére az usztasa állam a nők és férfiak azonos jogait hirdette. Szintén hasonlóan a náci ideológiához, az usztasa elvek is csak a testileg és lelkileg egyaránt teljesen egészséges embereket tartották életképesnek. A nők között Marija Šojat jutott különleges szerephez, akit Pavelić édesanyjaként általános tisztelet övezett, és akit az anyakultusz megtestesítőjeként ábrázoltak az usztasa sajtóban. Ezzel a már-már idillinek tűnő családmoddellel Bitunjac remek érzékkel állítja szembe az olyan adatokat, melyek a független Horvátország rossz higiéniés körülményeire, és az ebből fakadó, rendkívül magas gyermekhalandóságra mutatnak rá. Ezenkívül a faji törvények, melyeket már 1941-ben meghoztak, szintén érintették a nőket és a gyerekeket is; a szerb és a zsidó nőket egyenesen kizárták az állam társadalmából. A horvátok között is sok olyan nő akadt, akik nem feleltek meg az usztasa ideáknak. Ők voltak azok, akik dohányoztak, sminkelték magukat, vagy éppen szoknya helyett nadrágot viseltek. Ellenük egyébként a horvát katolikus klérus is felszólt. Bitunjac kiemeli az ellenségként tekintett nőknek még egy csoportját, mégpedig azokat, akik olasz katonával voltak szerelmi kapcsolatban, amit az usztasa állam – annak ellenére, hogy vezetőiket voltaképpen Olaszország segítette hatalomra, miután a németek a horvát parasztpárti Vlatko Mačekot kívánták megbízni a vezetéssel – elvileg tiltott.

Mindeközben – háború lévén – hadiesemények is zajlottak, melyekről Becherelli számol be példás részletességgel. Elbeszélése azonban korántsem korlátozódik a csaták leírására, a könyvben kiemelt szerephez jutnak az NDH és a fasiszta Olaszország diplomáciai kapcsolatai is. A logika azt diktálná, hogy – miután Olaszország tudvalevőleg megalakulásától kezdve segítette az usztasát – a két állam viszonya felhőtlen volt, ez azonban nem volt teljesen így. Galeazzo Ciano gróf és Pavelić többször tárgyaltak egymással területi kérdésekről, mivel, mint Becherellitől megtudjuk, Pavelić korábban a támogatás fejében az 1915. április 26-án aláírt londoni titkos szerződésben Olaszországnak ígért területek átengedéséről egyezett meg Mussolinival. Az NDH kikiáltását követően azonban Pavelić hatalma megszilárdításának zálogaként tekintett a dalmát partvidékre és az Adria-térség azon városaira, melyekre Olaszország igényt tartott. Mindazonáltal a „Poglavnik” rákényszerült arra, hogy 1941. május 7-én elfogadjon egy olyan egyezményt, mely biztosította Olaszország számára e városok annexióját, és amely az NDH trónját III. Viktor Emánuel rokonának adta. Más kérdés, hogy II. Tomisláv király sohasem birtokolt tényleges hatalmat, s nem lett használatos a Mus-

solini által óhajtott „Horvát Királyság” megnevezés sem. Pavelić továbbra is teljhatalommal rendelkezett államában, miután egyszerre volt állam- és kormányfő.

Becherelli harmadik fejezetét az 1941 júniusától decemberéig tartó fél év eseményeinek szenteli, kiemelve, hogy a Független Horvát Állam már megalakulásának pillanatában a német–olasz hatalmi harcért folyó csatározások színtere lett, amit Pavelić igyekezett minél inkább saját javára fordítani. Az usztasák sokkal inkább Németországgal éreztek ideológiai közösséget, mint Olaszországgal, és a németeket tekintették természetes szövetségésüknek. Ez érthető is annak fényében, hogy az olaszok és a horvátok egymás tradicionális ellenfeleinek számítottak a határviták végett. Ez olyannyira megmutatkozott a háború alatt, hogy az olasz annexió alatt álló dalmát városokban az usztasák olaszellenes propagandába kezdtek, melyben különösen a horvát egyetemisták jártak az élen. Becherelli szerint a német és a horvát katonák egymással vállvetve részesekedtek, és az ilyen kocsmatúrák alkalmával inzultálták leginkább az olasz katonákat. Mindebből Becherelli azt a következtetést vonja le, hogy habár a májusi egyezmények látszólag megegyezést hoztak a Róma és Zágráb között felmerülő vitás kérdésekben, a valóságban a megegyezés illúziójában hinni nagyon veszélyes volt. Ezt felismerve Olaszország sem maradt tétlen, s Dalmáciában igyekezett minél több olaszosító akciót véghez vinni, különös figyelmet fordítva az olasz alapokon nyugvó oktatás bevezetésére. Erre az usztasák Likában – paradox módon éppen ott, ahol egy évtizeddel korábban még az olaszok figyelmének felkeltése érdekében szítottak jugoszláv-ellenes felkelést – ezúttal az olasz intézkedések ellen lázadtak fel. E fejezetben Becherelli kitér a Josip Broz Tito (partizánok) és a Draža Mihailović (csetnikek) által szervezett ellenállásra, melyhez – látva, hogy a horvátok inkább Németország, mint Olaszország szövetségesei – Olaszország is támogatást nyújtott egy ideig. A szerző jól érzékelteti az olasz külpolitika ambivalenciáit, amikor kiemeli, hogy a partizánok és a csetnikek annak a Jugoszláviának visszaállításán fáradoznak, melynek felbomlasztása érdekében Olaszország még nem is olyan régen az usztasát karolta fel. Fejezete végén Becherelli kitér a civil társadalom, az olasz katonák és az usztasák együttélésére.

Ezzel mintegy összekapcsolható lenne Martina Bitunjac könyvének harmadik, legterjedelmesebb egysége, melyben a szerző az usztasa ideológia női híveit mutatja be. A mozgalom létrejöttétől az NDH megalakulásáig a nőknek kiemelt szerep jutott, mivel az usztasa férfiak gyakran száműzetésbe kényszerültek, vagy börtönbe kerültek, s ez idő alatt az asszonyok szervezkedtek helyettük a függetlenség érdekében. Az usztasa nők kivétel

nélkül usztasa férfiak feleségei, lányai, nővérei voltak, azaz politikai meggyőződésük az otthoni légkörből eredt. Marija Lovrenčević, Pavelić felesége is jobboldali családból származott, ahol a nacionalista eszméket a lányok fejébe ültették. Ennek következtében ezek a hölgyek később, amikor az usztasák feleségei lettek, a legnagyobb természetességgel vállalták, hogy az olaszországi, magyarországi, illetve amerikai emigrációba kényszerült férjeik helyett előkészítik a független állam megalakulását oly módon, hogy a nép körében elterjesztik az ennek szükségességét bizonyító eszméket. Ezt a célt szolgálta az Usztasa Nők Forradalmi Tevékenysége nevű szervezet, valamint a fasiszta Balillához és a náci Hitlerjugendhez hasonlítható Usztasa Ifjúság, mely a gyerekek nevelését végezte. Néhány esetben a nők is elmenekültek. De éltek usztasa nők Olaszországban, Bulgáriában és Amerikában is. Ők is aktív politikai tevékenységet folytattak, bár inkább a háttérben, a nyilvánosság számára láthatatlan módon tevékenykedtek. 1941 után – bár az NDH-ban számos alkalommal hangsúlyozták a nők egyenjogúságát – az asszonyok feladata az lett, hogy háztartásbeliekké váljanak. Noha Horvátországban már 1895-től kezdve engedélyezték a nők egyetemi oktatásban való részvételét, az usztasa államban a lányok arányát korlátozták a felsőoktatási intézményekben. 1941 novemberében létrehozták az Usztasa Mozgalom Női Szekcióját, melynek tevékenységében minden „fajilag és vallásilag megfelelő”, 21. életévét betöltő lánynak részt kellett vennie. Bitunjac úgy véli, hogy egyik interjúalanyának, Višnja Pavelićnek (Ante Pavelić lánya) nyilatkozatait tekintve elmondható, hogy az usztasa családban felnőtt lányokra igen nagy hatással voltak a nacionalista eszmék, Višnja még az interjú készítésekor, 2008-ban is az usztasa ideológia fanatikus hívének bizonyult. Bitunjac hangsúlyozza persze, hogy Višnjának érdekében állt, hogy minél pozitívabb képet fessen apjáról a nyilvánosságnak.

Ennek Višnja már csak azért is szükségét érezhette, mert miután 1941-ben Németország hadat üzent a Szovjetuniónak, Pavelić teljes mértékben a náci birodalom szolgálatába állt. Indoklása szerint azért határozta el magát erre, mert úgy ítélte meg, hogy két hasonló ideológiát valló nép együttesen legyőzheti a fenyegető bolsevizmust. Olaszország az egyre növekvő német befolyást azzal kívánta ellensúlyozni, hogy egy horvát légiót – *Legione Autotrasportabile Croata*, szó szerint: Fuvarozható Horvát Légio – az olasz hadsereg egyik hadtestébe építve küldött az orosz frontra. Ez a haderő vett részt 1942–1943 telén a tragikus végű doni ütközetben. A népétől kívánt erőteljes katonai részvételt Pavelić – remélve, hogy így megtarthatja népszerűségét – azzal kívánta kompenzálni, hogy 1942 elején beleegyezett a Sabor (horvát parlament) újbóli felállításába. Itt megmutatkozott, hogy

Horvátországban még mindig a Parasztpárt volt a legnépszerűbb, az usztasát csak néhány szélsőségesen nacionalista szavazó támogatta. Eközben mind érezhetőbbé vált az élet minden szegmensét átható, egyre erősödő német nyomás is az országban. A Független Horvát Állam akkor érezte igazán a németektől való függőséget, amikor Olaszország 1943. szeptember 8-án kapitulált, s ahelyett, hogy az addig olasz annexió alatt álló területek felszabadultak volna, Németország megszállta azokat is. Erre azért is szükség volt, mert Adolf Hitler katonái a fegyverletételt követően Horvátországból tudták megközelíteni Olaszországot. Még a kapitulációt megelőzően kiéleződött a harc az időközben Olaszországtól is támogatást kapó partizánok és csetnikek, valamint az usztasák között. 1943-ra az NDH igazi háborús övezetté változott, melynek érdekessége abban állt – mint Becherelli is érzékelteti –, hogy voltaképpen az országban két háború zajlott egyszerre. Egyrészt peregtek a világháborús események, másrészt megkezdődött a térség különböző etnikai csoportjainak polgárháborúja is. Ez természetesen remek ürügyet szolgáltatott Németországnak az egyre erőteljesebb befolyás kialakítására. Becherelli az olasz kiugrást követő eseményekről csak rövid kitékintést ad, mivel az általa választott – nagyon is indokolt – záró dátumot a fegyverletétel napja jelentette.

Bitunjac tovább vezeti az események fonalát, a Független Horvát Állam 1945-ben bekövetkezett bukásával zárja az usztasa nők életének ismertetését. Az utolsó, rövidebb fejezetben Bitunjac az usztasa nőket, mint katonai szolgálatosokat mutatja be. 1944. április 14-én ugyanis a nők felszólítást kaptak a katonai szolgálatban való aktív részvételle. Természetesen nem a nők besorozásáról van szó, hanem ők voltak a hadianyagot készítő gyárakban, vagy a katonai postákon. Mint minden háborús övezetben, a Független Horvát Államban is az asszonyok jelentették a fő munkaerőt a katonai kórházakban, az ápolási feladatokat már 1941-től ellátták. 1944-től kezdve a hölgyek a katonai szolgálaton belül speciális kiképzésben részesültek, mely főleg az ápolás mélyebb elsajátítását, illetve politikai ismeretek megtanulását jelentette. Ezenkívül a nők repülő kiképzésre is jelentkezhetek. Az usztasa titkosszolgálat berkein belül a nők titkári és rendőri feladatokat egyaránt teljesíthettek, és kémként is alkalmazták őket. A légerekben is lehettek örök, aminek következtében az usztasák által elkövetett terrorcselekményeknek a nők is felelősei voltak. A leghírhedtebb usztasa koncentrációs táborban, Jasenovacban speciális, a láger irányítását végző titkárság működött, melynek munkatársai szintén asszonyok voltak. Mindebből az olvasó meggyőződhet arról, hogy az usztasa mozgalomban a nők aktív szerepet vállaltak, szívvel-lélekkel képviselték a mozgalom eszméit. Martina Bitun-

jac olvasmányos, informatív, és az usztasa nők megszólaltatásával élethűvé tett könyvét olvasva az ember joggal érezheti úgy, hogy ezek a hölgyek büszkék voltak arra, hogy az usztasa tagjai lehettek.

A két monográfiában közös, hogy mindkettő érdekes, színes képet fest a Független Horvát Államról. Az egyik könyv a hadi eseményekre és a politikai viszonyok alakulására, a másik pedig a nők helyzetére összpontosít elsősorban, így a két munka remekül kiegészíti egymást, mindenképp érdemes mindkettőt elolvasni a téma iránt akár tudományosan, akár egyébként érdeklődőknek. Mindkét szerző jól átgondolt koncepció alapján, bőséges forrásanyagot felhasználva írta meg monográfiáját, és a témára vonatkozó olasz, horvát és német szakirodalomban mindketten egyaránt tájékozottak.

Alberto Becherelli: *Italia e Stato Indipendente Croato (1941–1943)* (Olaszország és a Független Horváth Állam). Roma, Edizioni Nuova Cultura 2012. 346 o.; Martina Bitunjac: *Le donne e il movimento ustascia* (A nők és az usztasa mozgalom) Roma, Edizioni Nuova Cultura 2013. 246 o.

Hamerli Petra

ÓKOR

Emlékezés Augustusra

Róma első császára, Augustus Kr. u. 14-ben hunyt el, így a 2014-es esztendő halálának a 2000. évfordulója volt. A bimillennium Európa-szerte több megemlékezésre adott alkalmat, így Magyarországon is, ahol egy Augustusnak szentelt nemzetközi konferencia megrendezésére került sor. Ez a könyv is a 2000. évforduló apropójából született meg. Nem tudományos monográfiáról van szó, hanem magas szakmai igényvel készített népszerűsítő munkáról. A római kultúra iránt érdeklődők számára nagyszerű olvasmány. A három szerző történész, régész és irodalmár szemmel nézve mutatja be Augustus életútját és munkásságát hat fejezetre tagolva és szinte észrevétlen simasággal összezsírolva alfejezeteiket. Mindegyik tudományterület Augustus alakjának a bemutatását és megismerését szolgálja.

I. Octaviusból Caesar lesz – Kr. e. 63–44

C. Octavius születésekor (63. szeptember) Cicero volt a consul, s ekkor tárta fel a Catilina-féle összeesküvést. A Kr. e. I. század közepének történetét Rómában két kiemelkedő politikus határozta meg: Pompeius és Caesar. Mindkettőjük törekvése arra irányult, hogy az államot (*res publica*) saját érdekeik érvényesítésének vessék alá. Mindketten sikeres hadvezérek voltak, Caesar Galliában, Pompeius a Közel Keleten (Asia, Syria) aratott győzelmeket. Az id. Plinius tudósítása szerint az előbbi több mint egy millió ellenséget ölt meg, míg az utóbbi több mint 12 milliót üzött el, ölt meg, vagy vetett hatalma alá, és 846 hajót süllyesztett el vagy foglalt el. A két versengő politikus Kr. e. 48-ban került szembe katonailag is egymással Pharsalosnál, ami Pompeius vereségével végződött. Octavius ekkor öltötte fel a *toga virilist*, és Caesar befolyásának köszönhetően a papi testületbe is felvették. Caesar mind többet törődött unokaöccsével, Kr. e. 45-ben nemcsak a patríciusok közé vette fel, hanem megtette általános örökösévé is, valamint kinevezte lovas-parancsnoknak (*magister equitum*).

A két vezető politikus Róma kiépítésében is igyekezett otthagyni névjegyét. Pompeius Kr. e. 55-ben megépítette a város első közhízházát, melynek

felavatásakor 500 oroszlánt öltek meg, és 17–20 elefántot is felléptettek. Caesar megkezdte a Forum Iulium építését, benne annak a Venus Genetrix-nek szentelt templommal, akit a gens Iulia ősnanyjaként tartottak számon. Octavius 17 éves, amikor sor került a Forum felavatására, és ugyanabban az évben részt vehetett nagybátyja triumphusában is. A két vezető politikus portrészobraival igyekezett elfoglalni a város központi terét, a Forum Romanumot. Álló és lovas szobraik jelentek meg. Pompeius Nagy Sándorra emlékeztető hajviselettel, Caesar pedig a római senatusi arisztokrácia hagyományában gyökerező vonásokkal (*gravitas*).

Octavius születésekor tartotta *Cicero* a senatusban a Catilina elleni első beszédét. Ő volt az első, aki a retorika görög szabályait alapos művében (*Brutus*) összefoglalta, a római viszonyokra adaptálta és a gyakorlatban is alkalmazta. Olyan behatóan tanulmányozta a görög filozófiát, mint senki előtte. Politikai nézeteit a *De re publicá*ban fogalmazta meg: vezető szerepet tulajdonított a *princeps*nek, amely azonban kizárólag annak *auctoritasán* alapul, nem pedig a hadseregen. A korszak legműveltebb írója *M. Terentius Varro* volt, aki több enciklopédikus művet is írt (*Disciplinae*, *Antiquitates*), melyek sajnos nem maradtak fenn. A korszaknak több lírai költője is volt (pl. *Calvus*), a legjelentősebb azonban kétségtelenül *Catullus*, akinek szerelmi költészete maradandó dicsőséget szerzett. A másik költői *genius* ebben az időben *Lucretius* volt, aki az atomelméletről írt hexameteres tankölteményt latin nyelven. Octavius gondos iskoláztatásban részesült, retorikai tanulmányait a pergamoni Apollodórosnál végezte az illyriai Apollóniában, ott érte Caesar halálhíre.

II. Véres karrier – Kr. e. 44–27-ig

A hazaérkező ifjú Caesart a meggyilkolt dictator katonái lelkesen fogadták. A consul ekkor a 20 évvel idősebb Antonius volt, aki nagyhatású halotti beszédet mondott. A senatus ingadozott a caesianusok és Caesar-gyilkosok között. Az ifjú Caesar, Antonius és Lepidus között létrejövő új triumviratus proscriptiókat rendelt el, egy-egy így levágott fejért 70–80 év egyszerű munkáskeresetét helyezték kilátásba. Több mint 300 senator és 2000 lovag szerepelt a listákon, a levágott fejeket a Forum Romanumon helyezték el. Az ifjú Caesar állítása szerint próbálta mérsékelni a vérengzést, de még Cicerót sem sikerült megmentenie, annyira gyűlölte őt Antonius az ellene mondott beszédei miatt. Kr. e. 42-ben Philippinél az utolsó jelentős republikánusok fejei is a porba hulltak, ill. a Forumra kerültek. Sextus Pompeius legyőzésekor 6000 rabszolgát feszítettek keresztre, akik hozzá szöktek át. Végül a szövetségesek is egymás ellen fordultak. A propaganda azonban

mindent megtett azért, hogy Actiumot (Kr. e. 31) ne polgárháborúként, hanem Kleopátra hellenisztikus birodalma elleni háborúként tüntesse fel. Egyiptom legyőzésével és elfoglalásával az ifjú Caesar élete legnagyobb katonai sikerét érte el – persze Agrippa segítségével –, s ezért a legnagyobb elismerésekben részesült. A legidőtállóbb ezek közül az Augustus név odaítélése volt Kr. e. 27-ben. Bár formálisan csupán az első polgára (*princeps*) lett a helyreállított államnak (*res publica restituta*), kezében olyan hatalom összpontosult, ami ténylegesen a császárságot jelentette.

A hatalomért folytatott küzdelem a képek segítségével is zajlott. A Caesar istenné avatásakor megjelent üstökös isteni jelként való értelmezését Octavianus (innenől kezdve ezt a névváltozatot használja a könyv) azonnal kihasználta, Caesarnak csillaggal ellátott szobrot állíttatott, magát pedig *divi filius*nak nevezte. De attól sem riadt vissza, hogy magának lovas szobrot állíttson, a denárjaira pedig saját képmását veresse. Sextus Pompeius legyőzésekor újabb megtiszteltetés érte: aranszobrot állíttatott neki a Forumon, a szobor oszlopát pedig hajóorokkal díszítették. A szoboralakon nem hadvezéri öltözék vagy tóga volt, hanem mezítelenül állt, ami heroikus ábrázolást jelent a hellenisztikus uralkodók modorában. A 30-as évek végén a kisázsiai uralkodó, Maussolos mintájára Mausoleumot építtetett magának és családjának, melynek tetejére életnagyságúnál nagyobb szobra került. Rezidenciáját a Palatinuson alakította ki, melynek belsejét pompás falfestményekkel díszítette. Szomszédságában felépíttette isteni patrónusának, Apollónak a templomát. A Forumon a Iuliusok jegyei jelentek meg: megépíti a Curia Iuliát, Divus Iulius templomát, a senatus pedig diadalívet állíttat neki Actium után. Actium mellett megalapítja a győzelem városát (Nikopolis) egy hatalmas győzelmi emlékművel és egy Apollónak szentelt templommal.

Caesar meggyilkolása után Cicero az első, aki Antoniusszal szemben Octavianusba veti reményét, hogy a köztársaságot megvédelmezi. Ekkor mondja el legszenvedélyesebb beszédeit, Démosthenés mintájára a filippikákat. Plutarchos életrajza szerint Cicero még Pompeius idején álmában egy ifjút látott, akinek Octavianushoz hasonló vonásai voltak, és megszábadította Rómát a polgárháborúktól. Cicerónak azonban végzetesen csalódnia kellett, mert Octavianus és Antonius szövetségre léptek, és ő Antonius bosszújának áldozatává vált. Az Augustus-kori irodalomban nevét is teljes hallgatás övezte. Ugyancsak hallgatás övezte a római szerelmi elégia megteremtőjének, Cornelius Gallusnak a nevét, leszámítva Vergilius 10. eclogáját. Az 1. ecloga *praesens divus*át a szerző nem Octavianusra vonatkoztatja, mint ahogy a 4. ecloga megszülető gyermekét sem hozza összefüggésbe vele. Horatius első verseskötetében, a Szatírákban az ifjú Caesart még meg

sem említi. Actium után változik meg némiképp epikureus alapállása a Szatírák második könyvében, és még inkább az Eposzosokban. Vergilius a Georgicában válik augustusi költővé. Nemcsak az aktuális téma révén, hanem a princeps hódoló hangnemű emlegetésével. Itt már egy hozzá szóló eposz megírását is kilátásba helyezi.

III. Róma uralkodója – Kr. e. 27–17

Kr. e. 27 után Augustus egyeduralkodó magától értetődővé vált. A többször megismételt consulság mellett a néptribunusi hatalmat (*tribunitia potestas*) is ráruházta a senatus. A nyugalmas esztendőek közül csupán a Kr. e. 23. év jelentett kivételt, amikor egy összeesküvést lepleztek le, éhínség támadt és pestis tört ki, aminek veje, Marcellus, a kiszemelt utód is áldozatul esett. Ebben a nehéz helyzetben egyesek dictatorrá akarták kinevezni, de Augustus csak a gabonaellátásról való gondoskodást (*cura annonae*) vállalta magára. Kr. e. 19-ben nagy külpolitikai sikerként könyvelte el, hogy a parthusoktól visszaszerezte a még Crassus hadjárata során elvesztett hadijelvényeket (*signa recepta*). A senatus létszámát 1000-ról 600-ra redukálta. Lányát, Iuliát Marcellus halála után Agrippához adta feleségül, akitől két unokája született.

A szimbolikus képnyelvben nagy szerep jut azoknak a kitüntetéseknek, melyeket a senatus Kr. e. 27-ben Augustusnak adományozott: a tölgykoszorúnak (*corona civica*), a két babérfának, a díszpajzsnak (*clipeus virtutis*). Kr. e. 19-ben készülhetett a Prima Porta-i szobra, melynek mellpáncélján közepén a hadijelvények visszaszolgáltatása látható, amit kozmikus és isteni alakok öveznek. A jelenet olyan, mint egy himnikus költemény, mint egy Augustusról szóló panegyricus. A szobor mezítláb ábrázolja az uralkodót, tehát heroizálja. Udvari munkáról van szó, amely valószínűleg a császári család megrendelésére készült. A szobor nyugalmat és békét sugároz. A klasszicizáló portré mértékadóvá vált egészen az idős kori ábrázolásaiig. A parthusokkal szembeni sikert a birodalom különböző városaiban, így Pergamonban, Athénban emlékművek örökítették meg.

Ez a periódus a római költészet augustusi virágkora volt, mestermunkák sora születik meg Vergiliustól, Horatiustól, Propertiustól és Tibullustól. Propertius szerelmi elégiáival Cornelius Gallust követi. Költeményeinek első könyvére még az anticaesianus hangnem jellemző, de ez a Kr. e. 26 után publikált második könyvben megszélidült. Maecenas ekkor figyelt föl rá. A harmadik könyvben ünnepli az actiumi győzelmet, a negyedik könyv pedig már teljesen augustusi szellemiségű. Horatius ódáinak 3 könyve Kr. e. 23-ban jelent meg. A görög líra követője, művészileg a legigényeseb-

ben megszerkesztett mű a latin irodalomban. Feltűnő az epikureizmustól való eltávolodás. Az istenekbe vetett hitét igazolja a sok himnusz és ima az istenekhez, olykor Augustus Caesar üdvéért, akit már jelenlévő istenként (*praesens divus*) aposztrofál, és akire biztos apotheosis vár halála után. Különösen kiemelkedőek ünnepélyességükkel az ún. római ódák. Ekkor születik meg a rómaiak nemzeti eposza, Vergilius Aeneise. Ebben Augustus dicsérete ősein keresztül valósul meg, de olykor direkt módon is. Egyetlen mű sem volt annyira augustusi, mint ez. A szerelmi elégia másik nagy művelője Tibullus volt, aki távol tartotta magát Augustustól és környezetétől, de nem képviselt ellenzéket. A történetírás kiemelkedő alakja Livius, aki a város alapításától írta meg Róma történetét. Bár pompejanus volt, hőseinek morális tartása, példaszerűsége jól beleillett az augustusi ideológiába. Egyetlen irodalmi műfaj sem változott annyira meg, mint a retorika, amely politikai szerepét teljesen elvesztette. Az oktatásban beszédgyakorlatként (*declamatio*) megőrizte szerepét, és a szellemes társalgás eszközévé vált.

IV. A világ ura – Kr. e. 17–2

Augustus eddig elért eredményei alapot adtak arra, hogy meghirdesse egy új korszak kezdetét. Ezt szolgálta a Kr. e. 17-ben megtartott *ludi saeculares*. A senatus újjászervezésével és személyes hatalmának kiépítésével Augustus megteremtette az alapjait annak, hogy a következő években fokozottabban a külpolitika felé forduljon, és mind Rómában, mind a provinciákban béke-teremtőként ünnepeltesse magát. Való igaz, hogy Augustusszal jó kétszáz évig tartó periódus kezdődött el, amikor a birodalom területén nem volt háború, és polgárháborúra is csak Nero halála után került sor. Új provinciák szerveződtek, mint Noricum, Raetia, Pannonia; Tiberius Germania fölött triumphált. Augustus unokái, Gaius és Lucius Caesar felöltötték a *toga virilist*, és már megtisztelő hivatalokat töltöttek be. Kr. e. 8-ban a Sextilis hónapot Augustusszá nevezték át. Az uralkodó személyes védőszellemét, a *genius Augusti*t isteni tiszteletben részesítették, és Róma városrészeiben külön papi testületek (*vicomagistri*) gondozták a kultuszát. A keleti területeken közös templomokat is emeltek Augustusnak és Róma istennőnek. Születésnapját felvették ünnepként a helyi kalendáriumokba. A városokban papi testületek (*Augustales*) jöttek létre kultuszának ápolására főleg a befolyásos felszabadítottakból. Mindezeket az új jelenségeket feliratok sokasága örökítette meg.

Kr. e. 13–9 között megépült az Ara Pacis, mellette a Horologium (napóra) egy Egyiptomból Rómába szállított obeliszkkal. Augustus születésnapján az obeliszk árnyéka közvetlenül az Ara Pacisra mutatott. Mindez a

*saeculum aureum*ot mint a kozmikusan meghatározott *saeculum Augustum*ot juttatta kifejezésre. Kr. e. 2-ben elkészült a Forum Augustum a Mars templommal, melynek szentélyében Mars, Venus és Divus Iulius szobra állt mint a Iuliosok családi hagyományában az isteni legitimáció kifejezői. Az oszlopcsarnok exedráiában egyik oldalon Aeneas és a Iuliosok őseinek szobrai, a másik oldalon Romulus és Róma nagyjai, a *summi viri* szobrai álltak. A tér közepén egy négyesfogat állt, melyet a senatus Augustusnak állított *pater patriae* felirattal.

Horatius, a legnagyobb még élő költő alkotta meg a *ludi saeculares* ünnepi himnuszát, a *Carmen saecularé*t. Miközben a lírai költészettel már fel akart hagyni, Maecenas biztatására Kr. e. 13-ban elkészítette az ódák 4. könyvét, melyet Augustus dicsőítésével zár le. Megírja leveleinek (*Epistulae*) két könyvét, melyek közül a legfigyelemreméltóbb az *Ars poetica*. Az ebben kifejtett esztétikai elvek teljes összhangban voltak az augustusi klasszicizmussal. Propertius költeményeinek 4. könyvében egészen az augustusi rend hívévé válik, és római Kallimachosként zengi meg az ünnepeket és a szent helyeket. Augustust a világ megmentőjének (*mundi servator*) nevezi. Ovidius az augustusi kor késői nemzedéke, Cicero halála évében (43) született. Örül, hogy egy új korszakba született bele. Első verseskötete az *Amores*, mely Kr. e. 18-ban jelent meg, egy időben Augustus házassági törvényeivel. Ezekről azonban merőben eltérő szellemiséget sugárzott. Romulus és Remus vagy Aeneas fogantatásának a felemlegetése nem volt összhangban a házastársi hűség elvárásával.

V. A monarchia ragyogása és árnyoldala – Kr. e. 2–Kr. u. 14

Hamarosan súlyos csapások érik Augustust: Kr. u. 2-ben, illetve 4-ben mindkét unokája meghalt, így nem maradt más lehetősége, mint mostohafiát, Tiberiust kiválasztani az utódlásra. Kr. u. 8-ban derült fény Aemilius Paullus összeesküvésére, aki az ifjabb Iulia férje volt. Mindkettőjükre száműzetés várt, és ugyanebben az évben Ovidiusra is. Kr. u. 6-ban súlyos felkelés tört ki Pannoniában, ugyanebben az évben éhínség Rómában. Az idegeneket az orvosok és tanárok kivételével kitiltották a városból. A legnagyobb csapás Kr. u. 9-ben következett be: P. Quinctilius Varus három legióját megsemmisítették a germánok a Teutoburgi erdőben. Tiberiusnak sikerült a pannoniai felkelést levernie, majd Germaniába büntetőexpedíciót vezetett. Mindemellett Augustus megnövelte a birodalom területét, és sikeres integrációs politikát folytatott. A keleti területeken épített a görög városok hagyományaira, a helyi arisztokráciából alakította ki a városi tanácsokat (*bulé*). Nyugaton nem voltak városi előzmények, így először a romanizáció

folyamatát kellett elősegítenie. Az urbanizáció és a municipalizáció a rómaiak legeredményesebb hatalmi eszköze volt. A provinciális arisztokráciában olyan erős igazodási vágy alakult ki a birodalmi arisztokráciához, hogy helyi közösségeiket teljesen római mintára alakították ki. A császári hatalom szilárd bázisát a senatori rend és a lovagrend alkották, és mindkettő kibővült a romanizált provinciák jómódú lakosaival. Ezek az újítások a római társadalom hosszú távú fejlődését biztosították, és a birodalom tartós virágzását eredményezték. A *plebs urbanára* is gondja volt Augustusnak: rendszeres gabona- és pénzosztásra kerített sort, játékokat, színházi előadásokat rendezett. Augustus egyeduralma biztosságot, békét és jólétet garantált alattvalóinak. Az uralkodó méltán fogalmazta meg eredményeit az ún. Monumentum Ancyranumban (*Res gestae divi Augusti*).

A császár iránti tiszteletüket a provinciálisok közvetlenül is kifejezésre juttathatták. Rómában ez nem volt lehetséges, ezért Kr. e. 7 óta a házi és városnegyedi istenekkel, a Larokkal kapcsolták ezt össze. Így keletkeztek a Lar-oltárok, melyeken rendszerint az uralkodó Geniusát is ábrázolták. Ezek az oltárok az uralkodóház iránti *pietast* fejezték ki. A boscorealei villában (a Vezúv lábánál) előkerült ezüstserleg domborműves díszítése a trónoló Augustust ábrázolja Venus, Mars, Virtus és Honos társaságában. A Gemma Augusteán Augustus Iuppiterként jelenik meg Dea Romával együtt ülve trónusán. Valószínűleg egy előkelő római készíttethette a princepsnek ajándékba. Mindmegannyi himnikus uralkodódicsőítés. Az augustusi minták leszivárogtak a társadalom minden rétegébe. M. Caelius kenotaphján a megdicsőült centurio látható, fején *corona civica*, mellpáncélján kitüntetése (*phaleræ*). Egy felszabadított sírdomborművén ugyanolyan hajviselettel jelenik meg, mint a princeps, mellyel lojalitását kívánta kifejezésre juttatni.

Ovidius Ars amatoriája az erotikus csábítás tankönyvének tekinthető. Két könyve a férfiaknak, egy harmadik a lányoknak szól. Ebben Pasiphaénak ilyen tanácsot ad: a férjet jobb egy másik férfival megcsalni, mint egy bikával. Ovidius a mesterműnek számító Metamorphosesben sem tagadja meg magát. A kezdetektől a jelenkorig tartó eposzban a mitológiai történetek java része erotikus. A Fastit, ami egy kommentált római ünnepi naptár, demonstratív módon az augustusi valláspolitikának szenteli. Január elejétől kezdve Augustus nem annyira világaló, mint inkább béketeremtő princepsként jelenik meg, aki bezárja Ianus kapuját, hogy a békét Rómában marasztalja. Ahogy Iuppiter az istenek atyja, úgy Augustus az embereké, és már életében istenségnek tekinthető. Miután házában Vestának szentélyt alakított ki, a Palatinuson Apollóval együtt már három isten lakik. De mindez már hiábavalónak bizonyult: Ovidiusnak Kr. u. 8-ban, 51 évesen, alko-

tőreje csúcspontján száműzetésbe kellett mennie. Ebben részben az Ars amatoria (*carmen*) játszhatott szerepet, részben az ifjabb Iulia házasságtörésében valamiféle érintettsége (*error*). A száműzetésben Ovidius két költeményciklust készít, a Tristiát és az Epistulae ex Pontót. Ezek elemzésének a szerző a szokottnál nagyobb teret szentel. A Tristiáról írja, hogy tehetségben nem marad el a korábbi költemények mögött. A száműzetésben írt versek témája szinte mindig ugyanaz: Augustus haragjának megnyihítése és ön maga bűnének mentegetése. Hosszan felsorol pl. korábbi költőket, akiknek a szerelmi-erotikus téma nem okozott semmilyen bántódást. Az Epistulae 4. könyvét jórészt már Augustus halála után írta, megénekelte Augustus apoteosisát. Ezt követően reményét Germanicusba vetette. Hiába.

VI. Búcsú egy istentől – kitekintés

A Forumon az utód, Tiberius mondta a gyászbeszédet. A hamvakat a Mausoleumban helyezték el. Templomot építettek divus Augustus tiszteletére, de nemcsak Rómában, hanem a birodalom sok városában is. A provinciálisoknak a császár az emberiség megmentője volt, mert békét teremtett szárazon és vízen, a városok törvényes rendben és jólétben virágoztak. A császári adminisztrációt felszabadítottakra és lovagokra alapozva tette hatékonyá. Ragyogóan értett ahhoz, hogy az arisztokráciát, a római népet, a katonaságot és a provinciálisokat megnyerje politikájának. Paradox módon császár is volt és ugyanakkor a köztársasági hagyomány szerinti magistratus is.

A gyászmenetben felvonultatták a princeps ábrázolásait, a Iuliosok és a *summi viri* szobrait. A ravatal a Divus Iulius templom előtti szónoki emelvényen állt. Palatinusi házát szentélyé alakították. A pénzérméken a napisten sugárkoszorújával ábrázolták. Valamennyi római császár számára mintává vált. A Szent Római Birodalom császárat is Augustusnak nevezték. Utoljára Mussolini tüntette fel magát új Augutusként.

A kötetet gazdag bibliográfia zárja, mely tematikus rendben, mindhárom tudományterületre külön-külön, tartalmazza a legfrissebb szakirodalmat.

Ralf von den Hoff, Wilfried Stroh, Martin Zimmermann: Divus Augustus. Der erste römische Kaiser und seine Welt. (Az isteni Augustus. Az első római császár és világa). C. H. Beck, München 2014. 340 o.

Gesztelyi Tamás

KÖZÉPKOR

Fra Dolcino, a „szabadító” eretnek

Legnagyobb kortársa, Dante még életében az *Isteni Színjáték*ban „üzent” neki, a liberalizmus klasszikusa, John Stuart Mill *A szabadságról* című értekezésében a reformáció előfutárai közé sorolta mint „az üldöztetés által évszázadokig elnyomott igazság” hirdetőjét, Umberto Eco történelmi-bűnügyi-filozófiai regényében, *A rózsza* nevében idézte fel alakját: Fra Dolcino emléke századokon át eleven maradt. Kultuszát ma is ápolja egy magát „neodolciniánusnak” nevező kis csoportosulás, avagy szekta, melynek vezéregyénisége Gustavo Buratti költő, író, politikus volt, szerzői nevén *Tavo Burat* (1932–2009). Az ő Fra Dolcino-ról szóló tanulmányait, írásait gyűjtötték-rendezték kötetbe és adták közre hívei, barátai, eszmetársai (nevüket fel sem tüntetve) *Fra Dolcino és Margherita egalitárius messianizmus és hegyvidéki ellenállás között* (*Fra Dolcino e Margherita tra messianesimo egualitario e resistenza montanara*) címmel.

A könyv „dolciniánus” jellege nemcsak témájában, de szellemiségében is megmutatkozik: ez az egyik legfőbb jellegzetessége, vonzereje és vitatható vonása egyszersmind. Tavo Burat olyan szenvedélyesen lelkesedik a több mint hétszáz esztendeje kivégzett mártír és eszményi öröksége iránt, hogy érzelmi lobogásának hatása alól nem egykönnyen vonhatja ki magát az olvasó. Ám e lírai hevület olykor bajosan fér meg a történeti ténszerűséggel, a racionális tudományossággal. Miről van szó? Burat feltételez – vagy inkább költői látomásban élénk idéz-igéz – egy úgynevezett „alpesi libertárius civilizációt” (11. o.), időtlen „hegyvidéki”, örök „falusi-alpesi közösséget” (111. o.), amelyben az őskereszténység „primitív kommunizmusa” (14. o.), a joachimista millenarizmus, a ferences spiritualizmus (16–21. o.), „keresztény anarchizmus” (31. o.), „valesiai gerillaharc” (43. o.), kathar eretnekség („gazzari”, 74. o.), a szabad szerelem követelése (80. o.), a nők megbecsülése és tisztelete (80–81. o.) olyan sajátos összhangot és folyamatosságot teremtett, hogy az kisugárzott az európai parasztfelkelésekre Wycliff-től a „hutteritákig” (87–96. o.), a keresztényszocializmustól az antifasiszta ellenállásig (97–105. o.), sőt napjaink politikai csatározásaiig, ökológiai protest-mozgalmaiig („No-TAV”, 123–127. o.). Grandiózus elképzelés, de inkább megnyerő, mint meggyőző. Bizonyítására aligha

elengő idézni a szélsőjobboldali filozófus Julius Evola támadásait a kereszténység „egyenlőség- és testvériség-eszméje” ellen (93. o.), továbbá azt a tényt, hogy a Fra Dolcinónak „vértanúsága hatodik centenáriumnán”, 1907-ben Monte Massaróban emelt emlékművet Mussolini fasiszta diktatúrája alatt, „a katolikus egyház és a fasiszta rezsim jegyessége” idején, a lateráni egyezmény előestéjén, 1927-ben robbanták le (100–105. o.).

Tavo Burat ennek a népi-ellenálló tradíciónak a jelképét, hősét, vértanúját és védőszentjét tiszteli Fra Dolcinóban, újraértelmezve, mitizálva, kanonizálva és aktualizálva a messzi múlt homályába burkolt alakját. Eme törekvés hívta életre 1974-ben a Dolcino-Kutatások Centrumát (Centro Studi Dolciniani) és folyóiratát, a *Dolciniánus Szemlét* (*Rivista Dolciniana*), melyeknek támogatói között ott találjuk az 1997-ben irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett Dario Fót és feleségét-művésztársát, Franca Ramét is. Aki kicsit is ismeri Dario Fo főművét, a *Mistero buffót*, csöppet sem csodálkozik „neodolciniánus” kiállásukon.

S azon sem, hogy feminista elkötelezettségük jegyében a „neodolciniánusok” a női nem szabadságküzdelmének tragikus és dicső szimbólumaként és patrónajaként látják Dolcino mellett egyenrangú mártírtársaként asszonyát, Margherita da Trentót (69. o.), „a szép Margheritát” (72. o.), akit V. Kelemen pápa „keresztesei” (61. o.), foglyul ejtvén, Vercelliben 1307. június 10-én párja szeme láttára elevenen megégettek (65. o.). Ezt a szinte felfoghatatlanul gonosz és gyalázatos embertelenséget, akárcsak rögtön utána Dolcino iszonytató kivégzését (izzó harapófogókkal szaggatták szét eleven húsát, letépett testrészeit – köztük nemi szervét – tűzbe vetve, uo.) a fentiek fényében alighanem a „szabad szerelmesekre” szabott célzatos-tanulságos halálnemnek, hasonló „vétkektől” elrettentő büntetésnek szánták az egyházfői akarat végrehajtói.

Tavo Burat „kultuskönyvének” szemlélete a magyar olvasó számára érdekes egybevetést kínál a tavalyi, igencsak felemásra és haloványra sikeredett „Dózsa-év” hozadékaival. Mint ámulva tapasztalhattuk, nálunk egyes centenáriumi cikkírók azt vélelmezték, hogy a parasztvezér kínhalála nem is volt olyan szörnyű, sőt „szinte kegyelemnek számított”, hogy „legyőzője” és kivégeztetője, Szapolyai János nem volt „kegyetlen ember”, hogy „a parasztháború után nem volt olyan jelentős a megtorlás mint azt a közvélekedés tartja”, hogy a jobbágyokat röghöz kötő Werbőczynek volt igaza, s hogy az egész parasztháború nem is volt olyan jelentős történelmi esemény... Mintha másképp járnának az órák, másképp mutatnák az időt, a múlt és múló időt, az Alpokon innen és túl...

Tavo Burat: *Fra Dolcino e Margherita tra messianesimo egualitario e resistenza montanara* (*Fra Dolcino és Margherita egalitárius messianizmus és hegyvidéki ellenállás között*). Edizioni Tabor, Valle di Susa (Torino), 2013, 127 o.

Madarász Imre

KORA ÚJKOR

A Wittenbergi Egyetem (1486–1547)*

Martin Luther 1517. október 31-én a wittenbergi templom kapujára szegez-
te 95 tételből álló reformjavaslatát. Ma már a reformáció napjaként tartjuk
számon a dátumot, Wittenberg városa pedig egybeforrnt Luther életművé-
vel. A reformáció okairól, szakaszairól, vívmányairól, körülményeiről és
következményeiről külön-külön könyvtárnyi szakirodalom áll az olvasók
rendelkezésére. Azonban a temérdek eredményt követően még mindig van
feldolgozatlan terület, legalábbis ezt bizonyítja jelen kötet, amely első kiad-
ványa a 2009-ben, a Stiftung LEUCOREA kezdeményezésére alakult kuta-
tócsoport munkájának.

A program mögött nemcsak az 1994-ben létrejött Stiftung LEUCOREA
áll, hanem a társintézmények között van természetesen a Martin-Luther
Universität-Halle-Wittenberg, az Universität Leipzig, valamint a Techni-
schen Universität Berlin. Már az együttműködő intézmények felsorolásából
látható, hogy nem egyetlen tudományterület szempontrendszere érvényesül
a kutatásban, ahogyan az 1486 és 1547 közötti időszak sem megszokott
időintervallum a Wittenberghez kötődő vizsgálatok esetében.

A bevezetésben *Heiner Lück* ki is tér ezekre a kérdésekre. Ahogy írja,
valóban rengeteg kutató foglalkozott Wittenberggel, ennek ellenére mégis
hiányoznak például a források modern kiadásai, a város történetének mód-
szeres vizsgálata, sőt a wittenbergi egyetemre vonatkozó történeti kutató-
sokat sem találja naprakésznek. Ezt a kijelentését arra alapozza, hogy az
átfogó megközelítések lassan egy évszázada születtek Walter Friedensburg
tollából, és csak az utóbbi évtized hozott változást ezen a téren. Indokoltnak
látszott egy nagyobb formátumú kutatás indítása, amely számos tudomány-
terület összefogásával határozta meg céljait. A Lück által felsorolt tuda-
mányágak között található az olvasó az egyetemtörténetet, a művészettör-
ténetet, az építészetet, az egyháztörténetet, a jog-és alkotmánytörténetet, a

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Pro-
gram – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és
működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai
Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

régészetet és a helytörténetet. A szerző a bevezetés másik két egységében egyrészt a wittenbergi egyetem- és várostörténet fontosabb eseményeit tárgyalja, másrészt tíz „vezérkérdést” (*Leitfragen*) fogalmaz meg. Nem titkolja, hogy a kötet összeállításánál számítottak arra, hogy az eltérő nézőpontokat és forráskezelést nem tudják egységesíteni, sőt kerülökhöz, elágazásokhoz vezet.

A kötetben összesen tizenkilenc szöveg olvasható, amelyek többé-kevésbé tematikus blokkokba rendeződnek. Nem mindegyik teljes tanulmány, ugyanis rövidebb áttekintések is helyet kaptak, amelyek egy-egy kutatási irányt mutatnak be. A szerzők az 1486 és 1547 közötti időszakot vizsgálták: ez a két évszám jelöli ki a hagyományosan Wittenberg fénykorának tartott évtizedeket. Bölcs Frigyes szász választófejedelem 1486-ban nyerte el ezt a rangot, ekkor kezdett neki a választófejedelemség székhelyének, Wittenbergnek a módszeres felépítéséhez. A záró évszám pedig a schmalkaldeni háborúban János Frigyes által végrehajtott wittenbergi kapituláció dátuma, amellyel Wittenberg elvesztette székhelyi rangját, helyét Drezda vette át.

A kutatás célja a fejedelmi székhely kiépülésének és virágzásának tanulmányozása, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy milyen összefüggések lehetnek a város, az egyetem és az egyház között.

Az első három írás a városról általánosságban értekezik: *Heinz Schilling* a város kialakulását vizsgálja, attól az időponttól, hogy Bölcs Frigyes megkezdte a fejedelmi székváros kiépítését a XV. század végén. Arra a kérdésre keresi a választ a szerző, hogy milyen mértékben hatott Wittenberg várossá formálódása és Luther teológiája. Schilling kitér arra is, hogy a schmalkaldeni szövetség szétesése milyen hatást gyakorolt Wittenbergre. 1547-re az egyetem már a város szerves részévé vált, az 1570-es években pedig újjáépítik a Rathaupt, ami azt jelzi, hogy nem volt végleges katasztrófa a vereség. A tanulmány zárásában Schilling felhívja a figyelmet a Róma, Genf és Wittenberg jelentősége közötti párhuzamokra, és az ebben rejlő kutatási potenciálra.

Enno Büinz a városkép és az egyházi épületek elhelyezésének összefüggéseit vázolja, rövid, inkább bevezető jellegű írásában. A kutatás várostörténeti jellegű célkitűzéseit ismerteti röviden, ennek során rámutat arra, hogy igen szerencsés forráskörülményeknek köszönhetően (csak az 1520-as években 600 nyomtatvány jelent meg) akár a XV. század közepéig is tudják adatolni a város alakulását. Ezért az a szándékuk, hogy egy adattárat készítsenek a város épületeiről. Büinz azt a szempontot is felveti, hogy Wittenberg városa maga is interpretálható egy Luther-emlékműként. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik *Elgin von Gaisberg* tanulmánya, amely a várost

magát értelmezi forrásként. Számba veszi a vizuális médiumok által kínált lehetőségeket, vagyis a térképek, látképek, alaprajzok és egyéb ábrázolások jellegzetességeit. Általánosságban fogalmazza meg, hogy az időben előrehaladva egyre részletesebbek, és pontosabbak a megjelenítések Wittenbergről. Ezeknek a forrásoknak a részletes elemzése hosszú távon arra szolgálhat, hogy pontosan azonosíthassák az egyes épületek rendeltetését, így többek között arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy hol laktak az egyetemi professzorok.

Antje J. Goring írása átvezet a város és az egyház kapcsolatának vizsgálatához. A szerző áttekinti a téma kutatásának helyzetét, emellett ismerteti a főbb forrástípusokat, valamint hasonlóan a kötet korábbi írásaihoz, hangsúlyozza a kiadott források felülvizsgálatának szükségességét. A továbbiakban Goring ismerteti a wittenbergi egyházi tér főbb összetevőit és szereplőit. A különböző tényezők középpontjában a városi templom állt, ehhez képest értelmezi az elemzés a bemutatott elemeket. A szerző kiemeli, hogy ez mindössze első lépés egy alapos kutatásban, amely az 1502 utáni változások előzményeit kutatja.

Katja Pürschel a művészettörténeti vizsgálatokat lépteti be, mégpedig az axieni Dorfkirche (egykor Wittenberghez tartozó település) példáján keresztül. A templom a késő román stílus egyik ékessége, 1200 körül építették. A kutatáshoz nem csupán a ma is hozzáférhető emlékeket használja fel, hanem a fennmaradt leírásokat, amelyek eredetije már nem létezik. Az axieni templom részletes elemzése során a szerző azt a megállapítást fogalmazza meg, hogy számos késő középkori kincs és templom maradt a reformáció idején Wittenbergben, és ezek az esetek többségében mentesek a reformáció hatásától.

Fejedelmi székhelyként Wittenberg minden szempontból központtá vált, ezt a folyamatot *Leonhard Helten*, *Anke Neugebauer* valamint *Thomas Lang* egy-egy írása ábrázolja. *Helten* a középkori hagyomány és a lutheri újítások kérdésére összpontosít építészeti szempontból. Konklúziójában Bölcs Frigyes döntése katalizátorként jelenik meg, amennyiben fejedelmi székhely volta miatt kapott egyetemet Wittenberg 1502-ben, és emiatt jött Luther a városba, amely aztán a reformációhoz vezetett.

Ahogy *Helten* a fejedelmi reprezentáció egyik folyományaként látja a XVI. századi változásokat, a másik két írás ezt a megjelenítést vizsgálja alaposabban a fejedelmi épületegyüttesre vonatkozóan. *Anke Neugebauer* *Franziskus Oldenhorst* 1565-ös ábrázolását használja fel apropónak ahhoz, hogy az ott szereplő épületek jelentőségét elemezze. Bölcs Frigyes 1487-ben indította el a fejedelmi kastély nagyobb arányú átalakítását, ezek

a munkálatok több évtizedig elhúzódtak, a XVI. század elején fejezték be a Schlosskirche építését, 1515-ben indultak meg az utolsó változtatások: háromszárnyas Vorschloss épült a keleti oldalon. Az újonnan befejezett épületeket a kor legkiválóbb művészei látták el alkotásaikkal, többek között id. Lucas Cranach, Albrecht Dürer, Hans Burgkmaier, Conrad Meit dolgozott a fejedelmi kastélyon. A wittenbergi kastély Frigyes mecenatúrája, valamint a reformáció eseményei miatt is a kutatások egyik fontos témája. A kérdések az épület eredeti állapotára, valamint annak történetére vonatkoznak. Ezekre az eredményekre alapozva indultak meg az építészeti, berendezésre, valamint a használatra összpontosító vizsgálatok. A tanulmány második felében Claus Heffner pályáját elemzi részleteiben a szerző, akiről kevés adattal rendelkezünk. Mesterségét tekintve kő-, képfaragó és szobrász, aki legalább 24 évig a kastélyon dolgozott, 35 éven keresztül pedig a városi tanács tagja volt. Neugebauer felhívja rá a figyelmet, hogy alkalmas példa arra, hogy bemutassa a fejedelmi székhely, az egyetem és a város összekapcsolódását Bölcs Frigyes uralkodása alatt.

Thomas Lang Neugebauer kérdésfeltevését füzi tovább, azonban már nem a kastély építésén fáradozó mesteremberekre, hanem a fejedelmi székhely 1486 és 1510 közötti létmódját vizsgálja, mégpedig az egyetem, a fejedelmi udvar és a földművesek együttélésén keresztül.

A kötet írásai Thomas Lang tanulmánya után nézőpontot váltanak, és a városi terek kerülnek az elemzések középpontjába. Ezt az is jelzi, hogy *Heiner Lück* újabb áttekintéssel szerepel a kötetben, amely már nem általánosságban Wittenbergre vonatkozóan igazít el, hanem a város- és egyetemtörténeti kutatások kiindulópontját és feladatait tárgyalja. Felhívja arra is a figyelmet, hogy az akadémiai tér kereteibe nemcsak az egyetemet sorolhatjuk, hanem a professzorok házait, a nyomdákat és minden egyetemi funkcióval rendelkező helyet.

Wittenberg XVI. századi virágzásának egyik fő letéteményese nyilvánvalóan az 1502-ben alapított Leucorea volt. *Ulrike Ludwig* az egyetemi épületek történetével foglalkozik, az alapítástól egészen 1547-ig. Metodológiai bevezetője után egyes épületeket levéltári forrásokra alapozva tárgyal. Esetbemutatásra a jogászok kollégiumát válsztotta, amelynek használatát a levéltári források segítségével tekinti át, szándékai szerint ezt a módszert a többi épületre is kiterjeszti a későbbi kutatások során. *Insa Christiane Hennen* írása konkrétan azt a kérdést teszi fel, hogy ki hol lakhatott, valamint hogyan hatott a bevándorlás a városra. A nyilvántartásokat veszi alapul, ennek révén azonosítja az újonnan épült házak tulajdonosait, és ezek segítenek abban is, hogy megállapítsa egyes városnegyedek végleges álla-

potának kialakulását. A lakóházak tulajdonosai abból a szempontból válhatnak érdekessé, hogy milyen reprezentációs szerepet tölthettek be a lakhelyek az egyetemi pályán.

Az egyetemtörténeti blokkot követően *Hans-Georg Stephan* írása a régészet, a mindennapi élet és a várostörténeti kutatások összefüggéseit boncolgatja, egyszersmind bevezeti az építészeti szempontokat alkalmazó írásokat. Tanulmányában azokat a mindennapi élethez szükséges használati tárgyakat ismerteti, amelyeket eddig feltártak a wittenbergi ásatásokon. Ettől a szemponttól elmozdul *Ralf Kluttig-Altman*, aki a kerámiák interdiszciplináris vonatkozásait tárja az olvasó elé, míg *Dorothee Sack* már konkrétan az épületekhez kötődő vizsgálatokat veszi sorra, utóbbi tanulmány a XVI. századi városkép restaurálásának lehetőségeit is számba veszi.

A kötet utolsó négy írása egy-egy épületrészhez kapcsolódó esettanulmány: a pince, a lakóház és a kereskedőház mellett a wittenbergi tetőszerkezetek sem maradnak ki. A pincék elhelyezkedésének vizsgálata, valamint részletesebb feltárásuk a városszerkezet alaposabb ismeretéhez járulnak hozzá, erre ismerhetünk meg reprezentatív példákat *Brauchle* és *Fraser* írásából. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a wittenbergi pincék régebbiek, mint az első fennmaradt várostérképek, így igen alkalmasak arra, hogy a kialakításuk tanulmányozása során az építkezésekre vonatkozóan fogalmazhassanak meg állításokat. A Markt 3. szám alatti lakóház történetéhez és kialakításához négy szerző szól hozzá. *Diana Berger-Schmidt*, *Insa Christiane Hennen*, *Thomas Schmidt* és *Isabelle Frase* a restaurálás problematikáját a levéltári forrásokkal kapcsolják össze, ezekkel együtt hoznak bizonyítékokat arra, hogyan változtak az épületek az alatt az időszak alatt, amikor a város fejedelmi székhely volt. *Franz Jäger* ugyanezen ház feliratait értelmezi az utolsó előtti írásban. A feliratok irodalmi előképei ugyanúgy előkerülnek, ahogyan a hasonló példák a korszakból, valamint a feliratok rendeltetése. Utóbbi a protestáns erkölcs nyilvánossá tételét mutatja meg, mivel a mindenki számára látható falakon sok etikai vonatkozású szöveg olvasható. *Holger Niewisch* tanulmánya a wittenbergi házak tetőszerkezetének kutatásával foglalkozik. Ez az izgalmas lehetőség egyben a legkevesebb forrással is rendelkezik. Noha a dendrokronológia segítségével rengeteg adathoz juthatnak hozzá a kutatók (például az ácsmesterségre vonatkozóan), a tetőszerkezet az egyik legkönnyebben sérülő eleme volt az épületeknek. Számos épület már nem áll, a tetőt pedig akár többször is átépítették a századok folyamán. Niewisch azzal a konklúzióval zárja a tanulmányt, hogy a tetők vizsgálata tükrözi a hatalmi struktúra változását a schmalkaldeni vereséget követően.

A kiadvány alapos bibliográfiával egészül ki, amely a Wittenbergről szóló szakirodalmat listázza. A névmutató igen praktikusnak bizonyul az olvasás során, a kötet mellékleteként pedig várostérképeket vehetünk a kezünkbe: az 1642-ben és 1723-ban készített térképek reprodukcióján túl, a kettőt összehasonlító 2009-es várostérkép kiegészül a fejedelmi kastély alaprajzával, és a XVI. századi városkép modern rekonstrukciós alaprajzával.

A kötetet úgy építették fel a szerkesztők, hogy Wittenberg városát egyre apróbb részletekben ismerhesse meg az olvasó. Az interdiszciplináris megközelítés a kötet egészében teljesebb ki, az eltérő szempontok nem teljes képet hoznak létre, viszont érzékeltetik a kutatás első lépéseinek sikerét. A különböző tudományterületek érvényesítése együtt járt azzal a megoldással, hogy nem egyetlen historiográfiai áttekintést olvashatunk, hanem minden egyes szemponthoz elkészítik a szerzők ezeket a rövid összefoglalásokat. A tanulmányok másik jellegzetessége, hogy számos esetben részleges eredmények bemutatását vállalják, a későbbiekben számolnak jelentősebb hozadékokkal.

Jelen válogatás izgalmas kaleidoszkópot tár az olvasó elé, amikor felvilágitja azokat az újabb adatokat és szempontokat, amelyek eredményessége ebben a kötetben még nem jelenik meg teljes terjedelmében. A *Das ernestinische Wittenberg* projekt lehetőségeit bemutató első kötet gazdag ízelítőt nyújt az egyik legfontosabb XVI. századi kulturális központ életéből, és a folytatás sem késlekedik: a 2. kötetet már két részben adják közre a szerkesztők, a *Stadt und Bewohner* alcím egy szöveges és egy képes részt rejt magában.

Das ernestinische Wittenberg: Universität und Stadt (1486–1547) (A Wittenbergi Egyetem [1486–1547]), Wittenberger Forschungen Band 1, szerk., Heiner LÜCK, Enno BÜNZ, Leonhard HELTEN, Dorotheé SACK, Hans – Georg STEPHEN, Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2011. 276 o.

Móré Tünde

Barlanglakók szerződései

Ha az olvasó kezébe veszi az ismertető kötetet, egy több szempontból különleges munkát tart a kezében. Ritkán esik meg, hogy egy szakmunka szerzője egyúttal a leszármazottja is azoknak, akiknek az életét, társadalmi helyzetét és egyéb körülményeit tudományos alaposással és módszerekkel feltárja, majd bemutatja. Más szempontból sem átlagos e munka. A kötetet a Máltai Egyetem (University of Malta) oktatója *Horatio C. R. Vella* jegyzi, de a címlapon mégsem az ő nevét olvasni. Joseph Borg, aki máltai családok genealógiáját kutatta, levéltári vizsgálódásai során rábukkant olyan, latin nyelven írt házassági szerződésekre, amelyek a XVI–XVIII. századból származnak. A kötet ezekből ad közre 18 darabot, amelyeket kéziratos formájukból átírva, angol fordítással és beható elemzésekkel ellátva közöl Horatio Vella.

A dokumentumok és a könyv érdekességét az adja, hogy egy olyan közösség életébe enged bepillantást, amely nemcsak a világtól, hanem bizonyos értelemben még Málta szigetének társadalmától is többé-kevésbé elzártan élt. A Ghar il-Kbir barlangban élő, nagyjából 100–110 főből álló közösség társadalmi élete tárul fel a szerződésekből. A barlangok felhasználása lakás vagy más célokra nem ismeretlen jelenség a Mediterráneumban. Sajtóhírekből ismeretes, hogy nemrég a közép-törökországi Nevsehirben bukkantak egy egész földalatti városra. Az előzetes becslések szerint a mintegy 5000 éves település járatainak hossza meghaladja a 7 kilométert. Az alagutak egy része olyan méretű, hogy azon szekerek is áthaladhattak. A földalatti üregek, barlangok kihasználása, átalakítása emberi célokra Máltán sem ismeretlen. Elég itt a világörökség részét képező Hal Saflieni-i hipogeamra gondolni, amely föld alá vájt három szintjével több kamrát és termet foglalt magába. Ezek temetkezési, áldozatbemutatói helyként és szentélyként szolgálhattak.

A máltai Ghar il-Kbir közössége egészen a XIX. századig használta a természet nyújtotta otthonát; a brit adminisztráció csak ekkor kezdi el felszámolni a barlangokban lakást. Ghar il-Kbir lakóiról az egyik korai, s rész-

letes beszámolót a jezsuita Athanasius Kircher közli 1637-ből. A jezsuita utazó a johannita rend nagymesterének kíséretében tett látogatást a környéken, s felkereste a nagy barlangot is. Leírja, hogy a barlangban minden egyes családnak elkülönített lakóhelye volt, ahol élelmüket (kenyér, sajt) is tárolták. Húst a beszámoló szerint nem nagyon fogyasztottak. Az állatok számára, amelyeket eladásra szántak vagy tejükért, tojásukért tartottak, istállók vagy karámok (*stabula*) álltak rendelkezésre. A barlangokban ötletes kéményrendszerrel ellátott kemencék is voltak. A barlanglakók a nagymester utasítására megvendégelték Kirchert.

A házassági dokumentumok azt mutatják, hogy a 36 házasuló fél több mint fele magából a közösségből került ki, a többi személy a környező településekről származott. A dokumentumokat összesen 9 jegyző állította ki, némelyiket magának a közösségnek a lakóhelyén (*in dicto antro magno*), de zömmel a környékbeli falvak valamelyikében. A szerződésekben szereplő vagyontárgyak többségét a telkek teszik ki, amelyek leírása, pontosabban meghatározása egy, a római időktől kezdve adathalható gyakorlatot követ. A telkek elhelyezkedését, sőt voltaképpen kiterjedését is úgy adják meg ezekben a dokumentumokban, hogy felsorolják a határos szomszédokat, esetleg a közutakat. A leírás általában a K–D–Ny–É irányt követi. A telkeken kívül haszonállatok, ruhák, háztartási eszközök, vetőmag szerepel még gyakran. A listák az idő előrehaladtával egyre bővültek. A kötet összeállítója nem ad magyarázatot erre a jelenségre, de gondolhatunk akár a javuló életkörülményekre, a közösség tagjainak anyagi gyarapodására, akár arra, hogy a dokumentáció vált egyre részletesebbé.

A szerződések kitérnek a házasságkötés mikéntjére és a házasság megszűnésének esetére is. Előbbit a tridenti zsinat által hozott szabályoknak megfelelően várták el, míg utóbbi esetében az általános szabály az volt, hogy a keletkezett hasznokat és károkat a felek között egyforma mértékben osztják meg.

1600. május 25-én kötött egymással szerződést egyrészlől a Zebbug faluból származó Magdalena Bonello, helyesebben a távollétében anyja, Joanna, másrészlől pedig Dominicus Camilleri, aki a barlangi közösséghez tartozott. A menyasszony anyja és fivérei eskü alatt a következő javakat ígérték: mindenekelőtt egy telket annak minden jogával és tartozékával, továbbá ruha- és textilnemüket, mint például egy piros selyemből készült női kabátot, egy fekete női ruhát, több asztalterítőt, szőnyeget stb. Mindezek a vőlegény birtoka és rendelkezése alá kerültek, aki ígéretet tett arra, hogy megőrzi és gondosan kezeli őket. A szerződés rögzítette a vagyoni viszonyok rendezését arra az esetre, ha a vőlegény vagy a menyasszony meghal-

na, továbbá gyerekek születésének esetére is. Végző soron, örökös hiányában, a hozomány javai a menyasszony anyjára szállnak vissza. A házasság esetleges felbomlásakor a hozományba adott vagyontárgyakat vissza kellett származtatni a menyasszonynak. A szerződést a felek esküvel biztosították.

A meglehetősen körülményes latin nyelven írt dokumentumok angol fordítását nem tisztünk itt megítélni, csupán egyetlen apró észrevételt tennénk. A fordításból minden alkalommal hiányzik az *in solidum* kifejezés angol megfelelője. Az egyetemlegességet kifejező szavaknak pedig van jogi jelentősége. A fenti szerződésben a Bonello fivérek egyetemlegesen vállalnak kötelezettséget a hozomány tárgyát képező telek átadására. Amennyiben ez nem történt volna meg Camilleri az egyetemlegesség szabályai szerint bármelyiküktől követelhetette volna a teljesítést, legcélszerűbben nyilvánvalóan attól, aki a legvagyonosabb közülük.

A kötetet a helyszíni mai állapotáról készített képek színesítik, továbbá a kéziratokról készült fotók illusztrálják.

Joseph Borg – Horatio Caesar Roger Vella: *Documents on Ghar il-Kbir, Malta. 1588–1733.* (Dokumentumok a máltai Nagy Barlangból, 1588–1733.) Union Print, Malta, 2013, 248 o.

Takács Levente

Békeérmek – hatalmi viszonyok a korai Amerikában

A *Robert Pickering* szerkesztette kötet alcímében a „korai Amerika” nem a prekolumbiánus civilizációkra utal, hanem a gyarmatosítás korára és az Egyesült Államok történetének első periódusára, a kötet pedig az oklahomai Gilcrease Múzeum éremgyűjteményének egy egészen speciális ágát dolgozza fel: a bennszülöttekkel folytatott tárgyalások során-után adományozott érméjét. Az ilyen érmekről azt gondolhatnánk, hogy csak gyűjtők és szakemberek egészen szűk körét érdekelhetik, de mint a kötet alcíme is mutatja, itt sokkal többről van szó: a hatalmi viszonyok alakulásáról, a bennszülöttek különböző trükkökkel történő kisémmizéséről, vagy éppen a fehérek által jó szándékkal adományozott kitüntetések történetéről, az ezekhez kapcsolódó történelmi eseményekről. A mívés kis fémadarabok mindegyikének megvan a maga sorsa, és mindegyik érdekes történetet mesél az utókornak.

A múzeum alapítója, Thomas Gilcrease (1890–1962) olajból szerezte vagyonát. Tehetős emberként hasonlóan vagyonosok társaságában forogva azt látta, hogy akik Amerikában elég gazdagok, főleg európai műalkotásokkal veszik körül magukat. Gilcrease úgy gondolta, hogy Amerikában is vannak olyan értékes művészek, mint Európában, és az amerikai folklór is megérdemli a tudományos igényű tanulmányozást és feldolgozást. Amerikai festők és szobrászok műveit gyűjtötte, aztán a bennszülöttek művészeti alkotásait, faragványokat, szötteket, totemoszlopokat, egyszóval mindent, ami a fiatal ország kulturális örökségéhez tartozik. A Tulsában, Thomas Gilcrease egykori háza mellett álló múzeum ma az egyik legrangosabb olyan létesítmény Észak-Amerikában, amely a kontinens szépművészeti és népművészeti örökségével foglalkozik.

Az előszóból, nyolc fejezetből valamint függelékekből álló, színes és fekete-fehér képekkel gazdagon illusztrált kötet egyes részeit a téma elismert szakértői írták, az előszót és az első fejezetet maga a szerkesztő, Pickering. Ez a fejezet az, amelyben a szerző leírja, milyen fontos, egyben regényesen izgalmas történészi feladat az érmék mögött rejlő történetek feltárása, leírása, kezdve annak eldöntésével, hogy eredeti, hivatalos, és milyen fontosságú

éremről van szó, hiszen ezek azok, amelyek fontos események tanúi. Pic kering szerint ezek az érmék a XIX. század végére éppen olyan bonyolult rendszert képeztek, mint a nemzetközi tárgyalások dokumentumai európai országok között.

Ezokról az érmékről múzeumi kurátorok, történészek és más szakemberek a nagyközönség számára gyakorta csak szűkszavúan, vonakodva adnak bármilyen szakvéleményt, attól tartva, hogy a véleményüket aztán valakik arra használják, hogy árakat alakítsanak ki vagy befolyásoljanak árveréseken és a nemzetközi műtárgy piacon. Ezért is van az, hogy nagyon sok dolog vár még feltárássra a múzeumok raktáraiban őrzött békeérmékkel kapcsolatban. A további kutatás azonban elengedhetetlen, hiszen az indián népek nemzetközi kapcsolatainak ezek a legfontosabb „dokumentumai”.

Dokumentumnak nevezni ezeket az érméket ebben az összefüggésben nagyon is helyénvaló, hiszen az indiánok számára egy érem, mint kézzelfogható szimbólum sokkal többet jelentett, mint a fehér ember papirosai, amelyek a természeti népek számára többnyire érthetetlen dolgok voltak. Az észak-amerikai indiánok régóta hordtak a nyakukban éremszerű díszítéseket, amelyek vagy kagylóból, vagy kis korong alakúra kidolgozott cserépből készültek. Az érem formája tehát, akár kerek, akár ovális, nagyon is ismerős volt számukra. Ám a fehér ember érmei olyan anyagból – fémötvezetekből – készültek, amely tartósabb és csillogóbb volt, mint bármilyen olyan anyag, amit az észak-amerikai indiánok korábban ismertek. Ez fokozta ezeknek az érméknek az értékét a szemükben.

Az indián népek „nemzetközi kapcsolatait” említeni nem túlzás, hiszen a könyv nem szűkíti le Amerika történetét az angolszász gyarmatosítás utáni időszakra. A franciák által az ő gyarmataikon élő indiánoknak Amerikában adott medáliák mellett ott vannak azok is, amelyeket az Európába látogató indián főnökök kaptak a francia és a brit kormányoktól. Hangsúlyos részt kap a könyvben a spanyol gyarmati korban lezajlott kitüntetés-adományozás rendszere.

A könyv számos érem-adományozási ceremóniát ír le. Egy példa ezekre: „A beszéd végén Öexcellenciája felemelkedett a székéből, hogy mindegyik főnöknek a nyakába akasszon egy érmét, amely sötétvörös selyemszalagon függött. Először megcsókolhatta velük a királyi kegy eme jelképét, azután csupasz kardjával megérintette mindegyiküknek a mellkasát és mindkét vállát, majd a kereszt jelét rajzolta a fejük fölé a levegőbe. Végül mindegyik főnököt megölelte, és kezét fogott velük. A főnökökön látszott, hogy mennyire fontos és értékes számukra a ceremónia, amelyhez hasonló még nem éltek át.” (22.)

A ceremónia, amelyet az indiánok olyan megtisztelőnek tartottak, voltaképpen az európai lovaggá ütési szertartásnak és a keresztlőnek a gyarmatokra áthozott, sajátos egyvelege volt, részben azzal a céllal, hogy a törzseknél esetlegesen tapasztalható ellenséges szándékokat leszerelje, részben hogy a törzsek idegenkedését, sőt ellenséges érzéseit felkeltse minden más európai gyarmatosító nemzettel szemben. Az, hogy az érmeeknek a fehérek is jelentőséget tulajdonítottak, illetve pontosan ismerték az indiánoknak az érmeikkel kapcsolatos érzéseit, jelzi, hogy amikor pl. a spanyolok érmet adományoztak egy-egy indián főnöknek, akkor a másoktól, pl. a franciáktól kapott érmet elvették cserébe a kitüntetettől. Békeérmeiket nem csak a fehérek és bennszülöttek közötti szerződések megpecsételéseként adományozták, hanem olyan alkalmakkor is, amikor a gyarmatosítóknak sikerült békét teremteni az egymással háborúzó indián nemzetek között. Észak-Amerikában a fehérek érkezése teljes egészében felborította a bennszülött társadalmak közötti etnikai erőviszonyokat. A ló használatba vétele a síkvidéki törzsek által a XVII. század végén ezeket a népeket előnyhöz juttatta a többiekhez képest, a fehérek által behurcolt betegségek, a háborúk pedig egész országársny területet néptelenítettek el. Így olyan feszültségek támadtak a bennszülöttek között, amelyek a korábbi, alkalmi háborúknál súlyosabb konfliktusokat idéztek elő. A gyarmati hatalmak egymás ellen is háborúztak, a franciák és az angolok küzdöttek Kanada birtoklásáért, és a helyismerettel bíró, a vadonban jól eligazodó indiánok szövetsége felbecsülhetetlen volt a hadviselő feleknek. Ilyen körülmények között számos szövetség kötött fehérek és indiánok, indiánok és indiánok között. A XIV. Lajos által kibocsátott *Honos et Virtu* érem különösen népszerű volt a kontinens északi részén, és esztétikai értékben, kidolgozottságban megelőzte az angol érmeiket, amelyeket II. György király adományozott a bennszülötteknek. Amikor az európai hatalmak érmei az indiánok között már népszerűek és elterjedtek voltak, előfordult, hogy egyes főnökök annyira vágytak rá, hogy nem válogattak az eszközökben, amikor szerezni akartak egyet. Egy francia utazó, akinek a neve nem maradt fenn, leírt egy esetet, amelynek során átutazott az omaha törzs egyik faluján. A főnök fogságba ejtette, hosszasan dicsérte saját főnöki érdemeit, amelyek közül a legfontosabbnak azt tartotta, hogy járatos a méregkeverésben. Ezentúl pocskondiázta a fehéreket, és az utazót csak azzal a feltétellel engedte szabadon, hogy kapott érte egy nagy francia érmet. Mint kiderült, korábban már eljátszotta ugyanezt más nemzetiségű kereskedőkkel is (36).

Az Észak-Amerikában kiosztott békeérmek legtöbbször természetesen az angoloktól és amerikaiaktól származik. Az elsőket II. György király bocsá-

totta ki, unokája, III. György személyesen is átadott kitüntetéseket a cseroki követeknek, akik Londonba érkeztek a több ezer áldozatot és számos település pusztulását okozó angol–cseroki háború lezárására. Az emlékezetes eseményen Sir Joshua Reynolds, a kiváló portréfestő, az angol Művészeti Akadémia alapítója megfestette a Londonba érkező indiánok arcképét.

Innentől kezdve a fehérek által a bennszülötteknek adományozott békeérmek és egyéb kitüntetések rendszeresen felbukkannak az indiánok híres festője, George Catlin által festett arcképeken, később a fényképeken is.

Amikor a gyarmati kor véget ért, és az Egyesült Államok önálló állam lett, az érmek motívumai is változtak. Az angol uralkodók képmásait felváltotta George Washington portréja, itt már maguk az indiánok is feltűnnek, amint kezet fognak Washingtonnal. Az érme másik oldalán az amerikai címer látható, közepén a sassal, ami természetesen az indiánok számára ismerős és könnyen értelmezhető jelkép. Ahhoz hogy két álló alak – az elnök és tárgyalópartnere – elférjenek és jól kivehetőek legyenek, ezeket a medálokat ovális alakúra készítették. Az 1798-at követő években több változatban is kiadtak ilyen érmeket, némelyiken az elnök és egy indián főnök kezet fog, némelyiken elszívják a *kalumetet*, azaz a békepipát.

A bennszülött amerikaiak sorsa nem tükrözte azt az idilli világot, amely az érmeken felbukkan. Ám a történet, amelyet ezek a medálok elmesélnek, érdekes és fontos a történettudomány számára, és érdekes a ma embere számára is, hiszen a kitüntetés mint erkölcsi jutalom, a mögötte álló teljesítmény és az adományozó politikai szándéka a ma őket ugyanúgy foglalkoztatja, mint a századokkal ezelőtt élőkkel tette.

Ezért lehet érdekes forrás a Gilcrease Múzeum könyve történészek és laikusok számára egyaránt.

Robert B. Pickering szerk.: *Peace Medals – Negotiating Power in Early America* (Békeérmek – hatalmi viszonyok a korai Amerikában). Gilcrease Museum, Tulsa, Oklahoma, 2012. 118 o.

Vraukó Tamás

JELENKOR

Az első világháború legújabb historiográfiája

Alan Kramer, a dublini Trinity College, Centre for War Studies történész-professzora két legfrissebb, a *Journal of Modern European History* lapjain közreadott tanulmányában az angol, a német, a francia és az olasz nyelvű, első világháborús történeti szakirodalom utóbbi tizennégy év során megjelent monográfiáit és tanulmányait tekinti át. Az ír történész maga is évek óta kutatja ezt a korszakot, és számos publikációval rendelkezik ebben a témában. Háborús erőszak, háborús bűnök és hadifoglyok történetével kapcsolatos feldolgozások köthetők nevéhez: *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War* Oxfordban 2007-ben, *German Atrocities 1914 A History of Denial* Londonban 2001-ben látott napvilágot. Továbbá számos tanulmányt készített az első világháború olasz hadifoglyairól, a nagy háború által okozott traumákról. Nem mellékes annak megemlítése, hogy társszerkesztője az első világháború online enciklopédiájának: *1914–1918 Online International Encyclopedia of World War I*. Mivel egy historiográfiai szemle elkészítése nem kis munka és energia, amit kevesen vállalnak fel, úgy gondolom, hogy ennek a két tanulmánynak az áttekintő bemutatása a kritikai elemzés mellőzése ellenére is hasznos lehet.

Az itt ismertetni kívánt két tanulmány elsősorban annak a kérdésnek a megválaszolására készült, milyen mértékben alkalmazzák az újabb történeti kutatások a nemzetközi megközelítést, vagyis a gyakran követelményként megfogalmazott transznacionális történetírás érvényre jut-e a történeti narratívákban. Az áttekintés a tematikus elvet követve tíz témát ölel fel. A nagy háborúhoz vezető okokkal, a nyugati fronton zajló csatákkal, a hátszországok mindennapjaival kezd, a további frontvonalakkal, a globális háború témájával, a háborús motivációk és a kitartás kérdésével és az önéletrajzi feldolgozásokkal folytatja, végül az értelmiség háborúhoz való viszonyával, a háború lezárásával, végével és a nagy háború emlékezet-politikájával zárja tanulmányát, mindezzel számos figyelemre méltó megállapítás birtokába juttatva az olvasót. Kramer közel százötven munkát emel ki abból a tekintélyes

mennyiségű történeti szakirodalomból, amelyet 2000 óta a nagy háború közzelgő centenáriuma alkalmából adtak ki. A téma teljes áttekintése lehetetlen vállalkozás, hiszen a szerző által példaként említett francia Fayard kiadó felmérése szerint csak a 2013. szeptember és október közötti időszakban ötszáz első világháborús kötet látott napvilágot. Az ilyen és hasonló vállalkozások azonban mindenképpen inspirációt jelenthetnek a történész szakma számára, hiszen mint ahogy a továbbiakban nyilvánvalóvá válhat az olvasó előtt, az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús története kevés mű által reprezentált ebben az angolszász látószögű, de rendkívül gazdag szakirodalmi anyagot bemutató tanulmányban.

A nagy háborúhoz vezető okokat kutató, egyúttal a felelősség kérdését középpontba állító történeti munkák közül szinte kizárólagos figyelmet kap Kramer részéről az ausztrál történész *Christopher Clark* tollából újabban napvilágot látott és nagy nemzetközi visszhangot kiváltó *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914* című terjedelmes munka. Három témát, szempontot emel ki a német nyelven 2013-ben kiadott, azóta tizenégy kiadást megélt műből: a szerb politikát, a német császár viszonyát a háborúhoz és a Habsburg döntéshozók felelősségének kérdését. Kramer értékeli a transznacionális megközelítés követelményének teljesülését, ami által alapos leírás tárgyát képezi az öt nagyhatalom bilaterális és multilaterális kapcsolatrendszere, a lehetséges európai politikai opciók széles választéka, valamint a szerb politika nemzetközi konstellációban történő alakulása. Kramer azt is méltánylandónak tartja, hogy az ausztrál történész megfelelően érzékelteti az európai politikai döntéshozók önteltségét, felelőtlenségét és túlzott magabiztosságát. Az „alvajárók” metafora a háborúba sodródó országok és politikusok képét igyekszik kiemelni.

Ami a szerb politikát illeti, Clark bizonyítottan látja, hogy Szerbia indirekt módon, de bűnrészes a trónörökös elleni merénylet politikai kezelésében, és akarta a háborút. Kramer ezzel szemben olyan ellenérveket kínál, mint a szerb hadsereg akkori kimerültsége, az eladósodott szerb állam küzdelme az újonnan meghódított déli területeken, és nem utolsósorban felhívja a figyelmet a folyamatban lévő szerb választási küzdelemre, ami bizonyosan a szomszéd nagyhatalommal történő konfliktusba bonyolódás ellenérdekeltségeként is interpretálható. Kramer úgy gondolja, hogy Clark a német történelem ismerőjeként nem fordít elég figyelmet a német politikára, sőt ég a vágytól, hogy a német császár békepárti politikájának, kommunikációjának részletei kihangsúlyozásával a *Friedenskaiser*-képet támassza alá.

Kramer elismerőleg szól a lenyűgöző mennyiségű levéltári anyag bevonásáról, az ennek alapján megfogalmazott végeredményeket, következtetéseket azonban elégtelennek érzékeli. Először is vitatja az ausztrál történész azon törekvését, amely az európai háború kirobbanásáért felelős Habsburg döntéshozókat felmenti azzal az érveléssel, hogy Ausztria–Magyarország kifutott az időből, és nem volt más választása, mint a legkeményebb opció, a Szerbiának adott ultimátum elküldése. Nem tartja meggyőzőnek azt a végkövetkeztetést sem, hogy Oroszország és Franciaország azzal viseli a legnagyobb felelősséget, hogy ellenállt, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia háborút indított Szerbia ellen július 28-án.

Az ír történész maga úgy véli, hogy Ausztria–Magyarország szerepe általában kiemeltebb figyelmet kell, hogy kapjon a témával foglalkozó kutatásokban, itt saját munkájának harmadik részéhez irányítja az olvasó figyelmét (*Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War* Oxford 2007.). Úgy látja, hogy a háborúhoz vezető okok feltárásában, kiegyensúlyozottabb összefoglalások is születtek az elmúlt időszakban, ezek közül példaként utal az *R. F. Hamilton* és *H. H. Herwig* szerkesztésében 2003-ban megjelent *The Origins of World War I* című munkára, *William Mulligan* 2010-ben kiadott azonos című munkájára és *Annika Mombauer* 2002. évi monográfiájára, *The Origins of the First World War. Controversies and Consensus* címmel.

A nyugati front csatái témakörében Kramer a Schlieffen-tervvel, a marne-i, somme-i és verduni csatákkal foglalkozó monográfiákra hívja fel a figyelmet. Kisebb történelmi vita kerekedett *Terence Zuber* 2002-ben megjelent *Inventing the Schlieffen Plan* című kötetét követően, amelyben a szerző úgy érvelt, hogy egyrészt a terepasztalon kipróbált hadgyakorlatok sohasem léptek túl a Lorrainen vagy Belgiumon, másrészt az 1914 előtti német háborús tervek defenzív irányultságúak voltak. Tény, hogy a Schlieffen-terv eredeti dokumentációja a mai napig nem került elő. Azonban a *Hans Ehlert*, *Michael Epkenhans* valamint *Gerhard P. Gross* által 2006-ban szerkesztett *Der Schlieffen-Plan. Analysen und Dokumente* című kötet, valamint Gross későbbi tanulmányai bőséges, részben másolatban fennmaradt forrásanyag-ra alapozva meggyőzően bizonyítják Kramer előtt, hogy Schlieffen 1905-ben számos olyan hadgyakorlatot modellezett, amely Belgiumon keresztül az észak-franciaországi Lille–Maubeuge vonalán túl, Rouen közelében a Szajnán átkelve a francia ellentámadások elhárítását szolgálták. Kramer Zuber következtetéseit megalapozatlannak, a *War in History* folyóirat lapjain folytatott vitát magát azonban hasznosnak látja, hiszen ezáltal számos, eddig ismeretlen forrásanyag publikálására került sor.

A nyugati front csatáinak megjelenése a nemzeti történeti narratívákban nagy mértékben függ a háborút lezáró korszak nemzeti emlékezet-politikájától. A marne-i csata például alig van jelen az angolszász világ emlékezet-politikájában, Franciaországban ugyanakkor jobban ismert, mégpedig mint a csoda csatájaként (miracle battle) utalnak rá. *Holger Herwig* kanadai történész egyike azon kutatóknak, akik jelentős fordulópontként tekintenek az első marne-i csatára. A történész 2009-ben napvilágot látott *The Marne 1914. The Opening of World War I and the Battle that Changed the World* című kötetének hozadékát Kramer a jól megalapozott elemzésben és az alapos levéltári kutatásokban találta meg. Kramer saját kutatásai alapján Marne sokkal több véráldozatot követelt mint Verdun, az ismert, jelentősebb háborús emlékművek mégis a Somme mentén, Flandria területén és Verdun mellett épültek fel.

Különösnek találja az ír történész azt az angolszász történeti rajongást, ami a Somme mentén zajló csatát övezi. Somme az angol emlékezetben nem utolsó sorban Winston S. Churchill véleménye alapján a hiábavaló csaták egyikeként rögzült. *William Philpott* publikációja — *Bloody Victory. The Sacrifice on the Somme*, London 2009 — ellentétben a brit történészek angol szempontú tárgyalásaival számos francia forrást feldolgozva, részletekbe menően írja le a francia–brit offenzíva terveit, eseményeit, megcáfolva számos korábbi angol és francia haderővel kapcsolatos kliséjét. A német történetírásban Somme története arra szolgál bizonyítékként, hogy miért nem lehet a németek számára emlékezeti hely annak ellenére, hogy kétszer annyi áldozat maradt a csataterén, mint a németek által nagy történeti csataként számon tartott Verdun esete. Ennek a kérdéskörnek a mélyebb tanulmányozásához Kramer a *Gerhard Hirschfeld – Gerd Krumeich – Irina Renz* által 2006-ban szerkesztett kötet (*Die Deutschen an der Somme 1914–1918. Krieg, Besatzung, verbrannte Erde*. Essen 2006.) tanulmányait ajánlja az olvasó figyelmébe.

A „nem harcolók” (non-combatants) tematikus fejezetben a megszállási övezetek represszív rendszereinek kutatása, a hátszörök mindennapjainak története, a lakosság viszonya a háborúhoz, valamint a bebörtönzések, hadifogság és lakossági internálások kérdésköre áll az áttekintés középpontjában. A megszállt területeken alkalmazott kényszermunkáról Lengyelország és Litvánia vonatkozásában *Christian Westerhoff* monográfiáját — *Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg. Deutsche Arbeitskräftepolitik im besetzten Polen und Litauen 1914–1918*. Paderborn 2012. — Kramer úttörő jellegűnek értékelte. Ukrajna megszállásáról 2008-ban *Wolfgang Dornik* és *Stefan Karner* szerkesztésében jelent meg egy olyan tanulmánykötet *Die*

Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen címmel, amely egyúttal azt is érzékelteti, mennyi minden vár még feltárára ezen a területen. Kramer szerint szintén kevés tudással rendelkezünk Galícia és Bukovina megszállásáról. Ezt a hiányt kívánja pótolni *Mark von Hagen* 2007-ben, Seattle-ben publikált *War in a European Borderland. Occupation and Occupation Plans in Galicia and Ukraine 1914–1918* című monográfiája.

A helyi lakosság ellenállásának története az utóbbi években szintén növekvő érdeklődésnek örvend a történészek körében. *Jonathan Gumz* *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia 1914–1918* (Cambridge, 2009) címmel kiadott monográfiája azt a tézist fogalmazta meg, hogy a Habsburg katonai gépezet a civil lakossággal szemben is totális háborút vívott, és a kiéheztetés taktikáját alkalmazta, amikor az élelmiszer utánpótlást akadályozta. A lakosság militarizálásának folyamatát és következményeit *Tammy M. Proctor* dolgozta fel és publikálta 2010-ben *Civilians in a World at War 1914–1918* (New York) című művében, számos esettel bizonyítva azt, hogy a civil lakos és a katona közötti különbségtétel gyakran elmosódott. Érdekes témája a kutatásoknak a lakosság háborúhoz való viszonyának történeti feltárása. *Adrian Gregory* 2008-as könyve *The Last Great War. British Society and the First World War* Kramer szemében jelentős hozzájárulás a téma ismeretéhez, ami egyben kiváló módon szemlélteti azt a brit lakosság körében megragadható hangulati módosulást, ami a kezdeti támogatottságtól a háború következményeként jelentkező szociális feszültségekig tetten érhető.

Kramer véleménye szerint *Maureen Healy* 2004-ben, Cambridge-ben napvilágot látott *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire* című munkája nagyobb figyelemre érdemes. Ez a társadalom- és kultúrtörténeti feldolgozás úgy érvel, hogy a Habsburg Birodalom szétesése nem elsősorban az elvesztett csaták, hanem a hátország összeomlásának következménye. Ezt a könyvet leszámítva a Habsburg Birodalom ilyen irányú történeti feltárásánál Kramer hiányérzettel küzd, bár hozzáteszi, hogy az osztrák történetírók új generációjának képviselői már hozzáfogtak ennek az űrnek a betöltéséhez. Három ide tartozó publikációt emelt ki: az *Oswald Überegger* által szerkesztett, 2004-ben kiadott tanulmánykötetet *Zwischen Nation und Region. Weltkriegsforschung im internationalen Vergleich*, a *Kupriannal* közösen szerkesztett *Der Erste Weltkrieg im Alpenraum*, valamint a *Scheer* által 2010-ben elkészített *Die Ringstrassenfront. Österreich–Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des Ersten Weltkrieges* című kötetet.

A katonák által a helyi civil lakossággal szemben elkövetett atrocitások történeti feldolgozásával maga Kramer is sokat foglalkozott. A német katonák számlájára írható, főleg Belgium és Franciaország területén elkövetett erőszakos eseményekről German Atrocities 1914 címen publikálta kutatásainak eredményeit. A megszállók általi bebörtönzések kérdéskörében több említésre méltó monográfia került a szakmai közönség elé. *Alon Rachamimov* POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front (New York, 2002) elsősorban az Oroszországban fogságba esett osztrák–magyar foglyok helyzetét vizsgálta. Egy nemzetközi kutatásokat összefoglaló esszégyűjteményt *Jochen Oltmer* szerkesztett és adott ki 2006-ban *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkrieges* (Paderborn) címmel. Az olasz frontokon hadifogságba esett osztrák–magyar foglyok történetét *Alessandro Tortato* dolgozta fel rendkívüli alapossággal a kérdés politikai és intézményi vonatkozásait is bevonva: *La prigionia di guerra in Italia* (Milan, 2004). Mind a hivatalos okmányok, mind a hadifoglyok visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy a megfelelő ellátás mellett jók voltak a helyi lakossággal ápolt kapcsolatok, és az erőszak megélése sem jellemezte a foglyok mindennapjait. Ugyanez nem mondható el Kramer szerint az Osztrák–Magyar Monarchia területén fogságba esett olasz hadifoglyok helyzetéről. A téma komparatív igényű megközelítését reprezentálja *Heather Jones* meglehetősen friss monográfiája 2011-ből. A hadifoglyok angol, német és francia kezelésének történeti feldolgozása a *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany 1914–1920* (Cambridge) című munkában azt az új tézist fogalmazza meg, hogy már az első világháborúban alkalmazták ezt az eszközt a háború totalizálására, szemben azzal a huszadik századi történészi konszenzussal, ami ezt a tényt csak a második világháború esetében véli bizonyítottnak.

A negyedik tematikus rész további frontvonalak alatt a szövetséges emlékezetben különleges helyet elfoglaló Gallipolival, valamint az itáliai frontvonallal kapcsolatos irodalomra koncentrálna, mellőzve a keleti frontvonalak szakirodalmát. *Prior Robin* ausztrál történész 2009-ben publikált kötetének: *Gallipoli. The End of Myth* (New Haven) mítoszromboló tézise úgy hangzik, hogy a Dardanelláknál végrehajtott offenzíva nem elvesztett lehetőség volt, amivel Törökország legyőzhető lett volna, és ezáltal a háború lezárása is közelebb kerülhetett volna, megnyitva a Balkán felé történő gyors előretörést. Kramer számára meggyőzően bizonyítja *Prior*, hogy a törökök még egy átmeneti visszavonulás ellenére is készek lettek volna tovább harcolni. Nem mellékesen a szövetséges erők száznolcvan-

ezer fős embervesztését jelentősen felfelé módosította kutatásaival az ausztrál történész több, mint kétszeresére, háromszázkilencvenezer főre emelve az áldozatok számát. Kramer itt is hiányolja a transznacionális kutatásokat, bár benyomásai alapján *Mustafa Aksalal* 2008-ban, Cambridge-ben kiadott monográfiája: *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War* részben már megfelel ennek a követelménynek.

Áttérve az első világháborúval kapcsolatos itáliai történetírásra Kramer tapasztalatai szerint az 1960-as évek társadalomtörténeti megközelítései napjainkig nagy hatással vannak. Ez a történeti szemlélet továbbra is azt sugallja, hogy a század eleji olasz liberális rendszer parlamenti puccsal vitte bele Olaszországot a háborúba, a kontinuitás pedig az állami és katonai rendszerekben a második világháborúig bizonyítható. A nemzetközi figyelemre is méltó, új megközelítésű munkák szerzői közül az ír történész *Antonio Gibellit, Giovanna Procaccit, Mario Isnenghit és Giorgio Rochatot* nevezi meg. Az első szerző esetében a 2002-ben *Nefaste meraviglie. Grande Guerra e apoteosi della modernita* cím alatt Torinóban megjelent munkából azt az érvelést emeli ki, amely a háború huszadik századi technikai és gazdasági modernizációban játszott kulcsszerepét hangsúlyozza. Túlzónak tartja Kramer ugyanakkor azt az állítást, hogy Olaszországban társadalmi helyzettől függetlenül mindenki egyformán szenvedett a háború következményeitől.

Következzen néhány publikáció, de csak említés szintjén! Az új olasz történész generáció egyik képviselője, *Daniele Geschin* tollából született egy nagyszabású feldolgozás *Gli esuli di Caporetto. I profughi in Italia durante la Grande Guerra* címmel 2006-ban. Caporetto következményeként mintegy hatszázezer civil menekülésének drámai részletei, annak története válik ismertté. *Marco Mondini* könyve az olasz hadsereg híres alakulatának, az Alpininak kulturtörténetét (*Alpini. Parole e immagini di un mito guerriero*. Bari, 2008.) dolgozta fel. Az olasz történetírás helyzetét összegezve Kramer annak a véleményének adott hangot tanulmányában, hogy magának a történetírásnak az „internacionalizációja” annak ellenére várat magára, hogy néhány történész már olyan nemzetek felettinek tekinthető témákkal foglalkozik, mint a háborús traumák és mentális következményeinek történeti feltárása. Nem véletlen éppen ezért, hogy például az olasz és német katonai kultúra összehasonlító történetét egy „kívülálló” *MacGregor Knox* írta meg 2007-ben *Origins and Dynamics of the Fascist and National Socialist Dictatorships I. To the Threshold of Power*. (Cambridge, 2007.) című monográfiájában.

Az első világháború világtörténetének megírása időigényes vállalkozás, ennek ellenére az elmúlt tíz év során növekvő számban kerültek ki a piacra a nagy háborút globális igénnyel tárgyaló könyvek. *Michael Neiberg* *Fighting the Great War. A Global History* (Cambridge, 2005) című munkájából Kramer különösen hasznosnak tartja a Közel-Kelettel foglalkozó, valamint az USA szövetségesi részvételét tárgyaló fejezeteket. Neiberg a fontosabb csatákra összpontosít, a gazdaság- és pénzügytörténetet ugyanakkor mellözi. *Peter Hart* tavaly Londonban kiadott *The Great War* kötete szintén csaták története. Ez a feldolgozás azonban nemcsak a felső vezetés stratégiai kérdéseit boncolgatja, hanem az egyszerű katonák perspektívájából is szemléli az eseményeket. A téma legegységesebb tárgyalását az ír történész szerint mégis *Oliver Janz* megközelítése nyújtja (*Der grosse Krieg*. Frankfurt/M. 2013). Ez a történelmi interpretáció a had-, a társadalom-, a kultúr- és a politikátörténet teljes instrumentáriumát felvonultatja, bizonyos aspektusokat – többek között a cenzúrapolitikát – komparatív narratíva keretében mutatja be.

A nagy háború globális gazdaságtörténetéről szintén elmondható, hogy az utóbbi években reflektorfényben áll a téma. A legújabb kutatási eredményekről ebben a témakörben *Broadberry* és *Harrison* által szerkesztett, 2005-ben Cambridge-ben kiadott *The Economics of World War I*. tanulmánykötete számol be. Ebben a szerkesztők minden hadviselő fél háború alatti gazdaságtörténetének szentelnek egy-egy tanulmányt. *Avner Offer* *The First World War. An Agrarian Interpretation* (Oxford, 1989.) című munkája bár csak Németországra koncentrál, mégis egyedi hatást gyakorolhat a történetírásra azzal a tézisével, hogy a civil lakosság éhezésének hátterében nem elsősorban a szövetséges hatalmak által hozott gazdasági blokádnak, hanem a gazdasági disztribúciós rendszer hibái, politikai hiányosságok és bizonyos érdekorientált állami intézkedések, döntések álltak. *Nicholas Lambert* a brit gazdasági háború aspektusait kutatva azt a korábbi történelmi véleményt vonja kétségbe, amely a gazdasági blokádnak eszközében lassú, de biztos fegyvert látott. *Planning Armageddon. British Economic Warfare and the First World War* (Cambridge, 2012.) című munkája sokkal inkább ennek a politikának a sikertelenségére próbálja ráirányítani a figyelmet. Kramer szerint a világháború gazdaságtörténetében számos új felismeréssel gazdagította a kutatásokat *Xu Guoqi* monográfiája – *Strangers on the Western Front. Chinese Workers in the Great War* (Cambridge, 2011.) –, amely annak a közel száznegyvenezer kínai munkásnak az életét és történetét tárgyalja, akiket a kínai kormány angol, amerikai, illetve francia csapatok számára rekrutált a frontvonalak mögötti szállítási munkák elvégzésére.

A történetírásban az utóbbi évek harmadik divattémájaként említi Kramer a német gyarmatosítás történetét. Számos kötet tárgyalja a németek első világháborús kelet-afrikai tevékenységét. *Uwe Schulte–Varendorff* és *Eckhard Michels* egy-egy biográfia keretében Paul von Lettow–Vorbeck tábornok élettörténetét dolgozták fel (Kolonialheld für Kaiser und Führer. General Paul von Lettow–Vorbeck. Berlin, 2006. és Der Held von Deutsch-Ostafrika: Paul von Lettow–Vorbeck. Ein preussischer Kolonialoffizier. Paderborn, 2008.). *Michael Pesek* Das Ende eines Kolonialreiches. Ostafrika im Ersten Weltkrieg című kötetében ezzel szemben a háború alatti társadalmi változásokat elemzi. Dél-Afrika részvételét a nagy háborúban mind globális, mind regionális kontextusban *Bill Nasson* könyve mutatja be, a multiperspektivikus szemléletű kötet 2007-ben Springboks on the Somme. South Africa in the Great War 1914–1918 címmel jelent meg Johannesburgban.

A harci motiváltság és kitarás okainak történeti feltárásához kiapadhatatlan forrásokat nyújtanak többek között a katonai bíróságok jegyzőkönyvei, a postaellenőri beszámolók, a katonai levelek és a frontkatonák számára készült napilapok. Kramer ismét hangsúlyozza immár a hatodik tematikus tanulmányfejezetében, hogy az örömteli mértékben megszorított kutatások számos új felismeréssel gazdagították a történettudományt ezen a területen is. *André Loez* (14–18 Le refus de la guerre. Une histoire des mutins. Párizs, 2010.) a korábbi francia történeti interpretációkkal szemben azt bizonyította, hogy az 1917 tavaszán kitört francia katonai lázadás nem a Nivelle tábornok által elrendelt offenzíva rendkívül magas áldozati számából adódóan, az autoritásért folytatott harc következményeként értékelhető, hanem a katonai elégedetlenség mögött számos más ok is meghúzódott, kezdve az eltávozási engedélyek hiányától a szigorú fegyelemig bezárólag. A lázadók társadalmi hátterére vonatkozóan az is új történeti adalékként értékelhető, hogy többségük az alsó középosztályból származott, nem a munkás és paraszti csoportok tagjai közül kerültek ki, valamint nagyon fiatalok voltak és jelentős számban Párizsból származtak.

Francia katonai levelezéseket dolgozott fel *Bruno Cabanes* és *L. V. Smith*. Az első történész munkájából (La Victoire endeuillée. La sortie de guerre des soldats français 1918–1920. Párizs, 2004.) a levelek többsége alapján arra az általános katonai hozzáállásra derült fény, miszerint a béke pillanata csak akkor jöhet el, ha az ellenség teljesen legyőzetik. Az utóbbi szerző ezzel a sematikus nézettel szemben arra hívta fel a figyelmet, hogy a motiváltság, kitarás mögött nem racionális megfontolások álltak, hanem sokszor rendkívül ellentmondásos, a végleteket párhuzamosan megjelenítő körülmények (Between Mutiny and Obedience. The Case of the French Fifth Infantry Division

during World War I., és *The Embattled Sel. French Soldiers Testimony of the Great War.*) A szerző meglepőnek véli, hogy maga a gyilkolás, az ölés megfoghatatlan a katonai vallomásokban, visszaemlékezésekben. „*Milliók haltak meg, mégis úgy tűnik, hogy senki sem gyilkolt.*” – véli Smith.

További, módosító jellegű magyarázatokat kínálnak a katonai motiváltságra a lövészárkok számára terjesztett újságok, ezek eddigi felfogás szerint a felülről irányított propagandát voltak hivatottak közvetíteni a frontkatonák számára. *Anne Lipp Meinungslenkung im Krieg. Kriegserfahrung deutscher Soldaten und ihre Deutung 1914–1918* (Göttingen, 2003.) című monográfiája a propagandagyártók, közvetítők és befogadók közötti kölcsönös viszony mellett érvel, és példákkal bizonyítja a már közhelyként rögzült tézis ellenkezőjét. A Ludendorff által 1917-ben elrendelt „*Vaterländischer Unterricht*” megtartását például a fiatal katonák folyamatosan megtagadták. *Robert Nelson* kutatásai hasznosabb forrásként értékelték a német katonai újságokat, mint a szövetséges erők hasonló kiadványait (*German Soldier Newspapers of the First World War*. Cambridge, 2011.). Ezekből ugyanis olyan a motiváltságban, kitartásban szerepet játszó kulcskoncepciók feltárására nyílt lehetőség, mint a bajtársiasság, a férfiasság, a németek kelet-európai civilizációs missziója, a nemi imázs és az ellenségkép. A tematika zárásaként Kramer az eredeti és lenyűgözően impozáns, komparatív dimenziója okán megemlíti még *Alexander Watson* 2008-ban Cambridge-ben kiadott munkáját (*Enduring the Great War. Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies 1914–1918.*).

A hetedik, életrajzi fejezet főszereplői között négy magas rangú katonatiszt, egy császár, két későbbi diktátor és egy civil nagyiparos található. Kramer a két Hindenburg-életrajzot (*Wolfram Pyta: Hindenburg. Herrschaft zwischen Hohenzollern und Hitler*. München, 2007. és *Anna von der Goltz: Hindenburg. Power, Myth and the Rise of the Nazis*. Oxford, 2009.) – kapcsolódva az előző témához – arra hozza fel példaként, hogy a Hindenburg-mítosz keletkezése mögött mennyire nem az állam által generált propaganda állt, ezt a helyzetet a tábornok később hogyan használta fel a maga javára az 1914 szeptemberében elveszített marne-i csatát követően. Pyta továbbá számos ponton megkérdőjelezi a tábornokról alkotott „katonai génusz”-képet. Míg Hindenburghoz inkább a „hadviselés politikája” állt közelebb, és a bismarcki hagyományok értelmében „karizmatikus kormányzást” gyakorolt, addig Ludendorff végezte a kemény katonai feladatok ellátását. *Manfred Nebelin* új biográfiája (Ludendorff. Diktator im Ersten Weltkrieg. Berlin, 2011.) az utóbbiról egyébként sem tesz hozzá újat Kramer szerint az eddigiekhez, személyének megítélésében Martin Kitchen felfogását tükrözi

vissza. Kramer röviden utal még *Keith Jeffery* biográfiájára Wilsonról: Field Marshal Sir Henry Wilson. a Political Soldier. (Oxford, 2006.) valamint *Elizabeth Greenhalgh* életrajzára Fochról: Foch in Command. The Forging of a First World War General (Cambridge, 2011.), mindketten a brit–francia katonai kooperáció élén álltak.

J. C. G. Röhl II. Vilmosról készített életrajzának nemrég kiadott harmadik része (Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund 1900–1941. München, 2008.) a császár által hátrahagyott, mintegy száznyolcvan oldalt kitevő háborús feljegyzések és jegyzetek miatt is érdeklődésre tarthat számot, bár ezek nagy részét 1919 után folyamatosan publikálták, tehát ismertek lehettek, vagy kellene lenniük a szakma előtt. Mégis a régi tudás valamint az új források tükrében (H. Afflerbach szerk.: Kaiser Wilhelm II. als Oberster Kriegsherr im Ersten Weltkrieg. Quellen aus der militärischen Umgebung des Kaisers 1914–1918. München, 2005.) a harcos és a társfelelősséget vállaló császár képe érvekkel alátámasztható alternatív történeti kép, ellentétben a Kramer által Christopher Clarknál hangsúlyozott Friedenskaiser-képpel. Ezt az állítást árnyalja az a számos esetben bizonyított tény, hogy Bethmann Hollweg gyakran felülírta a császár próbálkozásait, elképzeléseit.

Kramer válogatásából az tűnik ki, hogy mind a Hitler-életrajzírók, mind pedig Mussolinié az első világháborús életszakaszra mindkét diktátor vonatkozásában fontos kezdetként tekintenek. A nagy háborúban ezredtörzsi küldöncként szolgáló Hitler esetében kevés saját vagy róla szóló forrás maradt fenn erről a négy évről. *Thomas Weber* talán éppen ezért *Hitler's First War* című 2010-es, oxfordi kiadású monográfiájában a későbbi híreszteléseket cáfolja, és úgy találja, hogy a Hitler által a nagy háború idején végzett munka közel sem volt olyan veszélyes. *Volker Ullrich* tavaly, a Majna melletti Frankfurtban megjelent Adolf Hitler. Die Jahre des Aufstiegs című kötetében annak a véleményének adott hangot, hogy az első világháború élményei jelentős befolyással voltak Hitler kegyetlen darwini szemléletének kialakulására. Hitlerrel ellentétben Mussolini nemcsak naplót vezetett, hanem számos cikket is publikált, így gazdag forrásanyagot hagyott hátra a történészek számára. *Paul O'Brien* tanulmánya (Mussolini in the First World War. The Journalist, the Soldier, the Fascist. New York, 2005.) a Duce jövőjének alakulása szempontjából jelentős kutatói hozzájárulás Kramer szerint mai tudásunkhoz. Vonatkozik mindez mind az itáliai semlegesség idején végzett tevékenységére, mind a háborús élmények gondolkodására gyakorolt következményeire, a tudatos imázsépítésre. Az életrajzi kínálat áttekintését Kramer egy, a háború alatt és azt követően is rendkívüli befolyással bíró német politikai és gazdasá-

gi szereplő, Rathenau életrajzával zárja (*Lothar Gall: Walther Rathenau. Portrait einer Epoche.* München, 2009).

Ami az értelmiség háborúhoz kapcsolódó felfogását, állásfoglalásait illeti, általában igaz az a megállapítás, hogy az értelmiségi csoportok mindegyik háborús fél esetében gyorsan reagáltak az eseményekre. *Christoffe Prochasson* finoman árnyalt képet rajzolt *Intellectuals and Writers* című, a *J. Horne* által szerkesztett *Companion to World War I* kötetében megjelent tanulmányában arról, hogy miként törte szét a háború az értelmiségi kapcsolatokat, és mindez milyen ellenséges blokkok kialakulásához vezetett. Kutatásainak eredményeképpen arra a felismerésre jutott, hogy a háborúval szemben következetes ellenzéki séget csak az értelmiség kisebb hányada alkotott, leginkább jellemzően Oroszországban, Franciaországban és Nagy-Britanniában, kisebb mértékben Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában. *Nicolas Beaupré* (*Écrire en guerre, Ecrire la guerre.* France Allemagne 1910–1920. Párizs, 2006.) úgy érvel, hogy különösen a fiatal értelmiségiek érezték leginkább annak a kényszerét, hogy önkéntesen hadba lépjenek, és ez a harci tapasztalat később központi élménnyé vált művészi fejlődésükben.

A művészek és filozófusok reakcióit, tevékenységét feldolgozó kötetek közül Kramer kiemeli *Claudia Siebrecht* tavaly, Oxfordban kiadott *The Aesthetics of Loss. German Woman's Art of the First World War* című tanulmányát, valamint *Peter Hoeres* komparatív munkáját a német és brit filozófusok „eszmei háborújáról” (*Krieg der Philosophen. Die deutsche und britische Philosophie im Ersten Weltkrieg.* Paderborn, 2004.). Meglepő felismeréseket kínálnak Kramer szerint a háború és a vallásosság kölcsönhatásait vizsgáló történeti mélyfúrások is. Az, hogy az egyébként közismerten vallásos férfiak Tannenberg és Verdun után is megőrizték hitüket, egy ilyen meglepetésként értékelhető. *Annette Becker: La Guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914–1930.* (Párizs, 1994.), *Edward Madigan: Faith under Fire. Anglican Army Chaplains and the Great War* (Basingstoke, 2011.), valamint *Jonathan Ebel: Fate in the Fight. Religion and American Soldier in the Great War* (Princeton, 2010.) számos esettanulmánnyal hasonló következtetésekre jutottak.

A háború befejezéséről szóló munkák száma Kramer szerint nincs arányban az okokat taglaló, tengernyi irodalommal. Nagy valószínűséggel ez az elkövetkező három évben, 2018 közeledtével változni fog. Ebben az áttekintésben így ezt az egyensúlytalanságot *David Stevenson* monográfiájával (*With our Backs to the Wall. Victory and Defeat in 1918.* London, 2011.) próbálja a szerző korrigálni. Stevenson transznacionális, rendkívül sokoldal-

lú elemzése kiterjed 1918 hadi eseményeinek minden mozzanatára. Ludendorff stratégiai hiányosságai, következetlenségei, a logisztikai problémák és a rendkívüli emberáldozatok bemutatása az egyik oldalon, a Foch tábornok parancsnoksága alatt egyesített szövetséges ellenoffenzívák erejének bizonyítása a másik oldalon. Az ír történész szerint a munka újdonsága mindenképpen abban nyilvánul meg, hogy a történészek által elhanyagolt logisztikai részletekre is kitér, valamint ismerteti Franciaország és Nagy-Britannia fegyvergyártásának óriási fellendülését.

A nagy háború emlékezetének története a kezdetektől a történetírás témái között található. A második világháborút követően az a történetírói törekvés motiválta a kutatásokat, ami a két világégés közötti hasonlóságok feltárására irányult, folyamatosság vagy diszkontinuitás mentén meghatározva a történelmi állásfoglalásokat. Ez a vita ma is tart, a kontinuitás melletti érveket 1995-ben *Hans-Ulrich Wehler* fogalmazta újra a Churchill kijelentésén alapuló „második harmincéves háború” (1948) gondolatának felkarolásával (*Deutsche Gesellschaftsgeschichte: Von der Deutschen Doppelrevolution bis zum Ersten Weltkrieg* című fejezete München, 1995.). *Jörg Echternkamp* differenciáltabban közelít a kérdéshez *Ein zweiter dreissigjähriger Krieg? Vom Nutzen und Nachteil eines Deutungsmusters der Zeitgeschichte* című tanulmányában, amelyben többek között arra is felhívja a figyelmet, hogy az első világháború következményének tekinthető politikai és társadalmi „brutalizáció” nem válhat mindent megmagyarázó okká. Nem mellékes Kramer szerint az sem, hogy szisztematikusan történelmi kutatásokat ezen a téren a szakma csak az utóbbi időben folytat.

Ilyen szisztematikus feldolgozás tárgyát képezte a bolsevik állam kezdetének, a totális mobilizáció intézményi és gyakorlati megvalósításának története. Mindennek a nagy háború eseményeinek kontextusában történő bemutatása *Peter Holquist Making War. Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis 1914–1921*. (Cambridge, 2002.) című monográfiájában található. Az erőszak állami intézményesítésének európai folyamatait áttekintve Holquist azt állítja, hogy a kontinuitás az olyan fontos eszköz alkalmazásában, mint amelyek az élelmiszerellátás állami felügyelete, a politikai célok eléréséhez szükséges erőszak hivatalos alkalmazása és a lakosság állam által történő megfigyelése, leginkább Oroszország esetében állt fenn.

Kramer az emlékezet-politika történetírásában szembesült a legnagyobb hiányérzettel. A nyugat-európai történészek számára alig ismert az olaszok nagy háborús emlékezete. Szerbia esetében még rosszabb a helyzet. Bár Oroszország kapcsán – érthető vagy elutasítható módon – a polgárháború

felülírta a nagy háború emlékezetét, itt is a téma mellőzésével találhatja magát szembe az érdeklődő külföldi történész. Alan Kramer összességében úgy látja, hogy a nagy háború orosz, kelet-európai és délkelet-európai történetében vannak még megírandó fejezetek. Afrika, Ázsia és Dél-Amerika vonatkozásában hasonló a helyzetértékelése. Az első világháború gazdaságtörténetének folytatása elengedhetetlen. Az érzelmek történetének feldolgozása, valamint az elmúlt évtizedekben már domináns pozíciót kivívott munkások és munkatörténetírás visszatérése pedig egyaránt kívánatos.

Alan Kramer: Recent Historiography of the First World War (Part I) and (Part II). (Az első világháború legújabb historiográfiája. I. és II. rész) Journal of Modern European History 12. (2014) 1. szám 5–27. és 12. (2014) 2. szám 155–177. o.

Gyarmati Enikő

Áldozat a sztyeppén

A második világháborúval kapcsolatban már számtalan publikáció látott napvilágot. Magyarországon is széles a skálája a témában elérhető szakirodalomnak. Évről-évre egyre újabb és újabb kutatási eredmények jelennek meg a második világgéssel kapcsolatban.

Magyarországon is sok történész foglalkozik a témával, a hazai szakembereket elsősorban a magyar szerepvállalás érdekli. Sokat olvashattunk, hallhatunk már pl. a Don folyó mentén bevetett 2. magyar hadsereg harcáiról. A levéltárainkban és magángyűjtőknél is számos elsődleges forrást találhatunk a 2. magyar hadsereg történetével kapcsolatban. A második világháborúval külföldön is előszeretettel foglalkoznak, főleg azokban az országokban, amelyek érintettek voltak a konfliktusban. Számunkra talán a magyar vonatkozású külföldi szakirodalmak a legérdekesebbek. Az ilyen és ezekhez hasonló publikációk a hazai kutatások javát szolgálhatják.

2011-ben jelent meg Nagy Britanniában egy ilyen jellegű angol nyelvű könyv, amely egyébként is egy kevésbé ismert epizódját mutatja be a második világháborúnak. A könyv a keleti fronton bevetett olasz Alpini Hadtest tevékenységével foglalkozik. Ezenkívül bővebben kitér az alakulatnak a harci cselekményeket követő sorsára is. Többnyire a legtöbb publikáció, amely az olaszok háborús tevékenységéről szól olasz nyelven jelenik meg. Ilyen szempontból ez a könyv kivétel, és általa sokkal szélesebb réteg is megismerkedhet az eseményekkel. A magyar kutatók számára egyébként is hatványozottabban érdekes a könyv tartalma, mivel az olasz hegyi alakulatok a 2. magyar hadsereg szomszédságában, a hadseregünkötől délre helyezkedtek el.

Az olasz katonákat ugyanabban a hadműveletben vetették be a keleti fronton, mint a 2. magyar hadsereg egységeit. A feladatuk is megegyezett. A Don folyó vonalára felzárkózva kellett biztosítaniuk a német 6. hadsereg északi szárnyát, amely Sztálingrádnál harcolt. Az olasz Alpini Hadtest elit hegyi hadtest volt, amely különleges, a hegyi harchoz megfelelő felszereléssel és kiképzéssel vonult ki a frontra, az olasz 8. hadsereg alárendeltségében.

A könyv jelentős részben visszaemlékezéseken alapul, a szerző, *Hamilton Hope* két nagybátyja – Nello Corti és Veniero Ajmone Marsan – is az elit Alpini Hadtestnél szolgált a keleti fronton. Hamilton Hope műve gyakorlatilag az ő és még néhány, a 2000-es években élő veterán beszámolóira épül. Több idős veterán megőrizte a korabeli dokumentumokat, személyes dolgokat, esetleg térképeket. A szerző ezeket mind felhasználta a kutatása és a könyv megírása során. Különösen értékes volt Nello Corti naplója, amelyet az orosz hadjárat során vezetett. A könyvhöz felhasznált szakirodalom is roppant gazdag, amelyben a szerző többek között megemlíti egy 1993-as olasz dokumentumfilmet is, amely az alpini alakulatokkal foglalkozik. A szakirodalom jelentős részben feldolgozás, és írott visszaemlékezés, amelyet a veteránok korábban jelentettek meg. Azonban a visszaemlékezések komoly hátránya több év távlatából a pontatlanság. Az emberi memória sokszor csak pontatlanul tudja feleleveníteni a konkrét eseményeket, amelyek néhány évtizeddel korábban történtek. Ennek a pontosításában segítenek a fent már említett korabeli naplók és dokumentumok.

A könyv első része az 1942-es hadjárat előzményeivel foglalkozik. A szerző nagy vonalakban bemutatja azokat az eseményeket, amelyek következtében az olasz 8. hadsereg – és az Alpini Hadtest – 1942-ben kikerült a keleti frontra.

Az olaszoknak már 1941-ben is részt vett egy hadtest méretű egysége a keleti hadműveletekben. Ez volt az Olasz Expedíciós Hadtest – *Corpo di Spedizione Italiano in Russia (CSIR) (7.)*. Mussolini nem akart kimaradni a gyors győzelemből, ezért küldték ki az olasz hadtestet. Az expedíciós hadtest keleti fronton elért eredményei azonban inkább voltak vészjóslóak, mint kecsegtetőek. Az olasz vezérkarban több tábornok levonta a tapasztaltakból a tanulságot, ennek ellenére az 1942-es évben még nagyobb erőket vonultattak fel a keleti fronton.¹ Az 1942/43-as hadjárat során az olasz hadvezetés ugyanazokkal a problémákkal szembesült – csak jóval nagyobb mértékben – mind az előző év folyamán. A katonáknak hiányos volt a felszerelése, nem rendelkeztek megfelelő téli ruházattal, a fegyverzet többsége az első világháborúból származott, és ami igen fontos, nem voltak kellő mértékben gépesítve.² Mivel a hegyi hadtest hegyi harcra volt felkészítve, ezért a tehergépjárművek itt is hiányoztak, azokat öszvérekkel pótolták, amelyek jól megállták a helyüket a magas hegyvidéken. A téli felszerelés tekintetében

1 Az 1942-es hadjáratban már a német hadvezetés is szorgalmazta az olasz egységek bevetését.

2 A gépesítettség és a mozgékonyság egy modern háborúban elengedhetetlen tényező, főleg olyan terepen, mint az orosz sztyeppe, amely a gyorsan mozgó gépesített alakulatoknak kedvez.

talán még a hegyi alakulatok voltak a legjobban ellátva, bár mint utólag kiderült, az orosz télhez ez sem volt elegendő.

Amint eldőlt, hogy az olasz hadsereg részt vesz az 1942-es német hadműveletben is, azonnal megindult a szervezés és a készülődés. Az olasz 8. hadsereg élére azonban nem Giovanni Messe tábornokot nevezték ki, aki korábban a keleti fronton harcoló Olasz Expedíciós Hadtest parancsnoka volt, hanem Gariboldi tábornokot. Ez a döntés sok bennfentes számára meglepő volt, mivel Messe már ismerte az ottani viszonyokat. Messe tábornok egyébként sem értett egyet azzal, hogy egy teljes hadsereget kiküldjenek az orosz frontra (16–17.).

A döntést azonban meghozták, a hadsereg pedig kikerült a keleti frontra. A döntéshozók eredetileg úgy tervezték, hogy az Alpini Hadtestet a Kaukázusban fogják bevetni, a felszerelésük is ennek megfelelő volt. Ennek ellenére, az olasz 8. hadsereggel együtt októberben a Don-folyó mentén találták magukat. A Cuneese és a Julia hegyi hadosztályok szeptemberben érték el a Dont. A Tridentina hegyi hadosztály pedig októberben – ez a hadosztály került a 2. magyar hadsereg közvetlen szomszédságába (37.).

A szerző bemutatja a frontvonalig tartó felvonulást, a hosszú vasúti utazást, majd a fárasztó meneteléseket. A legtöbb olasz katona akkor volt először külföldön. Többségük még a szülőfalujának a környékét sem hagyta el azt megelőzően. Az olasz katonák jelentős része szegény vidékekről származott, és az analfabetizmus sem volt kímélő esett a soraikban, de Kelet-Európa szegénységén, és az ottani népek életkörülményein még ők is elcsodálózkodtak. Az esetek többségében az átlagos olasz katona jól kijött a helyi lakossággal. Ritkák voltak közöttük az olyan komoly ellentétek, mint pl. a német hadsereg esetében. A veteránok olyan történeteket is meséltek a szerzőnek, amelyekben a lakosság és az olasz katonák egymást kölcsönösen segítették a Don mentén. Az olasz katonáorvosok gyógyították a helybelieket, míg azok cserébe ételmelet vagy meleg téli ruhát adtak nekik. A megszállók hadseregei között nem volt ennyire kiegyensúlyozott a viszony. A németek sok esetben lenézték a velük harcoló szövetségeseiket. Ez a probléma a hadműveletek és a téli visszavonulás idején csak rosszabb lett.

A szovjet hadsereg decemberi offenzívájáig viszonylagos nyugalom volt a fronton. A Vörös Hadsereg támadása után az olasz frontvonal gyorsan összeomlott. A veteránok elmondásaiból is kiderül, hogy az az olasz hadsereg, azzal a felszereltséggel nem lehetett egyenrangú ellenfele a jól felfegyverzett, gépesített és páncélosokkal is bőven ellátott szovjet hadseregnek. A klimatikus körülményeknek megfelelő egyenruhák is hiányoztak. Az alpini alakulatoknak volt téli egyenruhájuk, csak éppen azt nem a zord orosz tél-

hez tervezték. Ilyen körülmények között az olasz frontot az oroszok hamar áttörték, és kezdetét vette a nagy veszteségekkel járó visszavonulás.

A hátrálás során a tengelycsapatok közötti szövetségesi viszony is megromlott. A német katonák sok visszaélést követtek el az olaszokkal szemben. (A magyar katonákkal sem volt jobb a viszony.) Sok esetben megtörtént, hogy nem engedték be őket egy-egy meleg kunyhóba, ami a sztyeppén az adott körülmények között életet menthetett. Előfordult olyan eset is, amikor a német katonák eltulajdonították az olaszok teherautóit és azokkal vonultak vissza, az olaszokat meg nem engedték felszállni, vagy a sebesültekkel megrakott szánokat elvették, és a saját embereiket pakolták fel. Ezek a visszaélések odáig fajultak, hogy végül az olaszok sem hagyták annyiban a dolgokat. Próbáltak revánst venni. A németek egy alkalommal magas árat fizettek a tetteikért. Január 21-én, a visszavonulás során a német XXIV. páncélos hadtest frissen kinevezett parancsnokának, Karl Eibl altábornagynak a gépkocsijába az olaszok kézigránátot dobtak. A robbanás megölte a parancsnokot.³

A hadjárat végére az egyszerű olasz katona – és több tiszt is – olyan mértékben meggyűlölte a németeket a viselkedésük miatt, hogy már inkább őket kezdték ellenfeleknek tekinteni. A kölcsönös bizalom teljesen megromlott. A németek próbálták az olaszok nyakába varrni az összeomlást, míg az utóbbiak a németek embertelen hozzáállása miatt voltak felháborodva.

A szerző a harcokról és a visszavonulásról is érdekes epizódokat mutat be. Természetesen a visszaemlékezésekből és a naplóból, valamint a megmaradt levelekből rekonstruálva azokat. A frontról azonban nem tért haza mindenki, csak a hadsereg töredékének sikerült kijutnia a bekerítésből. Az alpini csapatok nagyobb része, német és magyar csapattöredékekkel hadifogságba került, vagy elesett.

A könyvben a szerző a hadifogság időszakával egy különálló fejezetben foglalkozik. Bemutatja, leírja az embertelen körülményeket, amelyeket a hadifoglyok elszenvedtek. A már egyébként is elcsigázott, átfagyott és éhező katonákra a fogságba esést követően újabb kálvária várt. Hóban, fagyban, kemény hidegben, gyalogmenetben keltek át a Don folyón, és a legközelebbi vasúti csomópontig eröltetett menetben vonultak a hadifoglytáborokig. A foglyok a frontvonal átlépése után szembesültek azzal a szovjet erőfölénnyel, amely rájuk zúdult az azt megelőző napokban. Sokukban akkor tudatosult az esélytelenségük. Már az eröltetett menet során rengeteg katona meghalt, a táborokban a halottak száma csak gyarapodott.

3 Becze, Csaba: Magyar Steel: Hungarian Armour in World war II. Redbourn, Mushroom Model Publications, 2006: 27. o.

A menetelés során és a táborokban vegyesen voltak olaszok, németek, magyarok és románok is. Ezek közül a legreménytelenebb helyzetben a német katonák voltak. Az oroszok olyan mély gyűlöletet tápláltak a németek iránt, hogy sokszor már a fogságba eséskor agyonlőtték őket. A veteránok beszámolóí alapján az olaszokkal különösebb gondjuk nem volt, csak éppen a megpróbáltatásokat nem bírták. Rengeteg olasz katona halt meg a hadifogságban a különféle betegségek – főként tífusz – következtében. A hadifogság időszakában az olaszok helyzetében némi változás állt be, amikor az országuk 1943-ban kilépett a háborúból. Szerettek volna minél hamarabb hazajutni, de nem volt rá mód. A legelső olasz hadifoglyok 1945 végén tértek haza. A többségük pedig 1946-ban. Az olasz tiszteket csak 1946. június 2-a után engedték haza Olaszországba (280–281.), mivel június 2-án voltak a választások. A választásokat követően a tisztek is hazatérhettek.⁴ A végső számvetés szerint a hadifogságban az olasz hadifoglyok többsége meghalt, és csak töredéküknek sikerült visszatérni szülőföldjére.

Hope Hamilton könyve érdekes, olvasmányos, és az interjúknak, naplónak valamint a korabeli levelezéseknek köszönhetően a háborút az átlag emberek szemszögéből is megismerhetjük. Számptalan izgalmas eseményről olvashatunk benne, amely az olasz katonákkal a keleti fronton megtörtént. Ezek a történetek és a harccselekmények leírásai teszik a könyvet izgalmas-sá és olvasmányossá. Igaz ugyan az is, hogy a visszaemlékezések szempont-jából az emberi memória korlátai és az átélt események miatti részrehajlás, elfogultság sok esetben torzíthat az igazságon vagy a valós eseményeken, ezeket a hiányosságokat azonban további utána olvasással valamelyest ki lehet küszöbölni. Mindenkinek ajánlom ezt a könyvet, aki a második világ-háború eme ismeretlen epizódját szeretné tanulmányozni.

Hamilton, Hope: *Sacrifice on the steppe* (Áldozat a sztyeppén). The Italian Alpine Corps in the Stalingrad Campaign, 1942–1943. Philadelphia & Newbury, Casemate, 2011. 366 o.

Bognár István

4 A június 2-i első szabad választásokon az olasz nép arról döntött, hogy monarchiában vagy köztársaságban szeretne tovább élni, és ekkor választották meg az alkotmányozó nemzetgyűlés tagjait is. Az olasz kommunisták pedig nem szerették volna, ha a volt „fasiszta” olasz tisztek befolyásolják a választások eredményét.

Egy vadászbombázó pilóta a koreai háborúban

A koreai háború egyre gyarapodó, repülő vonatkozású szakirodalmának érdekes és hasznos színfoltja az ott vadászbombázó századparancsnokként bevetett *George Loving* 2011-ben megjelent memoárja.

A recenzió témájául azért választottam ezt a könyvet és a koreai háború vadászbombázói azért is érdemelnek az eddiginél több figyelmet, mert a konfliktus katonai repüléstörténetét tárgyaló kiadványok túlnyomó többségükben csak a nyilazott szárnyú, szovjet gyártású MiG–15 és az amerikai F–86 vadászgépek között nagy magasságban vívott légi harcokra koncentrálnak. Bár az kétségtelen tény, hogy ebben a konfliktusban kerültek először egymással szembe sugárhajtású vadászgépek – illetve szovjet és amerikai pilóták –, mégis, ezek a légi harcok csak egy, és nem is a legjelentősebb részét képezték a korabeli légi hadműveleteknek. Véleményem szerint, ha a koreai háborút a légierő aspektusból vizsgáljuk, nevezhetjük azt akár a vadászbombázók háborújának is, mert az ENSZ oldalon harcoló, zömében amerikai vadászbombázóknak, a Japánban és Koreában állomásozó amerikai 5. légi hadsereg repülőgépeinek rendkívül fontos és jelentős szerep jutott a konfliktus során a földi harcok támogatásával. 1950 nyarától 1951 nyaráig a vadászbombázók zömében nagyon tapasztalt, részben a II. világháború idejéből már komoly harci tapasztalatokkal is rendelkező pilótái voltak azok, akik létfontosságú támogatást nyújtottak a szárazföldi erőknek. Ők voltak azok, akik már a kezdetektől nagyon hatékony légi csapásokkal gyengítették és lassították az észak-koreai támadókat, így nagy szerepük volt abban, hogy a dél-koreai és amerikai csapatok meg tudtak kapaszkodni Puszan előtt (a szárazföldi csapatok nélkülük aligha tudtak volna itt megállni és kitarítani). Az ezt követő ellentámadást is nagyon hatékonyan támogatták, majd a kínai beavatkozást követően is rendkívül sikeresen avatkoztak be a földi hadműveletekbe. 1950–51 telén a frissen beavatkozó kínai erők utánpótlását olyan hatásosan akadályozták az amerikai vadászbombázók, hogy az első vonalbeli kínai csapatoknál a kellő ellátmány hiánya miatt az éhségtől és a fagytól is voltak halálesetek. George Lovingot is ebben az időszakban vetették be a konfliktusba, bajtársaihoz hasonlóan önként jelentkezés után.

Ami a szerzőt, George Lovingot illeti, neki ez a második megjelent memoárja. Az első nyolc évvel korábban látott napvilágot, és a második világháborús visszaemlékezését tartalmazta. Ez a könyv egyébként számos magyar vonatkozást is tartalmaz, mivel Loving a dél-olasz bázisokról Magyarország felett is bevetett amerikai 15. légi hadsereg 31. vadászrepülő osztályában szolgált, ahol 151 harci bevetés során öt igazolt légi győzelmet aratott. Bevetései során nagyon sok alkalommal repült hazánk felett is (1992 szeptemberében pedig Magyarországon is járt, a háború során magyar légtérben egymás ellen harcoló pilóták honi rendezésű, „Nyújtsunk egymásnak békejobbot” nevű találkozóján, melyről szintén megemlékezett az anyagban).¹

Első memoárjához hasonlóan George Loving ezt a művét is alapos, több éves előkészületek és háttér munka után vetette papírra. Saját, korabeli feljegyzéseinek túl hosszabb ideig kutatott az amerikai légierő Montgometryben, Alabamában található levéltárában is (Air Force Historical Research Agency) egykori alakulatának iratanyagát átnézve, de megkereste egykor vele együtt szolgáló bajtársait is, akik közül több is vezetett magánnaplót, és ezekkel a korabeli feljegyzésekkel is felfrissítette memóriáját, illetve kibővítette mondandóját. Szintén előző memoárjához hasonlóan ez az anyag is kronológiai sorrendben, részletesen mutatja be az eseményeket, nem pedig dátumok, konkrétumok nélkül csapong, mint sajnos számos olyan visszaemlékezés, melyek nem támaszkodnak korabeli elsődleges forrásokra, így a forrásértékük is igen csekély. (Egyébként a II. világháborús memoárjának megjelenése után jómagam is többször igyekeztem presszionálni a szerzőt – akivel régóta kapcsolatban vagyok –, hogy írjon a koreai háborúval kapcsolatos emlékeiről is).

Művét a szerző már említett II. világháborús visszaemlékezésének folytatásaként a második világháború végével kezdi, röviden visszautalva a háborús szolgálatára. A háborút követő időszakban kitér arra a fontos lehetőségre és döntésre, melynek eredményeként továbbra is a légierő pilótája marad(hat)ott. 1946 és 1949 között mintegy két és fél évet egy japán bázison töltött vadászrepülő alakulatnál, így részben helyismerettel is rendelkezett, amikor a koreai háború 1950 júniusában kitört. Miután Truman elnök néhány napon belül döntést hozott az amerikai beavatkozásról, Loving egyből élt a lehetőséggel, és jelentkezett a Koreába önként jelentkezés alapján toborzott pilóták közé. A koreai reptér, ahonnan George Loving szinte összes harci bevetését repülte, a Tegu melletti K-2 volt (az amerikaiak a többféle eredetű térképeken használt eltérő írásmódú, illetve egyébként is összekeverhető településnevek miatt az egyszerűség kedvéért a reptereket Koreában betűvel jelölték, a K-1 sornak megfelelően).

¹ George Loving: *Woodbine Red Leader. A P-51 Mustang Ace in the Mediterranean Theater*. New York, Ballantine Books, 2003. 292 o.

Tegu ekkor álmos, jelentéktelen kisváros volt, míg ma Dél-Korea negyedik legnagyobb városa, és a mellette lévő egykori K-2 reptér helyén ma nemzetközi repülőtér van.

George Loving 1950. augusztus elején öt közvetlen harctámogató bevetést repült a 12. vadászbombázó repülőszázad tagjaként F-51² Mustangokkal a visszaszoruló dél-koreai és amerikai csapatok által tartott puszani gyűrű körül, majd szeptemberben egy hatodik fegyveres felderítést is Szöul térségében. Ezt követően – miután századát Japánba evakuálták – ő hátra maradt a K-2 reptéren, és év végéig földi beosztásban tevékenykedett. Ebből a beosztásból kérésére a 49. vadászbombázó repülőosztály 9. századába helyezték át, mely szintén a K-2 reptérről tevékenykedett, és amely már P-80 típusú, sugárhajtású gépekkel volt felszerelve.

A P-80 az USA első sugárhajtású vadászrepülőgépe volt, melyet a második világháború legvégére állítottak szolgálatba (harci alkalmazására ekkor még nem került sor). A koreai háború idején a típus harmadik szériás változata, a P-80C állt hadrendben, ezt alkalmazták harcra kezdetben vadászgépként, majd vadászbombázóként. A korábban említett, még dugattyús motoros F-51-től méretében és teljesítményében nem tért el jelentősen, kivéve a sokkal nagyobb sebességet és a nagyobb elvihető hasznos terhelést. A P-80 beépített fegyverzete – a Mustanggal megegyezően – hat fél hüvelykes (12,7 mm-es) nehézgéppuska volt, összesen 1800 db lőszerrel, ezenkívül külső felfüggesztéssel 2 db 500, vagy 1000 fontos (227, illetve 454 kg) bomba, tizenkét 5 inch (12,7 cm) átmérőjű rakéta vagy 2 db, egyenként 265 gallonos (1000 literes) napalmtartály.

1951 januárjától júniusig George Loving további 106 bevetést repült P-80C típusú vadászbombázókkal. A bevetéseiről meglehetősen részletességgel ír, de nem esik abba a hibába, hogy ismétlődő, monoton történetekkel töltse meg visszaemlékezését. Olyan egyén perspektívájából ír és látatja az eseményeket, aki egyben csapatparancsnok is volt – mivel tavasszal előléptették a század parancsnokává –, tehát nagyobb rálátása volt az eseményekre, mint a beosztott pilótáknak. A bevetésekkel kapcsolatban kitér a különféle bevetési típusokra, mint az ellenséges vonalak mögött leölt bajtársak megmentése (az értük küldött helikopterek kísérése, az ellenség lefogása), vasútállomások, hidak, alagutak, repterek elleni légitámadások, közvetlen harctámogatás, valamint fegyveres felderítés. Itt az alagutak a különösen kiemelendők, mint szokatlan célok: a kommunista oldal csapatai az ENSZ légi fölény miatt igyekeztek a létfontosságú szállításokat, csapatmozgáso-

2 Az amerikai légierőben a II. világháborús P-51 vadászgép neve 1948-ban változott F-51-re, amikor a korábbi Pursuit (elfogó) megnevezést a Fighter (vadász) megnevezés váltotta fel, mely szavak kezdőbetűit a vadászrepülőgépek nevükben viselték (a Nemzeti Gárda repülőgépeinél megmaradt a P-51 elnevezés).

kat éjjel végezni, amikor az amerikai éjjeli bombázók az elsötétített terep felett sokkal kisebb határfokkal működhettek. Nappal a vasúti szerelvényeik, mozdonyaik alagutakban várakoztak (a szárazföldi csapataik is egyre jobban és egyre mélyebben ásták be magukat a háború folyamán). Az amerikai vadászbombázók először a hajnalban, késve az alagutakba tartó mozdonyokat próbálták meg elcsípni az alagutak bejáratai előtt, majd az alagutakba próbálták beletalálni bombáikkal. Ez azonban egyáltalán nem volt sem egyszerű, sem pedig veszélytelen (itt nemcsak az egyre fokozódó erejű légvédelmi tüzéség jelentett veszélyt, hanem a földrajzi körülmények is, hiszen ha közel repültek az alagutak szájához a találat reményében, a szűk völgyekben, hegyek között könnyen le is zuhanhattak, de veszett el századának olyan gépe is, melynek pilótája túl alacsonyról dobta le bombáit és azok robbanása okozta saját végzetét). A bevetésekkel kapcsolatban a visszaemlékező részletesen kitér arra is, hogy az amerikaiak praktikus okokból a különféle vadászbombázó alakulatoknak – a frontvonalak megmerevedése után – állandó útvonalakat jelöltek ki, melyek felett tevékenykedtek. Így ezeket alaposan megismerték, az apró változtatások (jól álcázott potenciális célpontok) is azonnal szemet szűrtek a gyakorlott pilótáknak, és a navigáció is sokkal könnyebb volt ugyanazon terep felett. Szóba kerül az is, hogy rotáció folytán néhány hétre minden pilótát áthelyeztek a szárazföldi csapatokhoz előretolt légi irányítónak is, így a földről is megismerhették a kötelékek célra vezetésével kapcsolatos feladatokat, illetve nehézségeket.

Természetesen nem maradt ki az anyagból a repülők hétköznapijainak bemutatása sem – ez volt talán az utolsó olyan nagy konfliktus, amikor a katonák esténként összegyűlve spontán énekeltek –, a helyi lakossággal való kapcsolatra is kitérve.

Végül, de nem utolsósorban fontosnak tartom megemlíteni, hogy a háború brutalitása és kegyetlensége is megjelenik a műben: a kiadványt a szerző a 9. vadászbombázó század azon nyolc pilótájának ajánlotta, akik nem tértek vissza a harci bevetésekről, de leírta gondolatait azzal kapcsolatban is, hogy az ellenséges katonák megölését hogyan dolgozták fel akkoriban. Nem gyűlölték az ellenséget, és semmi élvezetet nem találtak abban, hogy napalmot dobjanak a kínai és észak-koreai katonákra, de ők voltak az agresszorok (a rettegett napalm nemcsak nagyon hatékony pusztításra volt képes, de rendkívül demoralizáló hatású is volt – egy amerikai tapasztalati jelentés szerint az észak-koreai csapatok gyakorlatilag érzéketlenek voltak a bombatámadásokra és a repülőgépek géppuskatüzére, de a napalmtól, a tűzhaláltól való félelem rendkívül látványosan látszott rajtuk).³ Egyébként maga Loving is az elismerés hangján írt a kínai csapatokról, akik a teljes ENSZ légi fölény

3 Robert F. Futrell: *The United States Air Forces in Korea 1950–1953*. Washington, DC, Office of Air Force History, 1983. 95. o.

ellenére, a sokkal gyengébb felszereléssel, logisztikával is folytatni tudták támadó hadműveleteiket.

Harci turnusának befejeztével, 112 vadászbombázó-bevetést követően, az amerikai rotációs rendszernek megfelelően George Lovingot is hazavezényelték. Ezt követően művében röviden kitért szépen felívelő katonai karrierjének további állomásaira is, míg végül 26 évvel később a kör bezárult: George Loving repülő altábornagyként, mint az amerikai 5. légi hadsereg parancsnoka tért vissza a Távols-Keletre, ebből a beosztásból vonult nyugállományba 1979. június 30-ával.

A könyv maga – a korábban már említett, II. világháborús memoárjához hasonlóan – az általa repült harci bevetések tételes felsorolásával zárul (minden esetben a dátummal, a bevetés sorszámával, időtartamával, a bevetés során betöltött pozíciójával és a célpontok megnevezésével).

A kiadvánnyal kapcsolatos kritikai megjegyzéseim egyedül a földrajzi neveknel és személyneveknel található bosszantó elírásokkal kapcsolatban vannak, mert sajnos ezekből akad néhány. Számomra nehezen elképzelhető például, hogy George Loving képes volt hibásan írni a II. világháborúban vele együtt a 31. vadászrepülő osztálynál szolgáló Leland Phillips Molland nevét, aki a K-2 reptér mellett zuhant le tragikus repülőbalesetben 1951. május 16-án (pedig ő Mollardként szerepel a könyv 119. oldalán). Feltételezésem szerint ezek az elírások azért történtek, mert a ma is élő szerző – előrehaladott korára való tekintettel, hiszen a könyv megjelenésekor már 88 éves volt – talán valakinek diktált, tehát a szövegbevitelt más végezte, és félrehallás miatt kerültek a hibák a kiadványba egy olyan, a gépelést végző személy által, aki a vonatkozó földrajzi- és személyneveket nem ismerte. Ezt azonban alapos átolvasással orvosolni lehetett volna.

Mindenesetre a kiadvány hasznos és értékes adalék a koreai háború történetéhez, és, véleményem szerint, feltétlenül a jól használható, valódi történeti értékkel bíró hadtörténelmi témájú memoárok közé sorolandó.

George G. Loving: *Bully Able Leader The History of a Fighter-Bomber Pilot in the Korean War*. (Bully Able⁴ Vezér – egy vadászbombázó pilóta története a koreai háborúban) Mechanicsburg, Stackpole Books, 2011. 238 o.

B. Stenge Csaba

4 A cím egy részének szó szerinti fordítása értelmezhetetlen, ezért ettől eltekintettem. Ennek magyarázata a következő: az amerikai 9. vadászbombázó repülőszázad rádió hívője volt Bully, ezen túl az egy napon bevetésre kerülő rajokat az ABC betűi szerint tartották nyilván, első volt az A mint Able, második a B mint Baker, a harmadik a C mint Charlie. A címben szereplő Bully Able tehát a 9. vadászbombázó század egy adott napon elsőként bevetett raját jelenti. (Loving első memoárjának a címe, a Woodbine Red Leader hasonlóan értelmezendő).

Húsz év olasz történelem 1992 – 2012

Giuseppe Mammarella olasz professzor az európai és azon belül az olasz történelem kiváló és külföldön is elismert szakértője, aki a „bőrén megtapasztalt” események alapján írja könyveit. Ez magyarázza, többek között, hogy napjaink történelmét óriási adatbázis és elemzőképesség segítségével tudja összefoglalni akár rövid, akár hosszabb terjedelemben. Történetírási módszerének másik jellemzője, hogy nem várja meg azt a bizonyos időbeli távolságot sem, amelyet a történészek legtöbbször betart, mondván, hogy a legfrissebb történelmi folyamatokat, főleg, ha azok a kutató saját hazájában zajlanak, nemigen merik vizsgálni, de főleg nem következtetéseket, ítéleteket levonni belőlük.

Az 1992–2012 közötti időszak ugyancsak korai, friss, főleg, ha azt nézzük, hogy a könyv mikor jelent meg annál az olasz kiadónál, amely minden félelem és fenntartás nélkül fordul a jelenkor, sőt napjaink történelme felé. Igaz, Mammarella professzor a „storia” szó mellé az alcímben oda-biggyeszi a „cronaca” szót is, érzékeltetve, hogy ennek a húsz, mozgalmas esztendőnek a „történetét”, „történetét” „krónika” formájában vezeti fel, enyhítve, de nem félretéve a „történelem” szó szigorú rendjét.

Már a *Bevezető*ben jelzi az olasz első Köztársaság „hamvain” létrejött olasz társadalmi, politikai élet szükségszerű „bukását” két ok miatt: az egyik a középbal pártok azon terveinek bukása, hogy „Olaszországot normális országgá” tegyék, a másik a *Silvio Berlusconi*-jelentette új politikai irányzat által előhívott és életre keltett „liberális forradalom”.

A szerző egyenesen az első Köztársaság „összeomlásáról” beszél, melynek mindenki által érzékelt durva pontjai voltak a „politikai korrupció”, a „maffia egyeduralkodása”, egy elavult és működésképtelen intézményrendszer. A középbal pártjai ezeket a bajokat kívánták orvosolni. „Alapjaiban arról volt szó, hogy úgy újítsák meg az országot, hogy ne változtassák meg az alapokat, az alapvető értékeket. Ezzel szemben Berlusconi az első Köztársaság alapjainak »szétverését«, egy „angolszász mintára létrehozandó modern kapitalista társadalmat” kívánt létrehozni, mindenféleképpen „meggyengít-

ve a társadalmat”, értve ezalatt annak mindenbe beavatkozó tevékenységét. Az eredmény: „Az 1992–2012 között eltelt húsz esztendő mindkét program bukásával végződött.” A Berlusconi-terv végrehajtásához ráadásul hiányzott ezenfelül egy olyan társadalmi réteg, amely kevésbé lett volna alávetve az Egyház hatásának. Az elmondottak „Olaszországnak húszévi lemaradást okoztak, sőt, még az első Köztársaság legszerencsésebb időszakában elért gazdasági és társadalmi eredményeit is kockára tették.”

A könyv első fejezetének címe: Egy soha meg nem született Köztársaság; értsd ezalatt az eltervezett, de meg nem valósult második Köztársaságot! Az alcím ugyanilyen sokatmondó: 1992: az év, amelyet el kell felejtteni. Miért? Azért, mert az országot egymás után gyorsan súlyos események rázták meg: a korrupciós botrányok, amelyeket egy idősek otthonának vezetője által az állam kárára elkövetett óriási pénzösszeg elsikkasztása nyitott meg. A tömegek egyre inkább eltávolodtak a pártoktól, jobban mondvá, a pártok a tömegektől, ami a választások iránti közömbösségben nyilvánult meg. A legsúlyosabb, gyakorlatilag az államot magát támadási célpontjává tevő maffiamerényletek, melyek 1992-ben kezdődtek, csúcspontjukat 1993-ban érték el. Az igazságszolgáltatás ezekben az ügyekben csak úgy ért el eredményeket, hogy a letartóztatott maffiózók közül többen vallottak, „daloltak”. A maffiaellenes intézkedések végül meghozták eredményüket: „egy egész maffiózó-generációt fejeztek le” a hatóságok. A siker azonban nem bizonyult tartósnak: a szicíliai maffia szerepét a calabriai *'ndrangheta* és a nápolyi *camorra* vette át...

A tárgyaló időszak elején ismerhetett meg a világ egy olasz neologizmust: a *tangentopolit*. Az új kifejezés alapjául a *tangente*, magyarul „kenőpénz” szolgált, és az Olaszország *egésztét* érintő megvesztegetési hullámra utal. Mindenki benne volt (ha cinikus lennék, azt mondanám, az újszülöttek kivételével), amire az egyik elkeseredett és felháborodott érintett-letartóztatott utalt a médiában: „mit akarnak, mikor nincs az országnak egyetlen négyzetmétere, amihez nem kapcsolódna megvesztegetés.” A szó ezután azt a félelmetes, a társadalom minden rétegét – politikai, pénzügyi, vállalkozói, gazdasági – nagyító alá tevő, és a legtöbbször a vádlottak padjára ültető, fiatal bírók által Milánóban elindított persorozatot is jelenti („mani pulite” – „tiszta kezek”), amely hamarosan már veszedelmes politikai méretűvé nőtte ki magát, s ellenzőik tábora nyíltan támadta a bírói testületet és annak zseniális vezetőjét, a fiatal *Antonio di Pietro*-t (aki, nem túrvén tovább a csapatára nehezedő, „felülről” jövő politikai nyomást, az olasz tv által is közvetített egyik megvesztegetési ügy tárgyalása kezdetén, látványosan levetette magáról a bírói talárt, és otthagya a tárgyalást.) Ez persze nem tette

meg nem történtté néhány magas beosztású „vezér” kíméletlen meghurcolását, sőt, néhányuk öngyilkosságba menekülését.

De tulajdonképpen mi volt a lényege a mérhetetlen korrupciónak, amely a „bírók forradalmát” elindította? „Kisebb-nagyobb, a gazdaság és a társadalom minden szintjén létező törvénytelenségek, magasabb szinten pedig – beleértve az ország nagyobb részét – a szabályok tiszteletben tartásának elmulasztása.”

A gazdasági nehézségeket fokozták a maastrichti egyezmények, amelyek minden aláíró országtól áttekinthetőbb, biztosabb pénzügyi helyzetet követeltek meg. És sajnos, Olaszország, amikor odáig eljutott, hogy a líra helyett a közös európai pénzt vezesse be, katasztrofális államadóssággal küzdött, amely már az 1980-as években túlszárnyalta a 100%-ot. A megoldásra irányuló lépéseket megakadályozta az elavult politikai és intézményrendszer, a személyes hatalommánia és a pártvezetők félelme a pártjukat az esetleges reformok által érintő kellemetlen hatásoktól. Olaszország Maastricht aláírásával nagy terhet vett magára – és polgáira, amelyet csak fokozott a két Németország egyesítésére fordított közös európai kiadásokból reáeső rész, valamint a líra ellen indított nemzetközi spekuláció.

A különböző kormányok különbözőképpen próbáltak kiutat találni a többirányú krízisből. *Mario Segnit* a szerző sikeresnek tartja az új választási és népszavazási törvény bevezetéséért olyan kérdésekben, mint a drogfogyasztás liberalizálása, a pártok finanszírozása stb... A radikálisok a pártok finanszírozásának megfékezésében értek el jelentős sikereket – igaz, a „politikai establishment” majd alaposan megnyirbálja ezeket a sikereket. 1993-ban a Banca d’Italia volt vezére kapott kormányalakítási felkérést. Ő pártegyeztetések nélkül főleg szakértőkből állította össze kormányát, amely még abban az évben újra szembekerült az „állam – maffia konfliktussal”, valamint Olaszország külföldi – jelen esetben afrikai – jelenlétéből származó problémákkal: Szomáliáról van szó, amelynek diktatorikus vezetőjének, *Siad Barrénak* távozása után, nemzetközi haderők, köztük olasz kontingens is, próbáltak rendet teremteni az afrikai országban; a rendcsinálásban olasz katonák is estek.

„Jön Berlusconi” a címe az egyik alfejezetnek, amelynek első néhány sorát szeretném szó szerint idézni, mert mindennél jobban illusztrálja a „cavalieri”-jelenséget. „Nem túlzás azt állítani, hogy Silvio Berlusconi «színre lépése» új korszak kezdetét jelzi az olasz politika történetében. A következő húsz esztendőben, akár kormányon volt, akár ellenzékben maradt, az ország politikáját mélyen befolyásolta személyisége, problémái, viselkedése és az általuk kiváltott konfliktusok. Az ország hamarosan az új főszereplő, annak

eszméit és stílusát meggyőződéses és gyakran szenvedélyes támogatókra és az emberrel és az új irányzattal ugyanolyan határozottan szemben álló becsmérlők táborára szakadt.

Mind a jóban, mind a rosszban, Berlusconi felforgatja az első Köztársaság éveiben kikristályosodott értékeket és módszereket. Olyan emberként mutatkozik be az országnak, mint aki mélységeiben fogja megújítani a politikát; és noha a beigért reformok nagy része, különösen amelyek az intézményi terveket illetik, nem vagy csak részben valósultak meg, mindezek ellenére a Berlusconi húsz esztendejében a politizálás jelentős módon megváltozott.” Berlusconi politikája magát a köztársasági elnököt is többször véleménynyilvánításra készítette ilyen vagy olyan irányban. 1994-ben megalakítja a *Forza Italia* (*Hajrá, Itália*) nevű politikai formációt, amelyhez az *Umberto Bossi* vezette *Legá Nord* is csatlakozik. Politikai propagandájának leitmotívuma „feltételezett kommunista veszély”, eszközei pedig a media, azoknak minden formája és formátuma, célja a „mindenütt jelenlét”. Bossi és Berlusconi azonban hamarosan ellenfelekké váltak, majd Berlusconi-nak Di Pietroval és a „Tiszta kezek” működésével történt döntő összecsapása, amely után Berlusconiéknak vissza kellett vonulniuk a csatából, mivel a hajthatatlan bírói csapatot az egész közvélemény támogatta. A csata egy dekrétum bejelentése után tört ki, amely könnyített volna a korrupcióval gyanúsított személyekkel szembeni eljárásokon; végül a dekrétumot visszavonták, és újra bűncselekménnyé állították vissza a korrupciót és a sikkasztást.

1994-ben, főleg a „Tangentopoli” hatására, a pártok új felállásokkal próbálkoztak, így például a kereszténydemokraták az Egyház nagyobb politikai képviseletéért szálltak síkra. A pártrendszer újjáépítésének „első, legviharosabb szakasza, melyet a „Tangentopoli” idézett elő, 1995-ben zárult le. Nagy vesztese ennek a folyamatnak az olasz kommunista párt volt, melynek egy része a technikai forradalom által létrehozott, az informatikai technológiával foglalkozó iparba ment át, azaz a hagyományos munkásosztály fokozatosan lemorzsolódott.

Az 1995-ös év két fontos eseményt mutat fel: egyrészt a „Tangentopoli” végét, mivel magát Di Pietrot is sikkasztással vádolják, másrészt a maffia egy „egész generációjának likvidálását” (ld. fentebb!). 1996-ban a középbal és a vele szövetségre lépő pártok *Romano Prodit* választják vezérüknek, aki mögött változatos és tekintélyes pályafutás áll. Az ún. *Ulivo* program célja egy „új állam» politikai, gazdasági és erkölcsi felépítése.” Prodi az *Amato* és *Ciampi* által megkezdett pénzügyi helyzet stabilitásának folytatását, valamint az egységes európai pénzhez csatlakozás végrehajtását vállalta

magára. Munkaügyi minisztere az új és többirányú munkavállalási lehetőségeket igyekezett megvalósítani. A cél 1 millió új munkahely megteremtése volt. Az 1996-os választásokat az „Ulivo-program” nyerte széles körű koalíciós politikája révén. Az igazi megmérettetést mind a politikai vezető elit, mind a lakosság számára az euro-zónába történő belépés előkészítése jelentette: Prodi ezzel kapcsolatban „18 hónap kemény áldozatvállalást ígért az olaszoknak.” És a pénzügyi mutatók 1997-re már javuló tendenciát mutattak, viszont más jellegű konfliktusok jelentkeztek, így többek között a Lega Nord-dal, valamint az Albániában kitört felkelés, amelynek során Albániában rekedt olasz állampolgárokat kellett kimenekíteni, és albán menekülteket fogadni az olasz partokon.

Ezalatt Berlusconi ellen a pénzügyőrőség megvesztegetése címén eljárást indítottak, az ügyet azonban végül ejtették. Folytatódta a pártokkal és a pártvezetőkkel az egyezkedések, mialatt Prodi politikai pályafutásában „zárojelet” nyit az Európai Bizottság elnökévé választása.

Az 1990-es évekre mindvégig rányomja bélyegét a Jugoszlávia szétesését követő háború. Az olasz katonai beavatkozást amerikai illetve NATO-vezetéssel az olaszok egy része – főleg a baloldal – erősen kritizálta, megromlottak az USA és Olaszország kapcsolatai, különösen azután, hogy egy amerikai repülőgép leszakított egy drótkötélpályát: a balesetben húszan vesztették életüket, de ami elsősorban felháborította az olaszokat, az volt, hogy egy amerikai bíróság felmentette a repülőgép pilótáját.

Az 1999. júniusi európai parlamenti választásokon Berlusconiék jól szerepeltek, és a *D’Alema*-kormány leváltását követelték. Tudni kell, hogy D’Alema kormánya látványosan jó eredményeket ért el az ország pénzügyi és gazdasági helyzetének javításában. A 2000. áprilisi választásokon azonban több régió támogatását elvesztette, s ezzel sorsa megpecsételődött. Berlusconi azonnali választásokat kért, a köztársasági elnök azonban elutasította; helyette *Giuliano Amato* került a miniszterelnöki székbe, aki folytatta az ország gazdaságélénkítő programját, de nem sokáig. A Berlusconi ellen intézett támadások nem vezettek eredményre, így megkezdődhetett a második Berlusconi-korszak...

A szerző a „cavaliere” ügyességének és győzelmének könyveli el, hogy „sikerült elismertetnie a jobboldalt és a reá mint az olasz politikai rendszer elsődleges és dinamikus elemére hivatkozó pártokat”, melyeket az első Köztársaság alatt „demoralizáltak, és a fasizmus maradványának tartottak.” A 2001. májusi választások „Berlusconi jegyében zajlottak, dinamizmus, fantázia és a felhasznált eszközök gazdagsága” jellemezte őket, a „Forza Italia” mögé felsorakozott választók magas száma „történelmi csú-

csot” jelentett. Az újonnan megválasztott Berlusconi-kormányban is voltak szakértők, de kisebb mértékben, közöttük függetlenek, de szigorúan a miniszterelnök vezetése alatt. 2002-től a gazdaság versenyképességének fokozása céljából olasz gazdasági szakértőkön kívül külföldieket is meghívtak. Problémák merültek fel a külpolitikában, amelyeknek oka a miniszterelnök „szeszélyes” viselkedése volt mind a magánéletében, mind a közéletben. A jugoszláviai háború után újabb külföldi veszélyek jelentek meg: az iszlám terrorizmus és az USA „*neoespansionismo*”-ja (új terjeszkedési politika). Súlyos helyzetet teremtett az iraki és az afganisztáni háború. Olaszország külföldi katonai elkötelezettségei megnöttek. Mindezek ellenére Berlusconi megítélésében nagy súllyal esett latba magánélete, a bíróságokkal szembeni ellenséges viselkedése, és általában a szabályok figyelmen kívül hagyása.

Fontos próbatételt jelentett Berlusconi második színrelépésében a G8-ak Genovába tervezett találkozója, amelynek megszervezését ő maga vette kézbe. Minden elővigyázatosság ellenére „a genovai G8 a nagy nemzetközi konferenciák történetében úgy marad meg, mint a szélsőbalos csoportok és legradikálisabb elemeinek egyik legdurvább eseménye és színtere.” A résztvevő nagy országok vezetőit „azzal vádolták, hogy olyan döntéseket hoznak, melyek minden képviselőtől megfosztott államra és személyre kihatnak.” A tüntetéseknek végül egy fiatalember személyében halálos áldozata is lett. Az olasz kormányra gyakorolt amerikai hatásra leállították az Airbus A400M gyártását, s helyette egy amerikai repülőgép építésében vettek részt.

2002-ben a NATO csúcsertekezletén Berlusconi mindent megtett, hogy a nyugati partnereket és Oroszországot közelebb hozza egymáshoz; tette ezt részben azért is, mert „kitűnő kapcsolatai voltak Putyinnal.” Ilyen irányú tevékenységét az elkövetkezendő években is folytatta, amit a Nyugat gyanakvással figyelt.

Az EU elnöki posztját Olaszország 2003 második felében töltötte be. Helyzetét kényessé tette, hogy az Unió hamarosan „drámai módon «az újakra és a régiekre» szakadt”, vagyis ekkor léptek be az új országok a szervezetbe. Az iraki háború *Bush*-vezette folyamatát Olaszország is támogatta, de támogatta Putyin csecsenek elleni hadjáratát is, és kerülte az Izrael által a palesztinoktól elválasztandó fal építésének témáját. 2004 – 2005 fordulóján több, nagyon súlyos csapás érte az Irakban harcoló olasz katonákat, így végül az olasz kontingens hazahívása mellett döntöttek.

Belföldi és európai viszonylatban egyre irritálóbbá vált Berlusconi kiterjedt hatalma a média, az ingatlan, a banki, a kiadói, sőt a sportszféra fölött, ami konfliktusos helyzetekben az ő számára kedvezett. Ő azonban kitarított

hatalma ilyen sokirányú fönntartása mellett, így évekig ellenállhatott az el-lene indított számtalan bírósági eljárásnak; segítette ebben pénzügyi hely-zete, a számára kedvezőtlen törvények módosítása, és az őt politikailag is támogató kiváló ügyvédek, sőt, a Parlament két ága is. A politikai élet azon-ban tovább zajlott 2002-ben és 2003-ban, méghozzá új és fontos reformok bevezetésével, ezek a bevándorlásra, a munkaszerződésekre, az elbocsátá-sok szabályozására, az iskolákra és az intézményekre vonatkoztak. Ami az iskolarendszert illeti, ott ki kell emelni az oktatási reformokat, bennük már az első osztálytól egy idegen nyelv és a számítógépek használatának oktató-sát, a klasszikus, technikai és professzionális szakok megjelenését, melyek tartalmukat tekintve élesen különböztek egymástól. Megreformálták a televíziót is. A legfontosabb reform azonban kétségtelenül az alkotmányreform volt: Bossi indítványára „kizárólagos törvényhozói illetékességet” hagytak a régióknak bizonyos területeken: egészségügy, iskolaszervezés, helyi rend-őrség. Egy másik reform a köztársasági elnöki és a miniszterelnöki poszt hivatalát érintette: a végrehajtói hatalomban a köztársasági elnöki hivatal funkcióit a miniszterelnökségre ruházták át. Ezzel áthághatatlaná vált a kormány és a középbal közötti szakadék.

A 2001. májusi választások a középbal bukását hozták, s ez elkeserít-te nemcsak a pártok vezetőit, de most már a híveiket is, akik sorozo-tos tüntetésekkel jelezték elégedetlenségüket. Ezen a helyzeten a 2002. május–júniusi községtanácsai választások javítottak a baloldal javára, míg a Lega Nord és főleg a Forza Italia vereséget szenvedtek. 2000 után az egész EU-ban csökkent a termelés, ami a legnagyobb országok, közöt-tük Olaszország gazdaságát sújtották főképpen; a világgazdasági fejlődési mutatón az országot a 42. helyre sorolták! Hiányzott az innovatív szellem, túlbujánzott a közigazgatás, és mindezekre még rátett a külföldi, elsősor-ban kínai konkurrencia.

És ekkor jött megint Berlusconi!, s vele a harmadik Berlusconi-kor-mány, a 2005. áprilisi regionális választások nyomán. Az ellenzék nyomá-sára azonban gyorsan ott kellett a kormányzást hagynia április 20-án, hogy 23-án újból kormányt alakíthasson. A szerző szerint Olaszországban ilyen gyorsan – azaz három nap leforgása alatt – még sohasem oldódott meg kor-mányválság! Ráadásul ez a „válság Berlusconi megerősödésével zárult.” Az új kormány előtt három fontos téma várt megoldásra: az igazságszol-gáltatás, az új választási törvény és a költségvetési terv. Júliusban a Parla-ment jóváhagyta a jogrendszer reformját. Szeptember végén a gazdasági miniszter benyújtja a 2006-ra tervezett költségvetést, majd megalkotják az új választási törvényt.

A 2006. áprilisi pártválasztásokon a középbal nyert, a Forza Italia a legnagyobb vesztes lett. De ezután még következett a legfontosabb választás az alkotmánymódosításról, amit Berlusconi szeretett volna keresztülvinni... Nem sikerült neki, a választók óriási arányban szavaztak ellene. Berlusconinak el kellett hagynia a politikai színpadot, ahol Prodi és kormánya váltotta. Másfél évi kormányzása során sok problémával kellett megküzdenie, éppen az időhiány miatt. Közben köztársasági elnökválasztás is zajlott: az új államfő *Giorgio Napolitano* lett, aki szinte azonnal megbízta Prodit az új kormány megalakításával, melynek első és legjelentősebb lépései bizonyos liberalizálásokat valósítottak meg a közszolgáltatások számára alapvető szektorokban: telefon, közlekedés, biztosítási díjak, szabadon vásárolható gyógyszerek engedélyezése. Ha a belpolitikában a Prodi-kormány némi lassúsággal mozgott, ugyanez nem mondható el külpolitikájáról: a Berlusconi-féle, inkább másodlagos, EU-val történő kapcsolatokat megerősítették, csakúgy, mint az USA-hoz való szorosabb kötődést. Az olasz katonai jelenlétet megszüntették Irakban, de fenntartották Afganisztánban, majd 2006-ban békefenntartó tevékenység címén küldtek katonákat az ENSZ égisze alatt Libanonba; a francia, spanyol és német katonai együttműködés itt sikerrel járt.

A 2008-as választások a középjobb győzelmét hozták, ami nem volt annyira meglepő, mint az azokat megelőző választási kampány, ami első-sorban a televízióban zajlott. Komoly problémaként merült fel az Alitalia légitársaság katasztrófális pénzügyi helyzete, ami majdnem az Air France által történő felvásárlásához vezetett; ezt azonban Berlusconi nem engedte meg, viszont ismét megragadta a kedvező alkalmat, hogy megkezdje negyedik mandátumának kitöltését; küldetés, amely főleg az ellene indított perekben, illetve az általa az igazságszolgáltatással vívott harcokban merült ki, és olyan méreteket öltött, hogy az „intézmények stabilitását” fenyegette; az államfő kénytelen volt többször is beavatkozni, hol ez egyik, hol a másik fél – Berlusconi és vagy az igazságszolgáltatás – oldalán. Lassan már a közvélemény is a miniszterelnök üldözését látta a harcban. Mindezt súlyosbította a világválság, ami USA-beli bankok spekulációs tevékenységének volt a következménye. A krízis gyorsan áterjedt Európára is, olyannyira, hogy 2009-ben már leállt az európai gazdaság fejlődése, nőtt a munkanélküliség, visszaestek a beruházások. Olaszországban többek között az állami kiadások megnyirbálásával, a bankoknak nyújtott segítséggel, a külföldön illegálisan elhelyezett bankbetétek „hazahívásával” próbáltak védekezni. Alaposan megcsapolták az oktatásra szánt kiadásokat. A termelőiparban üzemeket, gyárakat zártak be, de a közintézmények kiadásait is jelentős

mértékben csökkentették. A társadalmi érzékenység az „etikai – vallási kérdések” irányában szintén nagy változásokon ment át, amelyek során kiderült, mennyire megosztott a társadalom az értékek, a kultúra és az életmódok tekintetében; itt az Egyház hatása a többi európai országhoz viszonyítva még mindig érezhetőbb volt.

Több mint tíz esztendő vitát eredményezett az igazságszolgáltatás és egy kómába esett leány apjának harca leánya kezelésének leállításáért; végül 2008-ban a milánói fellebbviteli bíróság engedélyezte a kezelés felfüggesztését. Hasonló esetek hatására született meg a „biológiai végrendelet” elkészítésének gondolata, más néven az „előzetes kezelési rendelkezés”, melyben ép tudattal rendelkező beteg előre meghatározhatta, hogy gyógyíthatatlan betegsége és ép tudattal már nem rendelkező állapotában az orvosok milyen beavatkozást tegyenek, tehetnek.

Az ország életére – fentebb már említettük – kihatással voltak a Berlusconi ellen indított perek. Emiatt a kormány munkája lelassult, bár a miniszterelnök még néhányszor sikerrel és gyorsan hozott megoldásokat, így pl. a 2009-es aquilai földrengés után, vagy Nápoly hulladéktól történő megtisztítása ügyében. Viszont egyre sötétebb fellegek gyülekeztek magánéletének egén: kapcsolatai fiatal és vonzó nőkkel, majd közbenjárása egy letartóztatott kiskorú marokkói leány elleni eljárás felfüggesztése és elengedése ügyében. Mindezek a magánéletén esett foltok alaposan veszélybe sodorták amúgy is megkopott jó hírét mind külföldön, mind hazájában. És ezen mit sem változtatott, hogy az ellenzékét is elérték a főleg szexuális jellegű botrányok.

Barack Obama elnöksége változásokat hozott a két ország kapcsolatában, aminek oka az amerikai elnök egyértelmű hierarchizálása volt az európai országokat illetően: szoros volt kapcsolata Nagy-Britanniával, valamint Franciaországgal – Sarkozy amerikai barát politikája segített ebben –, valamint Németországgal. Olaszország ebben a rangsorban hátrébb szorult: az új amerikai adminisztráció „erős gyanakvással” nézte Berlusconi szimpátiáját *Putyin* és *Medvegyev* iránt, valamint Olaszország függőségét az orosz gázszállítástól. Külön téma volt az egyre nagyobb számban az olasz partokon európai földre lépő menekültek áradata; a közvélemény, részben a Lega Nord nyomására, siettetni akarta a főleg Afrikából érkezők hazatelepítését. 2008-ban megállapodás jött létre Líbia és Olaszország között több vonatkozásban is: Líbia gyarmatosításának elítélése olasz részről, kölcsönös meg nem támadási szerződés, amely magában foglalta annak az eshetőségnek a kizárását is, hogy Líbiát NATO-támadás éri olasz területen telepített NATO-támaszpontokról.

Új helyzet állott elő 2011-ben az arab országokban kitört felkelések nyomán. Olaszország külpolitikájában ekkor bizonytalanság mutatkozott, látván az ENSZ és a nyugati hatalmak azonnali állásfoglalását Kadhafi rendszerének megdöntése és a lázadók támogatása mellett. A bizonytalanságot a 2008-ban kötött szerződés idején fennálló líbiai rendszer és a most a nemzetközi közösség Líbia-ellenes magatartása közötti különbség generálta. 2011-ben az olasz kormány a be nem avatkozás mellett döntött, és a NATO felügyelete alatt végrehajtandó Líbia-ellenes katonai fellépést kérte. Később azután megnyitotta déli katonai bázisait, és hajókat és repülőket adott katonai felderítés céljára.

2011 közepén a Nyugat újra gazdasági és pénzügyi nehézségekkel találta szembe magát: Olaszország gazdasági kilátásait stabilról negatívra minősítették, bár az olasz kormányt képesnek tartották a válság kezelésére. Az olasz gazdaság azonban nagyon gyengén teljesített továbbra is, magas volt a külkereskedelmi mérleg deficitje, s egyre csökkent az ipari termelés, viszont más fejlett iparral rendelkező országgal szemben – köztük az USA – kedvező volt a pénzügyi helyzete, azaz lejjebb tudta szorítani a közkiadásokat. Végül a 2011-ben lezajlott közigazgatási választásokból és a referendumból látszott, valamint a pártok, a szakszervezetek és maguknak az olaszoknak az elégedetlensége Berlusconi-val és politikájával a gazdasági növekedés elmaradása miatt egyre nőtt, és ebből érződött, hogy politikai – gazdasági irányváltásra van szükség. 2013-ban azután mind Európában, mind az USA-ban a helyzet „drámaivá” vált. Olaszország a fizetéseképtelenség szélére került, s kénytelen volt – a Nemzetközi Valutaalap, az Európai Bizottság, de különösen a piac nyomásának engedve – lépéseket tenni. Következett az adók emelése, a közkiadások csökkentése, a nemzeti kollektív munkaszerződések átalakítása üzemi és szakszervezeti szerződéseké, továbbá a kereskedelem és a foglalkoztatások liberalizálása, az állami kézben lévő ingatlanok privatizálása, amit a *Confindustria (Confederazione generale dell'industria italiana - Olasz Gyáriparosok Szövetsége)* és a nagyobb sajtóorgánumok erősen kritizáltak.

Az ország helyzete végül kezdett visszafordíthatatlanná válni, az európai bankok és Brüsszel is egyre nagyobb nyomást gyakoroltak az ország vezetésére; féltek ugyanis, hogy az olasz helyzet az egész EU-ra kiterjedhet. A katasztrofális helyzetben Berlusconi benyújtotta lemondását, hogy helyét és kormányát szakértők váltsák fel, élükön *Mario Monti*-val. Az új kormányfő és csapata egyik fő feladatának az ország imázsának és hitelképességének biztosítását tekintette. Néhány hét alatt sikerült az országot „visszavezetni

Európába.” Ezt jelezték találkozó az európai államfőkkel és Obama elnökkel. Kormányát Európa egyik legtekintélyesebbikévé tette, de törvényesítette az olasz parlament is egy nagyszabású koalíció segítségével. Központi téma maradt továbbra is az új munkaszervezés: ennek vitájában a legnagyobb szakszervezetek vezetői, a Confindustria, *Elsa Fornero* miniszteri megbízott, és a tanács elnöke (azaz a miniszterelnök) vettek részt. Ezek a „konzultációk” (és nem „tárgyalások”), ahogyan Monti nevezte őket, érintették a munkaszerződések típusait, a női munkát, a fiatalok munkanélküliségét. Az eredmény egy alkalmazotti „társadalmi biztosítás” elfogadása lett. A fizetett tanulóévek a munkába állás fő eszközévé váltak. Sokáig nagy figyelem kísérte a munkások gazdasági, munkafegyelmi, politikai, faji vagy egyéb okok miatti elbocsátása körüli vitát, ami nagy változásokat hozott a múlthoz képest, ezek azonban a nehézségekkel – pl. növekvő munkanélküliséggel – küszködő vállalatok esetében nyugtalanságot váltottak ki. És az ország pénzügyi helyzete újból elindult a lejtőn lefelé. Kis- és középvállalatok ezreinek csődbe menése, az ezt kísérő munkanélküliség csak még sürgetőbbé tették a gazdasági növekedést, a kedvezőtlen körülmények között élő és a középrétegek elszegényedésének megállítását. S a szerző végső következtetése a könyv utolsó mondatában: „A már hagyományos reformok (iskola, bíróság, közszolgáltatás) az új fejlődési modellhez vezető kötelező út, mindemellett alapvető feltételek maradnak a politikai osztály megváltozása és a döntéshozó intézmények és folyamatok módszeres egyszerűsítése.”

Hogy ezt milyen kormány és mikor fogja elérni éppen Olaszországban, ez irányban még találgatásokba sem lehet bocsátkozni...

Sűrű, száraz adatokban – jószerevel csak azokban – bővelkedő könyvet tartunk a kezünkben, melyben a szerző úgy veti papírra egy országot, egy nemzetet, egy nép történelmét, hogy az Ember, az ezt a történelmet formáló Ember, szinte fel sem bukkan benne. És ez nem föltétlen pozitívuma egy történelemkönyvnek. Mentségére legyen mondva a könyv aránylag rövid formátuma, és a könyv végén található névmutató és bőséges bibliográfia.

Giuseppe Mammarelli: L'Italia oggi. Storia e cronaca di un ventennio. 1992 – 2012. Olaszország ma. Húsz év történelme és krónikája. 1992 – 2012. Bologna, Il Mulino, 2012. 214 oldal.

Kun Tibor

A társadalomellenesek

Walter Wüllenwebernek az alábbiakban bemutatandó könyve bestsellerré vált Németországban. Már a cím¹ is arra enged következtetni, hogy a szerző² kényes témakört ragad meg azzal, hogy a németországi ügyvezetők magas bónuszairól és az elszegényedettek egyre növekvő anyagi-társadalmi függőségi viszonyairól ír. Valójában nem egyszerű témakörülírásról van szó, mivel Wüllenweber nem baloldali gondolkodó, aki kizárólag csak a gazdagok egyes viselkedési mintái ellen érvel, hanem éppen ellenkezőleg: mind a felső, mind az alsó társadalmi rétegekhez kritikusan áll hozzá. Szerinte egyik társadalmi csoport sem teljesen önfenntartó, mivel mindkettő a dolgozó középréteg háttán élőködik. Ez pedig az államnak sem tesz jót. Így mind a két társadalmi csoport tagjai egyaránt megérdemlik a „társadalomellenes” jelzőt.

Az olvasó tárgyilagos és kiegyensúlyozott tájékoztatást kap a jelenlegi német szociális háttérről. Pontosan ez a vetület képezi a mű egyik fő sajátosságát, mert a tömör gondolatok és a szembetűnő forrásgazdagság miatt az írás egy pontos szakmai jelentés stílusára emlékeztet. Wüllenweber téziseit számszerű statisztikákra alapozza, ugyanakkor e rideg szociográfiai keretet nagyban ellensúlyozza a gördülékeny nyelvhasználat és a kritikus végkövetkeztetések sorozata. Annak ellenére, hogy a könyvben kimondottan komoly témakört dolgozott fel, időközben az olvasó humorosabb részekkel is találkozhat. A hasonlatokban gyakorta szerepelnek metaforák, melyek kiválóan illeszkednek a szerző pontosan strukturált eszmefuttatásaiba.

A szerző egyedi észrevételein keresztül olyan újszerű tematikák nyílnak meg az olvasó előtt, mint a gazdagok és szegények köré épülő, őket támogató segédipar kifejlődése, amely különféle sajátos szolgáltatásokban, kedvezményekben vagy juttatásokban intézményesült a mai Németország tartományai-

1 A könyv magyarra fordított címe: A társadalomellenesek: ahogyan a felső- és az alsó réteg tönkreteszi hazánkat – és ki nyereszkedik ebből.

2 Walter Wüllenweber 1962-ben született. Politológiát tanult Heidelbergben és a Henri Nannen Újságírói Iskolában szerzett külön újságírói diplomát. 1995 óta a Stern-nél tevékenykedett, mint újságíró. Wüllenweber 2005-ben megkapta a Német Szociális Díjat és 2007-ben az év riporterévé választották. Háromszor jelölték az Egon Erwin Kisch-díjra, kétszer pedig a Henri-Nannen-díjra.

iban. A kérdés annyira újdonságszámba menő és tabuként kezelt ügy, hogy ilyenformán ezt még a legnépszerűbb médiákban sem tárgyalják.

Wüllenweber találó kifejezéseket alkalmaz az elszegényedett emberek jellemzésére, és igen figyelemre méltó, hogy nem védőügyvédként lép fel. Az etnikai és a nemzeti hovatartozás feszegetése nélkül igyekszik rámutatni arra, hogy mennyire fontos a társadalmi hátterek tudományos feltárása a különféle közösségi csoportok működésének és összetételének jobb megértéséhez. Ez alapján a bevándorlókról sem ír leértékelően, ami szintén nem megszokott dolog, mivel a bevándorlással kapcsolatos negatívumok ki-domborítása elég gyakori jelenség a német médiában.³ Mindemellett többszörösen jelen van a német polgári törvényhozás fő eszményképe, vagyis hogy lehetőleg még a legkülönlegesebb esetekben is igazságot szolgáltat-hassanak az embereknek. Így ahelyett, hogy egy jogszabály lenne érvényes mindenkire, Németországban lehetőség szerint inkább mindenki számára alkotnak egy külön törvényt. Wüllenweber szerint pontosan emiatt annyira áttekinthetetlen és bonyolult a német polgár- és adójog. Közben pedig a szegények és gazdagok közötti anyagi-jogi szakadék folyamatosan nő. E folyamat világosan követhető mind a médiákban, mind a politikában zajló hivatalos diskurzusokban. Egyesek hajlamosak elfordítani a fejüket, ha az utcán létező nyomorral nyíltan szembesülnek, mások pedig kényelmes bőrfotelekből nyilatkoznak a szegénységről, ami nem jelenti azt, hogy közben napjaink egyre súlyosabb össztársadalmi dilemmáira tényleges megoldások is születnének.

A történelmi szakírányt is művelő politológus, Wüllenweber egy kulcskérdést tesz fel a társadalomnak: ki mennyivel és hogyan járul hozzá a jelenlegi német társadalmi rend fenntartásához? A vagyontalanok és dúsgazdagok hozzájárulásait megvizsgálva meglepetésszerűen leszögezi, hogy a társadalom átellenes oldalain valójában csaknem hasonló folyamatok zajlanak.

A könyv két fő részből áll. Az első részben a megcélzott nagycsoportokat, az úgynevezett „felső és az alsó réteget” mutatja be vázlatosan. A második részben rendre felbukkannak a bemutatott rétegek köré csoportosuló „erős szövetségesek” is. Pontosabban olyan gazdasági-pénzügyi mellékágazatokról van itt szó, melyeknek többnyire a peremcsoportoktól származik a „bevételük”, azaz ügyfélkapcsolati rendszerük főként rájuk épül. Ez konk-

3 Példaként a következő eset említendő: Thilo Sarrazin közigazdász az SPD-nél volt politikus, de közben távoznia kellett a pártból. 2010-ben megjelent könyve nagyon sok vitát váltott ki Berlinben. Sarrazin egyrészt élesen kritizálja a bevándorlókat, másrészt viszont felértékelte saját népét és a német erényeket. Műve eladási rekordokat döntött, mivel már 2012-ben több mint másfélmillió példányban kelt el Németországban. A könyv címe: Deutschland schafft sich ab (Németország megszünteti önmagát).

rétan pénzügyi hitelekben és a szociális segélynyújtó hálózatban nyilvánul meg. A szerző már a bevezetőben meghatározza a fő fogalmakat (alsó- és felső társadalmi réteg, vagyis szegények és gazdagok), amelyeket a továbbiakban különféle szöveggörnyezetekben változatosan használ. Röviden megvilágítja, hogy miért éppen ezeket az egymással ellentétes peremcsoportokat hasonlítja egymáshoz. Wüllenweber szerint ez a fajta párhuzamos társadalomszemlélet azért is helytálló módszer, mert így tisztán követhető, hogy valójában mindkét csoport tagjai elszigetelődtek a többiektől, vagyis a zsugorodó középrétegtől, de ugyanakkor egymástól is.

A német felső osztály tagjainak jellemzői és szokásai jelentősen megváltoztak az elmúlt évtizedekben. A felső réteg alatt Wüllenweber elsősorban a 924 ezer „High Net Worth Individuals”-t érti, vagyis azokat a személyeket, akik több mint egymillió dolláros tőkével rendelkeznek Németországban (18.). Ezek a következőképpen jellemezhetőek: kockázatos pénz spekulánsok, mert nincs szabályos hétköznapi munkahelyük, ellenben hagyják, hogy a pénzük dolgozzon helyettük. Összehasonlításként ezeket a hatalmas nyereségeket kevesebb adóval sújtja a német jóléti állam, mint a tényleges munkából származó jövedelmeket (28.). Így megállapítható, hogy a dús-gazdagok társadalmi befizetései valójában igen alacsonyak az aktív munkavállalók szociális közteherviseléséhez képest. A szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a mai német nagyvagyonosok valójában nem vállalnak össztársadalmi felelős szerepet, mert a jelenlegi adózási rendszer aránytalan és nekik kedvez, azaz a középréteg kárára van (36.).

Wüllenweber alaposan megvizsgálja a német társadalom alsó rétegét is. Szerinte ez a peremcsoport is figyelemreméltó átalakulásokon ment keresztül az elmúlt két évtizedben. Ezeknek az embereknek nem feltétlenül pénzügyi téren vannak hiányosságaik, hanem sokkal inkább elmondható róluk, hogy mivel nincs jó iskolai, szakmai képzésük, ezért a társadalomban való tevékeny részvételük egyszerűen nem adott. Emiatt fokozatosan meggyengült a vásárlóerejük és a társadalmi szerepük. Részben az állam is felelős mindezért, mert jóllehet folyamatosan intézkedett a hátrányos helyzetűek életfeltételeinek a javítása érdekében, közben azonban nem törekedett a valós okok célirányos feltárására. Eszerint a munkásoknak hosszú távon egyáltalán nem rentábilis többé-kevésbé csak minimálbérért dolgozni, mert emiatt is lecsúszhatnak a társadalmi ranglétrán.

A szerző nem sorol minden szociális segélyben részesülő személyt egy nagyobb különálló csoportba, ami igencsak szokásos Németországban (Hartz IV Empfänger), hanem az alsóbb rétegek jobb megkülönböztetése érdekében inkább néhány jellemző tulajdonsággal írja körül őket. Szerinte

ezek a személyek már képtelenek fegyelmezett hétköznapi munkahelyeken feladatokat ellátni, és sokkal rosszabb az egészségi állapotuk, mint a német átlag lakosságé, továbbá teljesen hiányzik belőlük a közösségi elkötelezettség érzése, mert a szülőök, az iskola érzékelhetően hanyagnak bizonyultak a nevelésükben. Az ilyen emberek szórakozás céljából többnyire a kereskedelmi csatornák tömegeknek szóló, tartalmatlan adásait nézik, és mivel általában rendkívül alacsony képesítésük van, hajlamosak elfogadni reménytelennek tűnő helyzetüket (91–113.).

A szerző a napi politikát is támadja, mert szerinte a nem megfelelő döntési folyamatok elősegítik e két párhuzamos társadalmi réteg további elszigetelődését és tartós konzerválását, ami a jövő nemzedékek kárára történik. Emiatt a felső és alsó rétegekben élők erkölcsi normái össztársadalmi szempontból kedvezőtlen irányba csúsznak el, vagyis a gazdagok nem ösztönöznek az adóbevallásuknál, a szegények pedig egyre több szociális juttatást igényelnek. Mindez azonban a dolgozó középosztály rovására történik, és lényegében mindkét szélső társadalmi csoport tagjainak a bevétele már rég nem a valós munkához kötődik. Az is fontos tényező továbbá, hogy ma már a tényleges munka mint foglalkoztatottság társadalmilag elveszítette igazi értékét (133–138.). Ugyanakkor az állam is hozzájárul ezen állapotoknak a további romlásához, mert nagyon bonyolult szociális segélycsomagokat és adótörvényeket alkot, miközben számbelileg a hivatalnokokkal nagymértékben takarékoskodik (134–151.). A pénzügyi hivatalokban, a Szövetségi Munkaügyi Hivatalban és az igazságszolgáltatásban túlságosan kevés alkalmazottat foglalkoztatnak, így becslések szerint az állam évente mintegy 30 millió eurós adóbevételtől esik el (152.). A mai német közpolitika mindinkább eltávolodik a közösségi érdekek tényleges képviselőitől, ami többnyire azzal a jelenséggel is párosul, hogy egyes döntéshozók hajlanak bizonyos kisebb érdekcsoportok lobbijának az érvényesítésére (153.).

Wüllenweber a kisegítő iparon belül (Die Hilfsindustrie) a szociális juttatásokra szakosodott ágazatot mutatja be, amely valójában a szegények rászorultságára épül, vagyis feladataul tűzte ki, hogy segítsen a társadalmilag gyengébbek helyzetén, miközben napjainkban szinte örökletesen, emberek nemzedékei ragadnak bele ebbe a bonyolult segélyezési rendszerbe. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a jelenlegi gazdasági, ipari növekedések és sikerek az „új alsóosztálynak” is köszönhetőek, habár ez mára már teljesen feledésbe merült Németországban (167.). Kritizálja a német szociális intézményrendszert, és megállapítja, hogy a szokásos törvények és szabályok már rég nem érvényesülnek arányosan ebben a kisegítő ágazatban. „Így lett az irgalmasság ágazatából a munkavállalók kizsákmányo-

lásának a fellegvára. A szociális szektor megtagadja a saját alkalmazottaitól az őket megillető alapvető társadalmi jogokat. Ezért nincsen sztrájkjog a Diakóniánál és a Caritasnál.” (182.)⁴

A továbbiakban a szerző a non-profit szektor munkaadói szerepét taglalja, a szolgáltatásokat is beleértve. Mivel a ráfordítások hatékonyságát már tudományos módszerekkel is „bebizonyították” (185.), az orvosi költségek fedezése mindenekelőtt az egészségügyi biztosítók hatáskörébe tartozik. A szociális szektor azonban olyan intézkedéseket is kivitelez, amelyeket nem mérlegeltek komolyabban. Az ilyen szolgáltatásokat ráadásul az adófizetők zsebéből fedezik. Ezért Wüllenweber nagyobb átláthatóságot és több ellenőrzést követel a szociális jellegű vállalkozásoknál. Meg kell szabni a felső határt a költsékezéseknél, mint ahogyan ez a német egészségügyben már évek óta megtörtént, és jól bevált gyakorlatnak bizonyult. Szerinte „csak tudományosan igazolt” (169.) kiegészítő módszereket kellene alkalmazni a szociális ágazatban.

Merész alapállapítása az, hogy a szociális ágazat tulajdonképpen maga is az alsó rétegből él, mert a pénzipar elsősorban a tehetős felső osztályra támaszkodik. Az elmúlt két évtized alatt felgyorsultak bizonyos pénzügyi tranzakciós folyamatok, és ezért megváltozott a gazdagok magaviselete: jelentősen megnőtt a kockázatvállalási hajlandóságuk. A szociális szektor azonban az ellenkező irányba fejlődött: „A lassú turbó gyors lett. A biztonságos tűzveszélyessé vált.” (201.)⁵ Különösen veszélyesek az üzérkedéses buborékok, vagy „szintetikus pénzügyi termékek” (207.), melyeknek összege az 1990-es 2 billióról 2010-re 600 billióra nőtt. Összehasonlításképpen ugyanabban az időszakban a világszinten számított bruttó hazai termék 22 billióról 63 billióra emelkedett. A spekulációs buborékok azért is veszélyesek, mert a végleges pénzvesztéseket általában nem a bankok állják, hanem az adófizetők. A bankok többsége nem mehet csak úgy tönkre, mert akkor túl nagy a veszélye annak, hogy kisebb gazdasági válságot okoznak. Ezért általában az állam közbelép és rendezi a hiányt. A politikusok mégsem mentenek meg minden egyes csődbe jutott bankot, csak a legfontosabbakon segítenek, amelyek túl fontosak ahhoz, hogy egyszerűen kiiktathassák őket a piacról.⁶ A szerző összegzi a német szakpolitikai hibák sorozatát: 2004-ig tilos volt a fedezeti alapokkal való kereskedelem, de aztán törvényesítették; a bankok spekulációkra is használhatják a befektetőik pénzét; hiányoznak

4 „So wurde die Branche der Barmherzigkeit zu einer Hochburg der Arbeitnehmersausbeutung. In weiten Teilen der Sozialbranche werden den Beschäftigten soziale Grundrechte verweigert. So gibt es bei Diakonie und Caritas kein Streikrecht.“

5 „Aus langsam wurde turboschnell. Aus sicher wurde brandgefährlich.“

6 Ehhez a részlethez lásd: Walter Wüllenweber 2012: 215–217.

a szükséges reális biztosítékok, hogy a bankok ne mehessenek csődbe és a kockázatokat mindenekelőtt az ügyfelekre és befektetőkre hárítják; a spekulációs nyereségek adóterhei messze a jövedelemadó mögött maradnak.⁷

Összehasonlításra kerül a szociális ágazatban dolgozó munkás (a jó) és a pénzügyi szektorban tevékenykedő bankár (a mohó) (222.). Mindkét ágazatban hasonlóságok is megfigyelhetők: ilyen az átláthatóság hiánya, vagy a nagy adókedvezmények, pedig mindkettő rendkívül költséges az államnak. Mindennek főként a sorvadó középosztály viseli az anyagi terheit. Olyan szövevényes háttérről, valamint kisegítő iparágazatokról van itt szó, amelyek elsősorban a párhuzamosan létező társadalmi csoportokra épülnek s közben már egyenesen érdekeltek a fennmaradásukban és támogatásukban, hiszen nélkülük ők sem létezhetnének (7–10.).

Hogyan látja Wüllenweber a fontosabb társadalmi változásokat Németországban? Szerinte a jelentősebb társadalmi változások főként a legfelső és a legalsó rétegekben mennek végbe hazájában. Habár itt elvileg senkinek sem kell éheznie, a jó iskolai képzés hiánya egyre inkább kizáró jellegűvé válik, és ezért a szegényebb polgárok egyre kevésbé tudnak a kulcsfontosságú társadalmi tevékenységekben komoly szerepet vállalni. A gyenge iskolai végzettség hosszú távon állandó munkanélküliséghez, betegségekhez és túlterheléshez vezet. Wüllenweber a tehetősek és nincstelenek közötti hatalmas kulturális szakadékot is szemlélteti. Úgy a vagyonosok, mint az elszegényedettek kerülnek a kapcsolatokat a középosztállyal, és visszahúzódva élnek párhuzamos társadalmaikban (222–226.). Miközben a két bemutatott társadalmi csoport mégiscsak megengedhet magának bizonyos kedvezményeket, addig a középosztály engedménye magával szemben az, hogy tulajdonképpen már szinte semmit sem engedhet meg magának, de a munkaidő s az adóterhek egyre csak nő. Ellenben mindkét réteg (alsó, felső) hozzájutott áttételes „jövedelmekhez”, az egyik hatalmas vagyonából gazdálkodik, a másik pedig valójában adópénzekből él.

Az élenjárók szemében a siker magától értetődő jelenség és egy megérdemelt státusszimbólum, márpedig a szegényeknek hiányzik a tapasztalat ahhoz, hogy teljesítmény által felemelkedhessenek és kitörhessenek a saját nyomorukból. Így a csalás helyettesíti a teljesítményt: ez történik ma Németországban úgy fent, mint lent. Egyesek csálnak az adóbevallásuknál és az adóparadicsomokba rejtik a vagyontöbbleteiket, mások pedig találékonyaságra vannak ítélve, hogy valamennyire is profitálhassanak a jóléti állam törvény-rendetegen keresztül. Következésképp a középosztály majdnem egyedül fedezi a magas össznémet állami szociális és egészségügyi

7 Ehhez a részlethez lásd: Walter Wüllenweber 2012: 214–222.

kiadásokat. „A pénzarisztokrácia bebiztosítja spekulációs kockázatait a milliárdokra rúgó adókkal, és ezzel egyidejűleg azon emberek életkörülményeit finanszírozza, akik szociális állami juttatásaiból élnek. A középréteg kiterjeszti mentőernyőjét a gazdagok vagyona felett és biztosítja a szociális hálót mindazoknak, akik segítségre szorulnak.”⁸

Wüllenweber megfigyeléseit és téziseit a következőképpen lehetne összefoglalni: a gazdagok és a szegények nagyon megterhelik a középosztályt és az államháztartást, mivel jelenlegi köztelherviselésük aránytalan, mert túlságosan alacsony, illetve nulla. Mindkét peremcsoport értékvilága és erkölcsi elképzelése egyre jobban eltávolodik a többségi társadalom normáitól. A családok különféle módozatai egyre inkább egy új típusú és elfogadott életformává válnak, vagyis a gazdagok egyszerűen becsapják az adóhivatalt, a szegények pedig változatos trükköket alkalmaznak azért, hogy könnyebben részesüljenek szociális juttatásokban. A duzzadó alsó társadalmi réteg már egyre kevésbé képviseli a polgári értékeket, ugyanakkor a gazdagok elszigetelik magukat a növekvő gondoktól, és visszahúzódnak saját erődtímenyeikbe, mintha mi sem történe. Ezen német társadalmi rétegek drasztikus átalakulása mára olyan szakaszba jutott, hogy az önfelbomlasztás veszélye fenyegeti őket.

Jól látható, hogy a szerző az állami segélyre szoruló embereket egy másik, teljesen ellentétes csoporttal hasonlítja össze, a legfelsőbb pénzügyi élenjárókéval. Különösen figyelemreméltóak Wüllenweber a szegények (szociális háló) és gazdagok (pénzügyi ágazat) ipari méretű nyereségrezszesedésével kapcsolatos megfogalmazásai. Meglepő szemléletváltás ez a peremcsoportokról és a körülöttük kialakult, de általuk működő kisegítő iparágakról és érdekeltségekről. Az embereket nem lehet könnyen megváltoztatni és a történelem bizonyítja, hogy e téren a politikusoknak is korlátozottak a lehetőségeik. Más azonban a helyzet a közgazdaságban, mivel itt az állam beavatkozhatna, és alkalmazhatna néhány célszerű szabályozást. A szélső társadalmi csoportok kisegítő iparágazataival kapcsolatos építő kritikák további fejlesztésekhez vezethetnek.⁹ Azért, hogy az elemzett

8 “Es ist die Mittelschicht, die den Staat beinahe alleine trägt. Mit ihren Steuermilliarden sichert sie das Spekulationsrisiko des Geldadels ab und finanziert gleichzeitig den Lebensstandard der Menschen, die von Transfers des Sozialstaates leben. Die Mittelschicht spannt den Rettungsschirm über die Vermögen der Reichen und trägt das soziale Netz für alle, die Hilfe brauchen.” Walter Wüllenweber 2012: 12.

9 A szociális peremcsoportok kritizálásának nagy hagyománya van a német társadalomban. 2008-ban Thilo Sarrazin váltott ki egy éles vitát a szegények nagyobb csoportját támadva, mert nyilvános nyilatkozataiban a szociális segélyekre (Hartz IV) szorulóknak megtakarítási lehetőségeiről nagyon botránnyosan fogalmazott a médiákban.

csoportok ne tehessék időnap előtt tönkre Németországot, nem feltétlenül róluk kell vitázni, hanem sokkal inkább a körülöttük kiépült szociális hátlóról és a pénzügyi háttérágazatról, hogy végre az eddigieknél is elfogadhatóbb közteherviseléssel kapcsolatos megoldások születhessenek. Habár Wüllenweber megemlíti néhány állami eszközt, melyek kiegyenlíthetnék az ipari kiegészítő ágazatok válságait, de publicistaként vigyáz arra, hogy főként a népszerűbb érvelések keretein belül maradjon. Így a felfedezett „kiegészítő iparágakat” sem elemzi eléggé részletesen és csak felületesen ismerteti őket. Különösképpen a szociális rendszer „ipara” van gyengén és felszínesen bemutatva. Itt hiányoznak a fontosabb kiindulási pontok, vagyis nincs megnevezve egy ipari kamara vagy felelős szakmai testület sem a szociális rendszer kapcsán.

A könyv zárógondolata: „Az európai országok többsége manapság „a státusz megszerzése” felé irányul. Németország azonban „a státuszok bebiztosításának” a felleadvára. A biztonság kulcsszó a német politika állócsillagává vált. A jóléti állam alatt Németországban „a társadalombiztosítás rendszere értendő.” A németek túlzott biztonság igénye költséges egyensúlyozás egy folyamatosan átalakulóban lévő és bizonytalan tünő globalizálódó világban.

Walter Wüllenweber Die Asozialen: Wie Ober- und Unterschicht unser Land ruinieren - und wer davon profitiert; Deutsche Verlags-Anstalt (2012), 256 o.

Eperjesi Zoltán